

E.SH. SHADMANOV, H.P. ABULQOSIMOV
A.D. ANARKULOV, M.X. ABULQOSIMOV

IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
JAMOAT XAVFSIZLIGI UNIVERSITETI**

**SHADMANOV E.SH., ABULQOSIMOV H.P. ANARKULOV A.D.,
ABULQOSIMOV M.X.**

**IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN
TARTIBGA SOLISH**

Darslik

TOSHKENT - 2025

UDK 338.24

KBK: 65.9

Sh-16

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti Kengashining 2024-yil 3-avgust kunidagi 12-sonli yig'ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Shadmanov E.Sh., Abulqosimov H.P., Anarkulov A.D., Abulqosimov M.X. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. Darslik. –T.: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti. – 2025.- 479 b.

Darslikda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi, mazmuni, maqsadi, vazifalari va usullari, uni amalga oshirish tamoyillari hamda asosiy yo'nalishlari va mexanizmlari yoritilgan. Unda O'zbekiston iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishga qaratilgan iqtisodiy siyosatining yo'nalishlari va usullari tahlil qilingan. Darslik oliy o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nalishi talabalari, magistrantlar, professor-o'qituvchilar va barcha iqtisodiyotga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Urmonov J.J.	iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Mo'minov N.G'.	iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor
Abdullayeva M.N.	iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

ISBN 978-9943-13-479-9

© Shadmanov E.Sh., Abulqosimov H.P., Anarkulov A.D., Abulqosimov M.X., 2025

© O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2025

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti o'zining obyektiv qonunlari hamda o'zini-o'zi tartiblash dastaklari, vositalari orqali amal qiladi. Ammo bozor iqtisodiyotining ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy jihatlari ham mavjuddir. Ularning eng asosiysi iqtisodiyotdagi obyektiv qonunlar va munosabatlar, regulyatorlar asosida shakllanadigan bozor muvozanati hamda mutanosibliklarning buzilishi oqibatida vujudga keladigan nomutanosibliklarning kuchayishi, iqtisodiy tanglik va inqirozlardir. Shu boisdan ham davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va uni ustuvor ravishda iqtisodiy dastak va vositalar yordamida tartiblashi zarur bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotini shakllantirish va rivojlantirish sharoitida O'zbekistonda tartibga solinadigan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti shakllantirilmoqda. Shu boisdan, davlatning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi vazifalari nimalardan iborat, uni tartibga solishning shakl va usullari, vositalari qanday bo'lishi kerak, degan muammolarni o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Keng jamoatchilik muhokamasi natijasida **“Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyiliga** asosan ishlab chiqilgan quyidagi **yettita ustuvor yo'nalishdan iborat 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi** tasdiqlandi:

inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish;

mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish;

milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;

adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish;

ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish;

milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish;

mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish¹.

Shuningdek, Xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish jarayonida orttirilgan tajriba va jamoatchilik muhokamasi natijalari asosida ishlab chiqilgan va quyidagi asosiy g'oyalar aks ettirilgan «O'zbekiston — 2030» strategiyasi tasdiqlandi:

barqaror iqtisodiy o'sish orqali daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoridan o'rin olish;

aholi talablariga va xalqaro standartlarga to'liq javob beradigan ta'lim, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil qilish;

aholi uchun qulay ekologik sharoitlarni yaratish;

xalq xizmatidagi adolatli va zamonaviy davlatni barpo etish;

mamlakatning suvereniteti va xavfsizligini kafolatli ta'minlash.

Ushbu maqsad va vazifalardan kelib chiqib, endilikda davlat iqtisodiyotga asosan iqtisodiy vositalar orqali ta'sir etib, uni boshqarish emas, balki tartibga solishi kerak bo'ladi. Shuningdek, iqtisodiyotning o'z-o'zidan tartiblanishining bozorga xos mexanizmlariga erkinlik berish, erkin iqtisodiyot tamoyillarini joriy qilish hamda tartiblashning bozor mexanizmi bilan davlat mexanizmlarini uyg'unligini, o'zaro hamjihatlikda amal qilishini ta'minlash zarur bo'ladi.

O'zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash asosida makroiqtisodiy muvozanatni va mutanosiblikni, yuqori, barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, faol ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yanada yaxshilash, inflatsiya va ishsizlik darajalarini maqbul darajada ushlab turish, aholining ish bilan bandligini va turmush darajasini oshirish, mamlakatimiz iqtisodiy xavfsizligini va raqobatbardoshligini, iqtisodiy-moliyaviy inqirozlarga bardoshligini ta'minlash, jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish kabi vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish davlat iqtisodiy siyosati maqsad va vazifalari hamda bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalarining qay darajada ilmiy asoslanganligi hamda real voqelikni hisobga olib qo'llanilayotganligiga bog'liq. Shuning uchun "Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish" fani davlat tomonidan makroiqtisodiy va mikroiktisodiy siyosatlarini amalga oshirish, iqtisodiyotni tartibga solish, uning bozor va davlat mexanizmlari amal qilishining uzviyligini ta'minlash uchun ilmiy-nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni// <https://lex.uz/uz/docs/-584106>

I BOB. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING IQTISODIY VAZIFALARI

1.1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi va shakllari

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan va rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni tartibga solishning ikki mexanizmi yuzaga keldi: davlat va bozor mexanizmlari. Bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatining erkinliklari, ishlab chiqaruvchilarning moddiy manfaatdorliklari raqobatga undovchi asosiy kuch bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumki, bozorning muhim elementi bu narx va uning darajasi bo'lib, bu ishlab chiqaruvchi uchun ham, tadbirkor uchun ham va xaridor uchun ham muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Bozor tizimi ishlab chiqaruvchilar va xaridorlarni qaror qabul qilishlarida egiluvchanlik va moslashuvchanlik jihatlarini yuqori ekanligi bilan tavsiflanadi. Bozor ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi aloqalarni bog'laydi. Tarmoqlar o'rtasida resurslarni samarali taqsimlanishida, talab va taklif mutanosibligini ta'minlashda bozor mexanizmi qulaydir.

Davlat iqtisodiyotni tartiblashning bozor mexanizmi to'liq bajara olmagan vazifalarni o'z zimmasiga oladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashining asosiy maqsadi iqtisodiy muvozanatga erishish asosida tushkunlik va tanglikning oldini olish, ijtimoiy ishlab chiqarishning barqaror o'sishini ta'minlash, milliy iqtisodiyot ravnaqi uchun imkoniyatlar yaratish, shuningdek, aholi turli tabaqalari o'rtasida ijtimoiy muvozanatga erishishdan iboratdir.

Iqtisodiy subyektlar o'zaro raqobatda bo'lgani va o'zlarining shaxsiy yoki jamoaviy manfaatlari yuzasidan faoliyat ko'rsatgani uchun ularning xudbinlik manfaatlari umumdavlat, jamiyat

manfaatlariga zid kelib qolishi ham mumkin. Shuning uchun davlat iqtisodiyot subyektlari manfaatlari va faoliyatlari jamiyat, davlat manfaatlariga zid kelib qolmasligi, unga ziyon yetkazmasligini nazorat qiladi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun davlat iqtisodiy subyektlarning makroiqtisodiyot miqyosidagi aloqa va bog'lanishlarini tartibga soladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda bozor mexanizmining samarali ishlashi uchun sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun davlat raqobatni rag'batlantirish orqali bozor tizimini saqlashni o'z zimmasiga oladi. Chunki erkin tadbirkorlik tizimi va uni boshqaruvchi talab va taklif qonunlarining amal qilishi raqobatga bog'liq bo'ladi. Raqobatchilik muhitini rag'batlantirish va himoya qilishning davlat mexanizmi quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy subyektlarning faoliyat yuritish qoidalarini belgilash;
- aholini bozor sharoitlari, iqtisodiyotning holati to'g'risidagi axborotlardan xabardor qilish;
- iqtisodiyot subyektlari o'rtasidagi munozara, bahs, ziddiyatlarni hal qilishda ko'maklashish.

Bozor mexanizmi faqat xususiy tadbirkorlar uchun foyda kelishini ta'minlaydigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarishni rag'batlantiradi. Ammo jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan, aholining ko'pchiligi foydalanadigan ijtimoiy tovar va xizmatlar xususiy tadbirkorlik doirasida ishlab chiqarilishi mumkin emas. Bunday ijtimoiy tovarlar va xizmatlarga: maktablar, yo'llar, yong'indan himoyalash, milliy mudofaa kabilar kiradi. Binobarin, ularni ishlab chiqarish va ulardan foydalanishni davlatning o'zi tashkil qilishi, tartibga solishi zarur bo'ladi.

Iqtisodiyotni tartiblashning davlat mexanizmini taqozo etuvchi sabablardan biri bozor tizimidan tashqarida sodir bo'luvchi inson faoliyati va tabiatning zararli oqibatlaridan (inson salomatligiga, tabiatga ziyon yetkazuvchi omillar) aholini himoya qilish zaruratidir. Bozor tizimida bunday zararlar uchun javobgar shaxslardan tovon to'lashga majbur qiluvchi mexanizmlar mavjud emas. Shuning uchun davlat tomonidan iqtisodiyotni tartiblash mexanizmida aholini zararli oqibatlardan himoyalash chora-tadbirlari ham muhim ahamiyatga ega.

Aholini qo'shimcha zararli oqibatlardan himoyalash davlat mexanizmi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: ishontirish, soliq solish, subsidiyalash, tartibga solish. Bunday ishontirish usullari, vositalari kishilarni, iqtisodiyot subyektlarini jamiyatga, boshqa kishilarga ziyon keltiradigan xatti-harakatlar qilmaslikka chaqirishga qaratilgan bo'ladi.

Davlatning iqtisodiyotni tartiblash mexanizmida jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida aholining iqtisodiy jihatdan nochor yashayotgan guruhlarini ijtimoiy himoyalash muhim o'rin tutadi. Aholining yordamga muhtoj qismini ijtimoiy himoyalash, jamiyat uchun xalq xo'jaligi tarmoqlari, shu jumladan, qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlash maqsadida daromadlar davlat tomonidan qayta taqsimlanadi. Davlat tomonidan daromadlarning qayta taqsimlanishi iqtisodiyotni tartiblash mexanizmining muhim unsuri hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmida makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari ham muhim o'rin tutadi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishbilarmonlik faolligi o'zgarib turadi, iqtisodiy o'sish uning pasayishi bilan almashinib turadi. Oqibatda firmalarning sinishi

va ishsizlarning ko'payishi ortadi, aholi turmush darajasi pasayadi, ular ko'p qiyinchilikni boshdan kechiradilar. Davlatning iqtisodiyotda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash mexanizmi yordamida iqtisodiy o'sish siklidan tanglikka, pasayishga o'tishdagi salbiy oqibatlarni cheklab, tanglikdan iqtisodiy o'sish sari o'tish imkoniyatlari vujudga keltiriladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish uchun bir qancha shakl va vositalardan foydalanadi. Bunda davlatning o'z faoliyatini qaysi obyektga qaratishi muhim hisoblanadi. Tartibga solish obyektlari - bu bozor mexanizmi, ularning normal kechishini qoniqarsiz yoxud butunlay ta'minlay olmaydigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish sohasidagi muayyan shart-sharoit, jarayon, munosabatlardir. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Iqtisodiy sikl, pul muomalasi, ijtimoiy bandlik, investitsiyalar, ilmiy-tadqiqotlar, narxlar kabi umumxo'jalik jarayonlari.

2. Harbiy mudofaa, qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish infratuzilmasi, bank sohasi kabi yirik iqtisodiy sohalarni rivojlantirish.

3. Mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga molik ayrim yirik korporatsiyalar.

Iqtisodiyotni tartibga solish shakllari deganda, budjet-soliq, pul-kredit, ma'muriy boshqaruvchilik faoliyati e'tiborga olinadi.

Budjet-soliq siyosati davlat budjetini ishlab chiqish, tasdiqlash, bajarish bilan bog'liq jarayonlarni tartibga solish uchun zarur. Pul-kredit tartiboti milliy valyuta barqarorligini ta'minlash, inflatsiya bilan kurashish bo'yicha davlat organlari amalga oshiradigan tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyotini ma'muriy jihatdan tartibga solish ma'muriy

ravishda monopolistlarni kartellashtirish, mayda korxonalarga ajratish, litsenziyalash, kvotalash kabi chora-tadbirlardan iborat.

Iqtisodiyotni tartibga solish vositalari orqali mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatiladi. Buning uchun davlat organlari quyidagi vositalardan foydalanishi mumkin:

- cheklangan ishlab chiqarish resurslarini tartibga solish;
- iqtisodiyotni soliqlar vositasida tartiblash;
- iqtisodiy tizimga monetar uslublar vositasida ta'sir o'tkazish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalarining har biri o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ma'lum vaziyatlarda alohida qo'llanishi mumkin. O'tish davri iqtisodiyotini tartibga solish jarayonida davlat organlari obyektiv shart-sharoitlarga ko'ra barcha ta'sir vositalaridan birgalikda foydalanishga majburlar.

Davlat iqtisodiy islohotlar davrida milliy iqtisodiyotga ta'sir etishning yangi usul va vositalarini qo'llashga harakat qiladi. O'tish davrida iqtisodiyotning erkin rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratish davlatning muhim ustuvor vazifalari hisoblanadi. Buning uchun erkin iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishga alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'ladi.

Bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirishning bosh yo'li ham erkin iqtisodiyot tamoyillarining joriy etilishi bilan bog'liqdir. Erkin iqtisodiyot tamoyillari mazmunan quyidagilar bilan belgilanadi:

- xususiy mulkning iqtisodiyotdagi yetakchi o'rni;
- tadbirkorlik va tanlash erkinligi;
- sog'lom raqobatchilik muhitining mavjudligi;
- bozor turlarining erkin tashkil topishi va rivojlanib borishi;

• iqtisodiy aloqalarning foyda va daromad topish manfaatlari zaminida tashkil topishi;

- narxlarning bozorda erkin shakllanishi;
- davlatning iqtisodiyotga aralashuvi cheklanganligi.

Bu tamoyillarning amal qilishi faqat huquqiy qonunlar doirasida o'z ifodasini topishi kerak. Eng muhimi, bozor qonunlari, iqtisodiy faoliyat va tanlash erkinliklarining amal qilishlari uchun shart-sharoitlar yaratishi hamda iqtisodiyotni tartiblashning bozor va davlat mexanizmlarining uyg'unligini ta'minlashi zarur.

Erkin iqtisodiyot quyidagi holatlar bilan xarakterlanadi:

1. Tadbirkorlar qatlami iqtisodiyotning asosiy subyekti bo'lib, ular o'z daromadlarini maksimallashtirishga intiluvchilardan tashkil topadi.
2. Firmalar qattiq raqobat sharoitida faoliyat yuritadilar.
3. Moliyaviy intizomga qattiq rioya etiladi.
4. Resurslar bozori erkin bo'ladi.
5. Xo'jalik hayotining huquqiy ta'minoti kuchli bo'ladi.
6. Iste'molchilar talabi bozorga kuchli ta'sir etadi.
7. Tovar va resurslar bahosi, foiz stavkasi, valyuta kursi bozorga qarab o'zgaruvchan bo'ladi.
8. Jamg'armalarning asosiy qismi banklar va moliya bozorida harakatlanadi.
9. Davlat sektori ochiq va tijoratlashgan bo'ladi.

Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish vazifalarining nechog'lik samarali ekanligi va erkin iqtisodiyot tamoyillarining joriy etilishi bozor munosabatlarining rivojlanishini, iqtisodiy munosabatlar bozor qonunlari asosida tashkil topishini ta'minlab, barqaror iqtisodiy o'sish uchun iqtisodiy shart-

sharoitlarni yuzaga keltiradi hamda obyektiv iqtisodiy qonunlarning real amal qilishini qaror toptiradi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, iqtisodiyotni tartiblashning davlat mexanizmi obyektiv bozor mexanizmiga ko'maklashishga qaratilgan ijtimoiy takror ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi chora-tadbirlar va vositalar majmuidir. Hozirgi zamon iqtisodiyotida bozor mexanizmi orqali iqtisodiyotni tartibga solish qanchalik zarur bo'lsa, davlat mexanizmini shunchalar zarur ekanligini ko'rsatadi. Eng muhimi, iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda xar ikkala mexanizmlarni afzal jihatlarini birlashtirishdir. Bu esa iqtisodiyotni ratsional boshqarishdagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

1.2. Bozor iqtisodiyotini tartibga solish bo'yicha davlat boshqaruv organlarining vazifalari va dastaklari

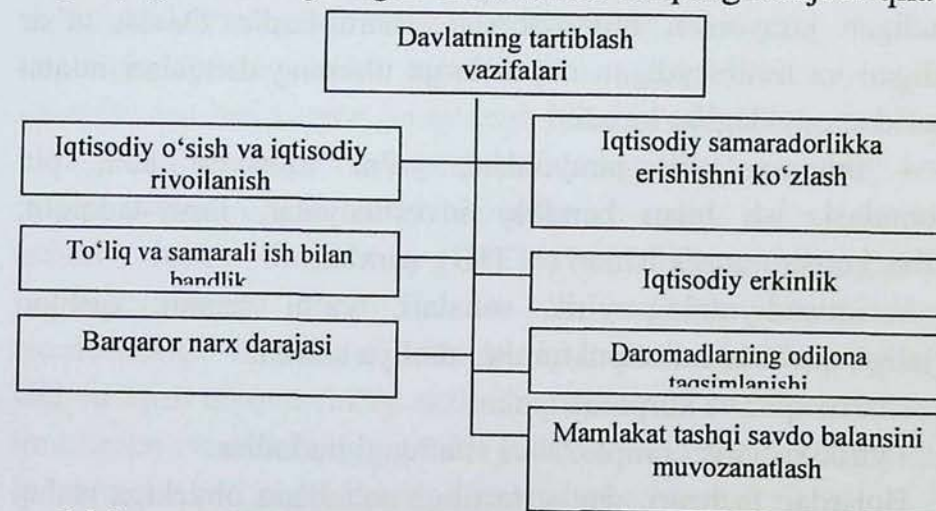
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishga qaratilgan iqtisodiy siyosatni amalga oshirish yuzasidan hokimiyat organlari o'z zimmasiga aniq vazifalarni oladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanish;
- to'liq va samarali bandlik;
- iqtisodiy samaradorlikka erishishni ko'zlash;
- narxning barqaror darajasi;
- iqtisodiy erkinlik;
- daromadlarning odilona taqsimlanishi;
- mamlakat tashqi savdo balansining mutanosibligini ta'minlash² (1.2.1-rasm).

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning har bir bosqichida o'zaro bog'liq maqsadlarni ishlab chiqish va asoslash hukumatning mamlakatni boshqarish san'ati hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy

²Государственное регулирование рыночной экономики. –М.: Путь России. //Экономическая литература. 2002. –С.26-27.

rivojlanish maqsadlarining murakkabligi va o'zaro bog'liqligining qarama-qarshiligi, ularning ijobiy yoki salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligi tartibga soluvchi davlat organlarining o'z maqsadlarini alohida holda emas, balki birgalikda, ularning o'zaro bog'liqligini inobatga olgan holda ishlab chiqishga majbur qiladi.

1.2.1-rasm. Davlat boshqaruv organlarining milliy iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha vazifalari

Iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha davlat organlari oldida turgan maqsadlar ko'p, lekin ularning ichida eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- mehnatga layoqatli aholi ish bilan bandligining yuqori darajasini ta'minlash;
- narxlar barqarorligi hamda pul muomalasi barqarorligini ta'minlash;
- tashqi iqtisodiy muvozanatni saqlash.³

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning umumiy bosh maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish, mavjud

³Государственное регулирование рыночной экономики. –М.: Учебное пособие для вузов. / Т.Г.Морозова и др. Под ред Т.Г.Морозовой. – ЮНИТИ-ДАНА. 2001. –С.27.

tuzumni mustahkamlash va takomillashtirish, o'zgarib borayotgan sharoitga adaptatsiya qilish, moslashish hisoblanadi.

Iqtisodiyotga davlat tomonidan ta'sir etish obyektlari-bozor mexanizmi ta'minlay olmaydigan yoki qoniqarsiz darajada ta'minlaydigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish sohasida yuz beradigan jarayonlar, munosabatlar, sharoitlardir. Davlat ta'sir etadigan va tartiblaydigan obyektlarga ularning darajalari nuqtai nazaridan quyidagilar kiradi:

- umumxo'jalik jarayonlari, ya'ni iqtisodiy sikl, pul muomalasi, ish bilan bandlik, investitsiyalar, ilmiy-tadqiqot, tajriba, konstruktorlik ishlari (ITTKI), narxlar;

- iqtisodiyotning yirik sohalari, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, infrastrukturalar, moliya sohasi;

- tarmoqlar va korporatsiyalar;

- yirik xo'jalik komplekslari sifatidagi hududlar.

Bulardan tashqari, davlat tartibga soladigan obyektga tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish ham kiradi. Davlat tashqi savdo sharoitlari, kapital va ishchi kuchi harakati, valyuta munosabatlari, xalqaro tashkilotlarda ishtirok etishni tartibga soladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish obyektiga ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, ish beruvchilar bilan yollanma ishlovchilar o'rtasidagi munosabatlar, kichik va o'rta tadbirkorlik, shuningdek, sotsial ta'minot sohalari ham kiradi.

Iqtisodiyotga davlatning aralashuvi va ta'sir etish predmeti uzoq muddatli istiqbolda milliy boylik va milliy mulkning o'sishi, o'rta muddatda iqtisodiy sikl, qisqa muddatli davrda – xo'jalik konyunkturasi hisoblanadi.

Iqtisodiyot va ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibiy tuzilishini tartibga solish moliyaviy rag'batlar, davlat kapital qo'yilmalari vositasida amalga oshiriladi. Shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti

tufayli vujudga kelgan yangi tarmoq va ishlab chiqarishlar hamda iqtisodiyot va tarmoq ichidagi progressiv tarkibiy o'zgarishlar, uning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish rag'batlantiriladi. Shu bilan birga, ayrim joylarda ishlab chiqarishning haddan tashqari konsentratsiyalashuvi va markazlashuvining oldini olish chora-tadbirlari amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim unsurlaridan biri kapital jamg'arish hisoblanadi. Ma'lumki, foyda olishga intilish, uni o'zlashtirish hamda kapitalga aylantirish bozor iqtisodiyotida xo'jalik yuritishning bosh maqsadi bo'ladi. Shuning uchun ham davlatning iqtisodiy siyosati jamg'arishni rag'batlantirishga qaratiladi. Bu esa xo'jalik subyektlarining manfaatlariga mos keladi. Davlat boshqaruv organlari iqtisodiy sikl va iqtisodiyot tarkibiy tuzilmalariga ta'sir etish uchun barcha investorlar va ularning ayrim guruhlar uchun turli davrlarda qo'shimcha imtiyozlar hamda imkoniyatlar yaratadi.

Aholining ish bilan bandligini tartibga solish ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif o'rtasida bozor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan normal nisbat va ularning muvozanatini qo'llab-quvvatlashni anglatadi. Bu nisbat iqtisodiyotning malakali va intizomli ishlovchilarga bo'lgan ehtiyojini qondirishi lozim. Ularning ish haqlari yetarli mehnat motivatsiyasini vujudga keltirishi kerak. Ammo ishchi kuchiga bo'lgan talab bilan uning taklifi o'rtasidagi nisbat ish haqining haddan tashqari o'sib ketishiga olib kelmasligi kerak. Aks holda, bu hol milliy raqobatbardoshlikka salbiy ta'sir etadi. Shuningdek, aholi ish bilan bandligi ham keskin pasayib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Chunki buning oqibatida ishsizlar soni o'sib, iste'mol talabi va soliq tushumlari kamayib ketadi, davlat tomonidan nafaqalar uchun xarajatlar o'sadi. Eng yomoni, bu hol ijtimoiy larzalarga, xavfli ijtimoiy oqibatlarga olib keladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim obyektlaridan biri pul muomalasidir. Pul muomalasini tartibga solishning asosiy yo'nalishi inflatsiyaga qarshi kurash hisoblanadi. Pul muomalasini tartibga solish orqali davlat bilvosita jamg'arish sharoitlariga, narxlar va ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etadi.

To'lov balansining holati va uning ijobiy saldosi erishish ham davlatning iqtisodiyotni tartibga solishiga bog'liq. Shu boisdan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan barcha mamlakatlarda davlat to'lov balansini operativ va strategik tartibga solish bilan shug'ullanadi.

Iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda davlat jahon amaliyotida to'plangan chora-tadbirlar, ya'ni quyidagi dastaklardan foydalanadi:

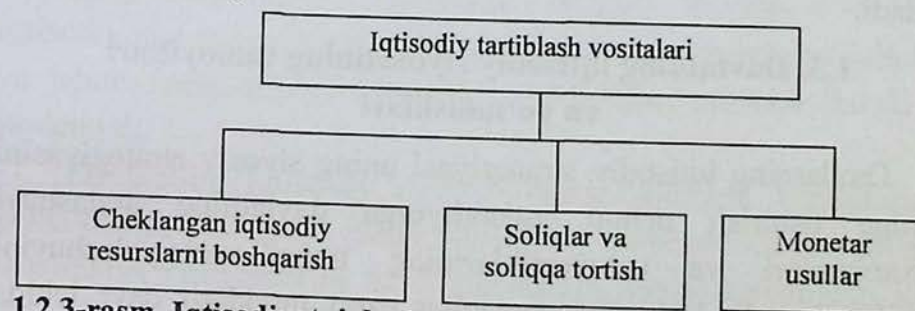
- iqtisodiy prognozlashtirish, ya'ni iqtisodiyot va uning tarkibiy sohalarining istiqboldagi ahvolini, holatini oldindan ko'ra bilish, ularning istiqbolini belgilash;
- mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining indikativ rejasini tuzish;
- davlat organlari bo'yicha manzilli rejalarni ishlab chiqish va amalga oshirish;
- xo'jalik subyektlariga bilvosita, ya'ni iqtisodiy dastaklar orqali ta'sir etish dastak(richag)larini qo'llash;
- mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalarini hal etish bo'yicha maqsadli dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish (1.2.2-rasm).

1.2.2-rasm. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat tomonidan qo'llaniladigan dastaklar

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi o'z ichiga mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etish vositalarini oladi. Ular quyidagilar:

- cheklangan ishlab chiqarish resurslarini boshqarish;
- iqtisodiyotni soliqlar orqali tartiblash;
- iqtisodiyot tizimiga monetar usullar orqali ta'sir ko'rsatish (1.2.3-rasm).

1.2.3-rasm. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari

Cheklangan ishlab chiqarish resurslarini boshqarish deganda davlat o'ziga qarashli tabiiy, mehnat, ishlab chiqarish, kapital, investitsion resurslarni to'g'ridan to'g'ri taqsimlash orqali iqtisodiy tizimdagi muvozanatni saqlashga, yangi nisbatlar va

mutanosibliklarni vujudga keltirishga intiladi. Ammo ba'zi hollarda cheklangan iqtisodiy resurslarning davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri taqsimlanishi iqtisodiy tizimdagi muvozanat va mutanosiblikning buzilishiga ham olib keladi.

Iqtisodiyotni soliqlar vositasida tartibga solish xo'jalik subyektlarini mamlakat iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi soliq stavkalari hamda tariflarni belgilash orqali amalga oshiriladi. Soliqqa tortish obyektlari, soliq stavkalarini belgilash bilan bir qatorda imtiyozlar tizimi ham joriy etiladi. Soliq imtiyozlarini joriy etish davlatning iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish vositalaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiyotga monetar usullar orqali ta'sir etish foiz stavkalari, budjet qarzlari, davlat qarz majburiyatlari ochiq bozoridagi operatsiyalar, muomaladagi pul massasi, valyuta kursi kabi moliyaviy regulyatorlarni o'z ichiga oladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlat iqtisodiyotni tartibga solish obyektlari, predmetlari, vosita va usullarini aniq belgilash hamda qo'llash mexanizmini shakllantirishi lozim bo'ladi.

1.3. Davlatning iqtisodiy siyosatining tamoyillari va yo'nalishlari

Davlatning iqtisodiy strategiyasi uning siyosiy strategiyasini amalga oshirish uchun iqtisodiyotga davlatning aralashuvi mexanizmlari va ustuvorliklarining transformatsiyalashuvini belgilab beradi. Iqtisodiy strategiya uzoq muddatli davr ichida davlat faoliyatining yo'nalishi va uning amalga oshirish prinsiplarini ifodalaydi. Davlatning iqtisodiy strategiyasining muhim turlari quyidagilardan iborat:

1) Rivojlanishning ijtimoiy samarali strategiyasi;

2) Korporativ strategiya ma'lum guruh kishilarning boylik orttirishga qaratilgan tor egoistik manfaatlarini amalga oshirishga qaratiladi;

3) Liberal-iqtisodiy strategiya tovar va kapitalning erkin harakati uchun ochiq bo'lgan iqtisodiyot uchun qo'llaniladi;

4) Tartibga soluvchi iqtisodiy strategiya davlat tovar va kapital harakati uchun nazorat o'rnatganida qo'llaniladi;

5) Mobilizatsion iqtisodiy strategiya davlatning mavjudligiga tahdid kuchayganida, favqulodda holatlar sharoitida davlatning ishlab chiqarish va tashqi iqtisodiy aloqalarga to'g'ridan-to'g'ri aralashuvi kuchayadi;

6) Davlatning iqtisodiy integratsiya strategiyasi;

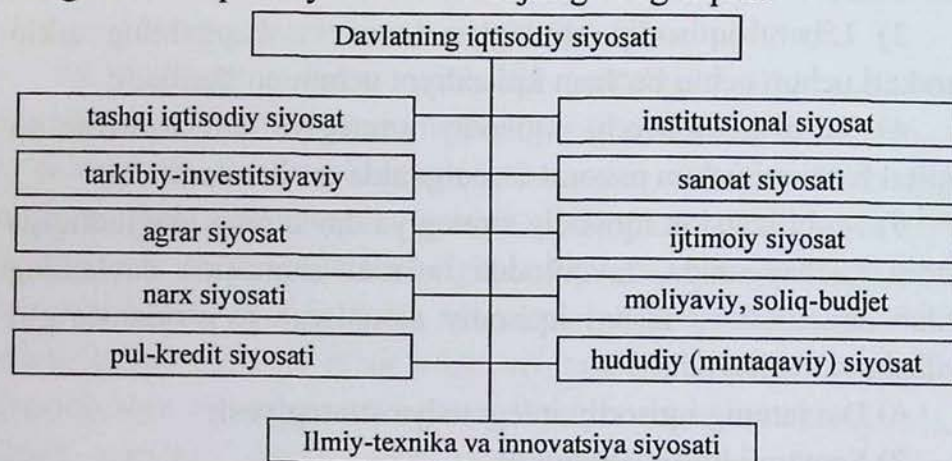
7) Samarali milliy strategiya.

Davlatning ijtimoiy samarali iqtisodiy strategiyasi fuqarolar uchun optimal tarkibdagi pirovard mahsulotning yuqori o'sish sur'atining barqarorligini ta'minlashni, to'liq samarali ish bilan bandlikka, inflatsiyani jilovlashga va daromadlarning odilona taqsimlanishiga erishishini ifodalaydi. Davlat iqtisodiy strategiyasi sifatining kriteriyasi (mezoni) uning ijtimoiy samarali iqtisodiyotga muvofiqligi darajasi hamda unga mamlakat ichidagi va jahon hamjamiyati tomonidan bildirilgan ishonch darajasini ifodalaydi.

Davlatning iqtisodiy siyosati uning strategik vazifalaridan kelib chiqib jamiyatda ishlab chiqarish, daromad va ne'matlarni taqsimlash jarayonlarini tartiblash uchun davlat tomonidan joriy davr ichida qo'llaniladigan chora-tadbirlar tizimini ifodalaydi.

Davlatning iqtisodiy siyosati o'z ichiga tashqi iqtisodiy, tarkibiy-investitsiyaviy, institutsional, agrar, sanoat, ijtimoiy, narx, moliyaviy, soliq-budjet, pul-kredit, hududiy (mintaqaviy) siyosatlarni oladi (1.3.1-rasm).

Davlat siyosatining muvaffaqiyati jamiyat ehtiyojlari va ularni qondirish vositalarini aniqlash uchun real holatni aniq belgilash va iqtisodiy bilimlar darajasiga bog'liqdir.

1.3.1-rasm. Davlatning iqtisodiy siyosati

Davlat iqtisodiy siyosatining prinsiplari quyidagilarda ifodalanadi:

Iqtisodiyotning samaradorlik prinsipi. Mavjud resurslar hisobiga ko'p miqdorda ne'matlar yoki kam sarf-xarajatlar evaziga ko'p miqdorda mahsulotlar ishlab chiqarish.

Ne'matlarning odilona taqsimlanishi prinsipi. Mamlakat fuqarolari daromadlaridagi tengsizlikni kamaytirish va iqtisodiyot samaradorligiga qo'shgan hissalariga muvofiq har bir fuqaro daromadlarining ko'payib borishini ta'minlash.

Barqarorlik prinsipi:

- iqtisodiy o'sishning barqarorligi;
- inflatsiya o'sishi sur'atining pastligi;
- ishsizlik darajasining yuqori emasligi.

Davlat iqtisodiy strategiyasi sifati indikatorlari quyidagilar bilan belgilanadi:

Iqtisodiy indikatorlar davlat iqtisodiy xavfsizligi sharti buzilishining asosiy belgisi – YaiM tarkibida ishlab chiqarish investitsiyalari ulushining kamayishidir.

Ijtimoiy indikatorlar xavf va tahdidning bosh signali mehnat unumdorligi rag'batlarining susayishi va jamiyatda aholi ijtimoiy tabaqalanishining kuchayishi.

Moliyaviy indikatorlar moliyaviy xavf signali – ishlab chiqarishning qisqarishi va ishlab chiqarish investitsiyalari hajmining pasayishi sharoitida davlat qarzining o'sib borishi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida davlat va hukumatning vazifalari quyidagilardan iborat bo'ldi:

- xususiy mulkni erkinlashtirish va huquqiy jihatdan kafolatlash;
- bozor iqtisodiyoti uchun ma'muriy va moliyaviy infratuzilmalarni yaratish;
- narxlarni erkinlashtirish;
- sanoat siyosatini asoslash va amalga oshirish, investitsiyalar, iqtisodiyotni yangilash, modernizatsiya qilish va tarkibiy o'zgartirish uchun bozor sharoitlarini yaratish;
- jahon bozori uchun iqtisodiyotning ochiqqligini ta'minlash;
- makroiqtisodiy ahvolni boshqarish, oqilona budjet-soliq va pul-kredit siyosatni amalga oshirish;
- iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solish bo'yicha markaziy, hududiy va mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- ijtimoiy, ta'lim infratuzilmalari va mehnat bozorini vujudga keltirish;
- hukumatning bozor iqtisodiyotini ma'muriy tartibga solish qobiliyatini samarali davlat xizmatini shakllantirish.

1.4. O'zbekistonda davlatning iqtisodiy vazifalari

Bozorga, ayniqsa, uning shakllanish bosqichida, uzoq va chuqur iqtisodiy inqirozlar, ishsizlikning o'sishi, pulning qadrsizlanishi, ko'pgina korxonalarning sinishi va ishbilarmonlarning xonavayron bo'lishi, aholining moddiy ta'minot jihatdan keskin tabaqalashuvi, huquqqa zid xatti-harakatlar va jinoyatlarning o'sishi xosdir. Shuning uchun bozor iqtisodiyoti sari buyuk sakrashlar, inqilobiy qayta o'zgarishlar yo'li bilan emas, balki sobitqadamlik va izchillik bilan bosqichma-bosqich harakat qilish kerak. Bozorga o'tilgan sari iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlatning vazifasi jiddiy o'zgaradi. Bozor iqtisodiyotining o'zini o'zi tartibga soluvchi vositalari tobora muhimlashadi. Davlat zimmasiga faqat iqtisodiy tartiblash va rag'batlantirish vazifalarigina qoladi.

Bozor xo'jaligining asosiy talablari va shartlaridan biri erkin narxlaridir. Ammo dunyo bo'yicha narx siyosati, ayniqsa, bozor tarmoqlarini qaror toptirish davrida tartibga solib turilmaydigan bironta ham davlat mavjud emas. Bozor munosabatlari yo'lga kirgan ko'pgina mamlakatlarning tajribasi davlat doimo aholini ham, ishbilarmonlarni ham islohotlarga tayyorlab kelganligidan dalolat beradi.

Davlat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga bevosita iqtisodiyotning davlat sektori orqali ham ta'sir ko'rsatadi. Davlat ixtiyorida faqat asosiy va xalq xo'jaligi tarmoqlarining strategik ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlari qoladi. Bular yoqilg'i, neft va gaz sanoati, elektr energetikasi, temir yo'l, avtomobil, havo va truboprovod transporti, aloqa, suv va gaz ta'minoti, irrigatsiya inshootlari qurilishi va ulardan foydalanishdir.

Qishloqda bozor munosabatlarini rivojlantirish, dehqonda yerning egasi ekanligi tuyg'usini qayta tiklash – meros qilish

huquqi asosida yerni abadiy foydalanish uchun berish yo'lidan borish kerak. Eng muhimi, qishloq xo'jaligini yuritishning shunday shaklini yaratish kerakki, bu har bir dehqonga o'z mehnatining samarasidan mustaqil bahramand bo'lish imkoniyatini bersin. Ana shundagina dehqon o'zini haqiqatan ham yerning chinakam egasi deb biladi.

Qishloq turmush darajasini shahar turmushi darajasiga ko'tarish, eng avvalo, aholining ijtimoiy ahvolini yaxshilash, ularni suv va gaz bilan ta'minlash, shuningdek, ishchi kuchi ortiqcha bo'lgan joylarda kichik mustaqil korxonalar, keng tarmoqli qayta ishlash shahobchalarini tashkil etish davlat ahamiyatiga molik vazifadir.

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish bozorning keng tarmoqli tizimini tashkil etishni talab qiladi. Ayrim korxonalar va tijorat tuzilmalarining yakkaboshlik mavqeini tugatish narxlarning sun'iy ravishda oshirib yuborilishi, monopol yuqori daromadlar olinishiga qarshi turuvchi sog'lom raqobat muhitini shakllantirish imkonini beradi.

Alohida ta'kidlash joizki, o'zgarib turadigan bozor iqtisodiyotini yaxshi tushunadigan, yuksak bilimli va ishbilarmon mutaxassislariga ega bo'lmay turib, korxonalarni malakasiz qo'llarga topshirish ularning barbod bo'lishiga sabab bo'ladi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni bozor iqtisodiyotiga o'tish uchun zarur bo'lgan boshqa shart-sharoitlarni vujudga keltirish bilan bog'liq holda izchil va har tomonlama yondashuvni talab qiladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – bozorni shakllantirish yo'lidagi zaruriy va muqarrar bosqich bo'lib, uni ta'minlash uchun respublika budjeti taqchilligini cheklashga va uni izchil ravishda eng kam darajaga keltirishga qaratilgan kuchli moliyaviy siyosat

olib borilishi taqozo etiladi. Bu jarayonda budget mablag'lari kechiktirib bo'lmaydigan eng zarur davlat va ijtimoiy ehtiyojlargagina berilishi kerak.

Erkin narxlarga o'tilishidan iborat umumiy yo'lda tovarlarning alohida muhim turlari doirasi narxlarining davlat tomonidan nazoratga olinishi saqlanib qoladi. Eng zarur oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, buyumlarning chegaralangan narxlari me'yor bilan berish hisobiga ular bilan aholini kafolatli ta'minlash, ichki iste'mol bozorini himoya qilish, tovarlarni sotib olishda aholiga katta imkoniyatlar yaratib berish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Bozorning o'zgaruvchan sharoitlarida mehnatga layoqatli mahalliy mutaxassislarisiz O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashni tasavvur qilish qiyin. Bunda O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlari, xalqning milliy-ruhiy turmush tarzi, ta'limdagi butun jahon va Sharq tajribasining eng yaxshi yutuqlari har tomonlama e'tiborga olinishi kerak. Iqtidorli yoshlarni xorijiy mamlakatlarning yetakchi o'quv yurtlariga o'qishga va tajriba orttirishga yuborish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Zamonaviy bozor tizimiga o'tishga doir chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, uning sanoatlashgan mamlakatlar safiga yo'nalishida chuqur sifat o'zgarishlariga olib keladi hamda O'zbekiston iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy mustaqilligining ishonchli kafolatini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasida davlat bosh islohotchi sifatida quyidagi vazifalarni amalga oshirishi belgilangan edi:

1. Bozor munosabatlariga o'tishning boshlang'ich davrida aholi manfaatlarini kuchli qayta taqsimlash vositasi orqali himoya qilish.

2. Ijtimoiy-siyosiy barqarorlik va millatlararo totuvlikni kafolatlash.

3. Iqtisodiy faoliyatning huquqiy asoslari, o'ziga xos bozor shart-sharoitlarini vujudga keltirish va tasdiqlash.

4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida kishilarning iqtisodiy erkinliklari kafolatlangan bo'lish.

5. Tartibga solinadigan bozor sharoitida asosiy maqsad yo'nalishlarini ishlab chiqish, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning bosh yo'lini belgilash va bu yo'lni o'tkazish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish.

6. Ijtimoiy muammolarni hal qilish, aholini ijtimoiy himoyalashning samarali, aniq va ravshan tizimini vujudga keltirish.

7. Vujudga kelayotgan ishbilarmonlik tizimlarining qaror topishi va rivojlanishiga ko'maklashish.

8. Aniq maqsadga qaratilgan iqtisodiyot tarmoqlari tuzilmasi siyosatini izchillik bilan amalga oshirishga ko'maklashish.

"2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish yo'nalishida davlat boshqaruvi organlari faoliyatini "fuqarolarga xizmat qilishga yo'naltirish" tamoyili asosida transformatsiya qilish, ixcham, professional, adolatli, yuqori natijadorlikka xizmat qiladigan davlat boshqaruvi tizimini joriy qilish, davlat boshqaruvi tizimida ma'muriy apparatni ixchamlashtirish va ish jarayonlarini maqbullashtirish kabi maqsadlar belgilangan bo'lib, ular davlatning iqtisodiyotdagi

ishtirokini qisqartirish hamda iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish va bozor mexanizmlarini kengroq joriy etishga qaratilgandir⁴.

Bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solish odatda iqtisodiyotning davlat sektorini rivojlantirishni boshqarishi hamda ijtimoiy muammolarni hal etish yo'li bilan bevosita, shuningdek, huquqiy va iqtisodiy vositalar yordamida bilvosita amalga oshiriladi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Davlat, iqtisodiyot, bozor iqtisodiyoti, davlatning iqtisodiy strategiyasi, davlatning iqtisodiy siyosati, iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmi, iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmi, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullari, davlat bosh islohotchi, soliq – budjet siyosati, pul-kredit siyosati.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. "Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish" kursining tadqiqot obyekti va predmeti nimalardan iborat?
2. Iqtisodiyotni tartibga solishda bozor mexanizmining ustunlik va kamchilik tomonlarini ayting?
3. Bozor mexanizmi qanday ijtimoiy vazifalarni bajara olmaydi?
4. Iqtisodiyotni tartibga solishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosati sohalarini izohlab bering.
5. Zamonaviy davlatning iqtisodiy vazifalari nimalardan iborat?
6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shaklining asosiy rivojlanish bosqichlarini tavsiflang.

7. Davlat iqtisodiy siyosatining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

8. Davlat iqtisodiy strategiyasi va siyosatining o'zaro bog'liqligi, prinsiplari nimani bildiradi?

9. Davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

10. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish obyektlari va subyektlari nimalardan iborat?

11. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat tomonidan qanday dastaklar qo'llaniladi?

12. O'zbekistonda davlat bosh islohotchi sifatida qanday vazifalarni bajaradi?

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60sonli Farmoni// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

II BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Iqtisodiyotda davlatning o'rni haqidagi merkantilizm, fiziokratizm, klassik siyosiy-iqtisod namoyondalarining konsepsiyalari

Merkantilizm kapitalning dastlabki jamg'arilishi davriga xos bo'lib, savdo burjuaziya manfaatlarini ifoda etadi. Merkantilizmga ikki xususiyat xosdir: 1) boylik pul bilan ifodalanadi (davlat qancha ko'p pulga ega bo'lsa, u shuncha badavlat hisoblanadi) 2) davlat hokimiyati yordamida pul boyliklarini jamg'arishga erishish mumkin. Ushbu maktab namoyondalari mamlakatga olib kirilgan va olib chiqilgan tovarlar o'rtasidagi farqning (aktiv savdo balansi) yuqoriligi bilan davlat boyligi oshadi va davlat aktiv savdo balansida siyosiy ishlarni olib borishi zarur deb hisoblashadi. Davlat mamlakatdan tovarlarni olib chiqishni rag'batlantirish va mamlakatga tovarlar olib kirishni cheklash, ba'zi tovarlarni esa olib kirilishini taqiqlash bilan proteksionizm siyosatini yuritishi lozim. Bunda quyidagi tamoyil olg'a suriladi: chet eldan arzon bahoga sotib olish, boshqa davlatlarga qimmatroq sotish.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi tadbirkorlar sinfini vujudga kelishi va mustahkamlanishi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning aralashuvi ushbu maktab nuqtai nazarida, ya'ni merkantilizmni iqtisodiy liberalizm g'oyasi bilan almashinish oqibatida tadbirkorlik faoliyatini cheklangan va iqtisodiyotga davlatning aralashuvini salbiy baholagan. Bu g'oya Adam Smit va David Rikardolarning ilmiy ishlarida asoslangan. Ular klassik siyosiy iqtisod maktabi asoschilari bo'lib,

qiymatining mehnat nazariyasini yaratdi, kapitalning mazmunini va qo'shilgan qiymat nazariyasini yoritib berdi.

Iqtisodiyotni rivojlanishida davlatning roli xususidagi ularning qarashlari davlatning aralashuvi iqtisodiy rivojlanishni sekinlashtiradi degan fikrdan kelib chiqadi. Adam Smitning "Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida" (1776 yil) degan kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning o'zini o'zi tartibga solishning zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday aralashuvsiz ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlarini uchun harakat qilishga majbur qiladi. A. Smit g'oyasi quyidagicha: «Bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi boshqarishga moslashgan, uning asosida qanday qilib ko'proq foyda olishga harakat qilish bilan bog'liq «ko'rinmas qo'l»-shaxsiy manfaat yotadi». Smit xulosasiga ko'ra, iqtisodiyotga davlatning aralashmasa iqtisodiyot samarali amal qiladi va bozor butunlay erkin bo'lmog'i lozim.

D.Rikardo, J.B.Sey, D.Mil, A.Marshallar A.Smit g'oyasining davomchilari bo'lib, ular iqtisodiy liberalizm g'oyasi ilgari surishdi va hozirgi kunga qadar zamonaviy iqtisodchilar tomonidan ijobiy baholanmoqda (neoklassik yo'nalish).

Klassiklar jami talab va jami taklif mutanosibligini o'zlariga xos talqin etishdi. Ular jami taklifning o'zgarishi unga mos jami talabni o'zgarishini yuzaga keltiradi degan fikrdan kelib chiqishadi. Bu Sey qonunida o'z aksini topadi, ya'ni taklif etilgan tovar unga mos ravishda talabni keltirib chiqaradi, bu esa talab va taklif o'rtasidagi yuzaga keladigan farqlarni bartaraf etadi.

Oldindan ishlab chiqarishning o'zni yo'qoladi. Tovar ishlab chiqarishning o'sishi, ish haqlarini oshishiga olib keladi, buning natijasida taklifga mos ravishda talab ham oshadi.

Haqiqatda esa barcha daromadlar tovarlarga ayirboshlanilmadi. Jamg'arish yuzaga keladi va jamg'arilgan pul miqdori investitsiyaga har doim ham teng bo'lmaydi. Klassiklar jami talab va jami taklifga bog'liq holda narxning tebranishi barcha bozorlarni, shu o'rinda mehnat bozorini ham, resurslar bozorini ham barqarorlashtiradi deb hisoblashdi.

Biroq iqtisodiy inqirozlarning keskinlashuvi oqibatida asosan 1929-1933 yillardagi, klassik iqtisodiy liberalizm nazariyasini zaif ekanligini ko'rsatdi.

2.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning keynscha nazariyasi

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozidan so'ng keynschilik nazariyasi iqtisodiyot fanida yangi oqim sifatida yuzaga keldi. Ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keynes ushbu iqtisodiy maktabning asoschisi edi. U mazkur nazariyani o'zining 1936 yilda nashrdan chiqqan «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» nomli asarida bayon qilib berdi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, soha mutaxassislari orasida Keynes iqtisodiyotga davlat aralashuvi zaruriyatini dalillab bergan dastlabki iqtisodchi hisoblanmagan. Keynsning o'tmishdoshlari bo'lmish A. Pigou va K. Viksell ham iqtisodni davlat tomonidan boshqarish zarurligini ilmiy asoslab berdilar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning keynscha nazariyasi uch asosiy holatni o'z ichiga oladi: birinchidan, unda o'z-o'zidan harakatga keladigan bozor mexanizmiga baho beriladi; ikkinchidan, iqtisodiyotning boshboshdoqlik asosida rivojlanishi jarayonida paydo bo'ladigan qiyinchilik va ziddiyatlarning sabablari

talqin qilinadi; uchinchidan, kamchiliklarni bartaraf qilish maqsadida iqtisodiyotni tartiblash tadbirlari tizimi belgilanadi.

Keyns o'zining dastlabki tadqiqotlarida Sey qonunini inkor etgan holda samarali talab nazariyasini asoslab berdi. Keynsgacha bo'lgan davrda klassiklar tomonidan Sey qonuni qabul qilingan bo'lib, unga muvofiq taklif o'z talabini yuzaga keltirar edi. Keynes esa, aksincha, jami talab o'z taklifini yuzaga keltirishi g'oyasini ilgari surdi.

Samarali talab nazariyasiga muvofiq mahsulot (yoki mehnat) muayyan miqdori taklifning bahosi deb daromadning shunday miqdoriga aytilganki, bu miqdor tadbirkorlarning ushbu mahsulot (yoki mehnat)ni taklif qilishga bo'lgan rag'bat uchun yetarlidir. Jami talab bahosi va mahsulot (yoki mehnat) hajmi o'rtasidagi nisbat jami talab funksiyasi deb ataladi. Bu yerda shuni aytib o'tish lozimki, tadbirkorlar daromadni faqat muayyan miqdordagi mahsulotni sotganlaridan so'nggina olishlari mumkin. Kutilayotgan daromad va mahsulot (yoki mehnat) hajmi o'rtasidagi nisbat jami talab funksiyasi deb ataladi. Agar ishlab chiqarilgan mahsulotning muayyan hajmida ko'zda tutilgan daromad jami taklif bahosidan oshsa, unda tadbirkorlar yanada yuqori foyda olish maqsadida mahsulot hajmini (va bandlikni) oshiradilar va agar kutilayotgan daromad taklif bahosidan past bo'lsa, u holda tadbirkorlar mahsulot hajmini (va bandlikni) kamaytiradilar. Faqat ko'zda kutilayotgan daromad va taklif bahosi o'rtasida tenglik bajarilgan sharoitdagina optimal holatda bo'ladilar, shuning uchun ular mahsulot ishlab chiqarishni ushbu darajada ushlab turishga intiladilar. Demak, tadbirkorlar uchun qulay bo'lgan ishlab chiqarish darajasi jami talab funksiyasi bilan jami taklif funksiyasi kesishgan nuqta bilan belgilanadi, ushbu nuqtadagi jami talab funksiyasining

qiymati samarali talab deb ataladi. Jami talab esa daromad darajasini belgilab beradi:

U Keynes nazariyasida quyidagi tenglama bilan ifodalangan:

$$Y = C + I$$

bu yerda: Y - milliy daromad;

C - iste'mol;

I - jami investitsiyalar.

Keyns tomonidan kashf qilingan asosiy psixologik qonun uning iste'mol funksiyasini tadqiq qilinishida yo'naltiruvchi omil bo'lib xizmat qildi. "Asosiy psixologik qonun shundan iboratki, - deb yozgan edi. J. Keynes, - kishilar, odatda, daromadlari ortishi bilan o'z iste'molini ko'paytirishga moyildirlar, lekin bunda iste'mol daromad ortgan darajada oshmaydi"⁵.

Bu hol shuni bildiradiki, agar daromad o'zgarsa, unda iste'mol ham ana shu yo'nalishda o'zgaradi, lekin iste'mol o'zgarishi daromad o'zgarishidan kichik. Keynes iste'mol o'zgarishi va uni o'zgartirgan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatni iste'molga bo'lgan chekli moyillik deb atadi va uni quyidagi formula bilan ifodaladi:

$$MPC = \frac{C}{Y} \text{ yoki } MPC = \frac{dC}{dY}$$

Iste'mol va umumiy daromad o'rtasidagi nisbatni esa u iste'molga bo'lgan o'rtacha moyillik deb atadi:

$$APC = \frac{C}{Y}$$

Keyns tomonidan ochilgan asosiy psixologik qonunga muvofiq iste'molga bo'lgan chekli moyillikning miqdori 0 dan 1 gacha bo'lgan oraliqda yotadi:

⁵ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. -М.: «Иностранная литература», 1948. 90-бет

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1.$$

Keyns o'z konsepsiyasini asoslash uchun "iste'molga bo'lgan moyillik" tushunchasi bilan bir qatorda "jamg'arishga bo'lgan moyillik" tushunchasini kiritdi. Jamg'arishga bo'lgan moyillik - bu jamg'arma (S) miqdori o'zgarishi bilan uni o'zgartirgan daromad o'zgarishi o'rtasidagi nisbatdir:

$$MPC = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik esa jamg'arishning umumiy daromadga bo'lgan nisbati bilan ifodalanadi:

$$APS = \frac{S}{Y}$$

Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, agar umumiy daromad oshsa, u holda kishilar ushbu orttirilgan daromadning bir qismini iste'molga, ikkinchi qismini esa jamg'arishga yo'naltiradilar. Shuning uchun iste'mol va jamg'arma o'zgarishlari yig'indisi, albatta, daromad o'zgarishiga teng bo'lishi lozim, ya'ni

$$\Delta C + \Delta S = Y$$

Demak,

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1.$$

Jamg'arishga bo'lgan chekli moyillikka iste'molga bo'lgan chekli moyillik nisbati uni birgacha to'ldiruvchi kattalik ekanligi yuqoridagi formuladan ko'rinib turibdi.

Qisqa muddatli makroiqtisodiy modellarda iste'mol va daromad o'rtasidagi nisbat chiziqli hisoblanadi va u quyidagicha ifodalanadi:

$$S = A + S \times Y,$$

bu yerda:

A - jamiyat daromadi darajasi 0 ga teng bo'lgan vaziyatda iste'mol darajasi (musbat kattalik);

U - avtonom iste'mol deb ham ataladi, chunki u daromadga bog'liq emas;

S - iste'molga bo'lgan chekli moyillik.

Keynscha nazariyaning daromad va bandlik darajasini belgilovchi asosiy tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$U = S(Y) + 1.$$

Agar iste'mol funksiyasi chiziqli funksiya ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, u holda yuqorida keltirilgan asosiy tenglama mana shunday ko'rinishda ifodalanadi:

$$Y = A + S \times Y + 1.$$

Demak, sarmoyalar hajmi va iste'mol funksiyasi ko'rinishi daromad va bandlik darajasini belgilovchi omillar ekan. Investitsiyalar hajmining o'zgarishi milliy daromadning ham ana shu yo'nalishda o'zgarishiga olib keladi.

Keyns nazariyasiga ko'ra, multiplikator jamg'arishga bo'lgan chekli moyillikka teskari kattalikdir yoki 1 soni bilan iste'molga bo'lgan chekli moyillik o'rtasidagi farqqa teskari kattalikdir, ya'ni:

$$M = \frac{1}{MPS} \text{ yoki } M = \frac{1}{1 - MPC}$$

Multiplikativ effekt har bir qo'shimcha mablag' tovarlarga bo'lgan talabning ortishiga, u ham, ravshanki, (ishlab chiqarish omillaridan to'la foydalanilmayotgan sharoitda) o'ziga teng ravishda daromad ortishiga olib kelishini ko'rsatadi. Ammo daromadning ortishi, o'z navbatida, daromadi oshgan kishilar tomonidan iste'molning kengayishiga olib keladi:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \Delta S = MPC \times \Delta Y$$

Agar $\Delta Y = 50$, $MPC = 0,5$, $\Delta I = 50$ bo'lsa, u holda $\Delta C = 25$.

Bu yerda agar iste'mol ortsa, u holda jami talab ham va demak, daromad ham ortishini ta'kidlab o'tish joiz.

Inqirozlarni bartaraf etish uchun Keyns "samarali talab" ni shakllantirish, ya'ni kapital mablag'larini va iste'molni eng ko'p darajada rag'batlantirish zarur ekanligini taklif qildi. Uning fikriga ko'ra, sarmoyalar orttirish bandlikning o'sishiga va daromadning ortishiga olib keladi. Daromad ortishi jamg'armalar shaklida emas, balki investitsiya sifatida sarflanishi uchun buyuk iqtisodchi olim qarz foizi me'yorini pasaytirishni taklif qildi. U davlat aralashuvini "samarali talab" ga, va, demak, to'la bandlikka erishish vositasi, deb bildi. "Davlat, -deb yozgan edi J.Keyns, - iste'molga bo'lgan moyillikka nisbatan o'zining rahbarlik ta'sirini qisman mos tizim yo'li bilan, qisman foiz me'yorini belgilash bilan va qisman, ehtimol, yana boshqa usullar bilan ro'yobga chiqarishi lozim bo'ladi"⁶.

U past foiz me'yori orqali yuqori foyda olishni ta'minlaydi, tadbirkorlarda optimistik kayfiyatni kuchaytiradi, ularning sarmoya solishga bo'lgan moyilligini qo'llab-quvvatlaydi va yuksalish holatini ushlab turadi, deb hisobladi.

Keyns davlat budjeti orqali budjet kamomadi paydo bo'lishidan hayiqmagan holda katta xarajatlar qilish taklifi bilan chiqdi. Bunda u budjet kamomadi qog'oz pullarni qo'shimcha muomalaga chiqarish yo'li bilan qoplanishini nazarda tutadi. Uning fikricha, davlat kapital mablag'lari foiz me'yorini pasaytirib, yuksalish holatini uzaytiradi. Bularning barchasi inqirozning oldini olishga xizmat qiladi.

Zamonaviy keynschilar soliqlar, davlat xarajatlari, budjet kamomadi, davlat qarzi davlat yo'li bilan boshqarishning asosiy vositalari, deb hisoblaydilar. Ularning ta'kidlashicha, sanoat

⁶ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. -М.: «Иностранная литература», 1948. С.364.

yuksalishi davrida daromadlar ortgan sari soliq tushumlari ham ko'payib boradi. Bu esa ortiqcha talab va ortiqcha ishlab chiqarishning paydo bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Inqirozning boshlanishi ishsizlikning ortib borishi davlat budjetidan ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lovlarining ortib borishiga olib keladi. Bu esa to'lovga qobiliyatli talabning kamayishiga qarshilik qiladi. Shuning uchun ular tomonidan moliyaviy kompensatsiya o'rnini qoplash siyosati va kamomadli moliyaviy ta'minlash nazariyalari olg'a surilmoqda.

2.3. Iqtisodiyotni tartibga solishda monetar nazariya va siyosatning ahamiyati

Bugungi kunda iqtisodiyotni monetar boshqarishning pul nazariyasi, inflatsiya bilan kurash muammolari 1976 yilgi Nobel mukofoti sovrindori amerikalik Milton Fridman boshliq Chikago maktabi olimlari tomonidan zo'r berib ishlab chiqilmoqda.

Monetar nazariya burjua iqtisodiy nazariyasi shakllanishi paytida paydo bo'ldi. O'sha mahalda "pul neytralligi" konsepsiyasi umumiy iqtisodiy ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi "bo'lmasligini" va demak, kapitalizmning hayotbaxshililigini isbotlashda asos bo'lib xizmat qilgan edi. XX asrning 20-yillarida boshqarishning monetar usullari ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan "abadiy farovonlikka" erishish vositasi sifatida baholandi. Ammo mazkur usul 30-yillar sinoviga bardosh bera olmadi. Hatto ular 1929-1933 yillardagi iqtisodiy inqirozning va undan so'ng uzoq davom etgan tanazzulning asosiy sabablaridan biri bo'ldi. Xuddi mana shuning uchun pul keynscha modelning muhim tarkibiy qismi bo'lsa ham ushbu modelning ko'plab o'ziga xos jihatlari monetar omillar ta'sirini yetarlicha e'tiborga olmadi. Pul jarayonlarining bunday nazarga

ilinmasligi, ularning mumkin bo'lgan ta'sirini mensimaslik iqtisodiy siyosat masalalari bo'yicha tavsiyalarda yorqin namoyon bo'ldi, ushbu tavsiyalar sarmoyalar multiplikatorining sodda sxemasiga asoslangan edi. Biroq kamomadli moliyaviy ta'minlash amaliyoti pul sohasi beqarorligiga va inflatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi. Shuning uchun 50-yillardan boshlab monetar tahlilni faollashtirish zarurati paydo bo'ldi. Ayniqsa, 1971-1973 yillardagi iqtisodiy hamda valyuta inqirozlari inflatsiya bilan kurashning va iqtisodiyotni boshqarishning monetar usullarini dolzarb qilib quydi.

Ayni 50-yillarning boshlaridan pul nazariyasi keynschilar va M. Fridman boshliq monetarchilar o'rtasidagi kurash maydoniga aylandi. Monetarchilar pulni xo'jalik tuzilmasining muhim qismi, pul-kredit siyosati esa iqtisodiyotni boshqarishning eng samarali usuli, deb hisoblaydilar. Fridman keynscha konsepsiyaga mantiqiy muqobil bo'lgan nazariya yaratish maqsadida pulning miqdor nazariyasi asosiy qoidalariga yangicha ta'rif berdi va asosiy e'tiborni inflatsiyaga qaratdi. U inflatsiyani sof pul muammosi sifatida ko'rib chiqdi. Uning fikricha, bu muammoni monetar tadbirlar tizimi yordamida hal qilish mumkin.

Monetar nazariya tahlil sohasi bo'lib, u iqtisodiy muvozanat va o'sishning umumiy muammolari hamda pul va bank mexanizmi ishlashi maxsus masalalari qo'shilgan joyda yotadi. Monetar soha pul agregati ko'rsatkichlari o'rtasidagi sababiy va funksional bog'liqliklar, shuningdek, ularning xo'jalik tizimi monetar elementlari bilan o'zaro ta'siri muammolari, uning asosiy yo'nalishi bo'lib xizmat qiladi. "Monetar siyosat" tushunchasi deganda esa davlatning pul-kredit sohasida boshqaruvchilik tadbirlari majmui tushuniladi. Shuning

uchun keynschilik va monetarizm bahsida asosiy e'tibor pulning ahamiyatiga va pul-kredit sohasidagi siyosatga qaratiladi. Masalan, keynscha yondashuv iqtisodiy konyunktura va xo'jalik rivoji sur'atlari rag'batlantirilishini kundalik boshqarish vositasi sifatida puldan tezkor foydalanish g'oyasini o'zida aks ettiradi. Monetarizm pul sohasida bunday harakatlarni qoralaydi. Monetarizm tarafdorlarining fikriga ko'ra, bunday siyosat xo'jalik ziddiyatlari va mutanosibliklari kuchayishiga hamda bozorning o'z-o'zidan barqarorlashtiruvchilar harakatining qiyinlashuviga olib keladi.

Ayirboshlash tenglamasi yoki Fisher formulasi - monetarizmning asosiy tenglamasidir:

$$MV = R \times Q$$

bu yerda: M - pul taklifi;

V - daromadlar doiraviy aylanmasida pul muomalasi tezligi;

R - baholar darajasi, aniqrog'i, ishlab chiqarish natural hajmi har bir birligining sotiladigan o'rtacha bahosi;

Q - ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning natural hajmi.

MV - jami ishlab chiqarilgan boyliklarni sotib olishga xaridorlar xarajatlarining umumiy sarfi bo'lsa, RQ esa ushbu boyliklarni sotgan sotuvchilarning umumiy daromadini bildiradi. Agar MV bir yilda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarga sarflangan umumiy xarajatlar bo'lsa, u holda u nominal SMM (sof milliy mahsulot)ga teng bo'lishi kerak, ya'ni $SMM = R \times Q$.

Shuning uchun monetarchilar pul massasi o'sish ta'sir sohasini obligatsiyalar xarid qilish va undan so'ng foiz stavkasini pasaytirish bilan cheklab qo'yish o'rniga pul taklifining kengayishi ham real, ham moliyaviy aktivlarning barcha turlariga, shuningdek, ishlab chiqarishning joriy hajmiga

bo'lgan talabni oshiradi, deb hisoblaydilar. Demak, M ning ortishi yoki R ning, yoki Q ning, yoki bo'lmasa biror nisbatda ham R, ham Q ning ortishiga olib keladi; M ning kamayishi esa teskari natijani beradi.

M.Fridman ushbu qoidani asoslash uchun quyidagi formulani taklif qiladi:

$$\frac{M}{P} = f(rdxre; \frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt} W \frac{V}{P}; U)$$

bu yerda: real kassa qoldiqlariga bo'lgan talab ($\frac{M}{P}$) foiz stavkalari;

(rv, re), baholar o'zgarishi sur'atlari ($\frac{1}{P} \times \frac{dP}{dt}$)

aktivlar summasi (W), real daromad ($\frac{V}{P}$) hamda did va imtiyozlar (U) funksiyasidir.

Fridman nazariyasiga muvofiq, pul qoldiqlari boshqa aktivlar bilan taqqoslanadigan aktiv sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu nazariya oqim sifatida emas, balki zaxiralar tariqasida talqin qilinadi. Pul daromadi - bu oqimdir va uni biror vaqt oralig'ida aniqlash mumkin. Pulning o'zi esa zaxiradir, ya'ni muayyan bir vaqtda mavjud biror miqdordir. Zaxirani orttirish uchun kishilar o'z xarajatlarini kamaytiradilar yoki o'zlarining pul bo'lmagan aktivlarini pulga almashtiradilar. Zaxiralarni qisqartirish uchun esa ular aksincha ish tutadilar,

Fridman pulga bo'lgan turli moliyaviy yangiliklar, moliyaviy aktivlarning daromadliligi Markaziy bank faoliyati ta'siri ostida o'zgarishi mumkin, deb hisoblaydi. Biroq shunga qaramasdan kishilar baribir pul taklifini nazorat qiluvchi sarmoyalarning barqarorligi saqlanib qolgan davrda o'z pul mablag'larini yalpi milliy mahsulot (YamM)ning biror muayyan ulushi darajasida ushlab turishga harakat qiladilar. Agar pulga

bo'lgan talab barqaror miqdor bo'lsa, unda Markaziy bank taklifni barqaror saqlab qolgan holda jami talab ham barqaror bo'ladi. Shunday qilib, bank zaxiralarining o'sish sur'atlarini va pul taklifini boshqarish Markaziy bankning muhim vazifasi bo'lishi lozim.

Bundan davlatning jami talabni boshqarish bo'yicha ikki siyosati, ya'ni fiskal va kredit-pul siyosatlari kelib chiqadi.

Iqtisodiyotni boshqarishning monetar yondashuviga muvofiq bozor mexanizmi kamchiliklarini to'g'rilash emas, balki uning ishlashi uchun eng yuksak darajada barqaror moliyaviy sharoitlarni ta'minlash muhim vazifa hisoblanadi. Ushbu maqsadda pul birligi xarid kuchi va valyuta kursi barqarorligi ular uchun muhim jihatlardir. Shuning uchun ular fiskal siyosatning resurslarni qayta taqsimlash va barqarorlashtirish vositasi sifatidagi ahamiyatiga kam e'tibor beradilar. Ularning fikricha, siqib chiqarish effekti sababli fiskal siyosat mutlaqo yaramaydi. Ular quyidagicha fikr yuritadilar: davlat obligatsiyalar sotib, ya'ni pulni aholidan qarzga olib, budjet kamomadini hosil qiladilar. Bunda davlat fondlar uchun xususiy biznes bilan raqobatli kurashga kirishadi.

Shu tariqa davlat qarzlar pulga bo'lgan talabni kengaytiradi, foiz stavkasini oshiradi va demak, ko'p miqdordagi xususiy kapital mablag'larni siqib chiqaradi, aks holda ular foydali bo'lar edi. Demak, monetarchilar fikricha, budjet kamomadining jami xarajatlarga bo'lgan ta'siri pirovard natijasini oldindan aytib bo'lmaydi yoki u sezilmaydi. Agar kamomad yangi pullarni muomalaga chiqarish bilan qoplansa, siqib chiqarish effekti sodir bo'lmasligi mumkin va kamomaddan so'ng iqtisodiy faoliyatning kengayishi yuz berishi

mumkin. Ammo bunday kengayish faqat qo'shimcha pullar yaratish tufayligina amalga oshadi⁷.

Monetarizm nazariyasiga muvofiq iqtisodiy beqarorlik aksariyat hollarda iqtisodiyotning ichki o'zgaruvchanligiga nisbatan noto'g'ri pul-kredit boshqarilishi tufayli yuzaga keladi: birinchidan, o'zgaruvchan vaqt laglari mavjudligi. U shuni bildiradiki, bunda pul-kredit ta'siri bevosita berilsa-da, pul taklifidagi o'zgarishlar nominal SMMga uzoq va noma'lum vaqt oralig'idan so'ng ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun vaqt lagining noma'lum muddatida, monetarchilar fikricha, iqtisodiyotni davriy (siklik) yuksalish va pasayishga moslashtirish uchun diskret pul-kredit siyosatidan foydalanish aksincha samara berishi va davriy (siklik) tebranishlarni kuchaytirishi mumkin. Ikkinchidan, Federal zaxira tizimi foiz stavkasini barqarorlashtirishga urinib, iqtisodiyotni beqarorlashtirish va inflatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib kelishi mumkin⁸.

Shuning uchun monetarchilar hukmron pul-kredit muassasalari foiz stavkasini barqarorlashtirish o'rniga pul taklifi o'sishi sur'atlarini barqarorlashtirishlari zarur, degan xulosaga keldilar. Bunga bog'liq holda M. Fridman monetar qoidalarini qonun yo'li bilan belgilash taklifi bilan chiqdi, unga ko'ra pul taklifi har yili YamM o'sishi mumkin bo'lgan sur'atda oshishi, ya'ni pul taklifi barqaror ravishda yiliga 3-5%ga kengayishi lozim.

Demak, monetarchilar fikriga ko'ra, pul taklifini berilgan sur'atda doimiy ravishda oshirib borish, xarajatlarni har qanday inflatsiya yo'li bilan oshirish mablag'lar yetishmasligi tufayli o'z-o'zidan yo'qolib ketadi.

⁷ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономика: принципы, проблемы и политика. В. 2-т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 1-М.: Республика, 1992, -С. 328.

⁸ O'sha joyda, 328-329-betlar.

2.4. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning neoklassik modeli

Neoklassik yo'nalishdagi iqtisodchilar, asosan, davlatning jamiyatdagi daromadlarni odilona taqsimlash va allokatsion, ya'ni iqtisodiyotdagi resurslarni samarali joylashtirish maqsadidagi vazifalarini tadqiq qiladilar. Bozor iqtisodiyotini mikroiqtisodiy tahlil qilish neoklassik modelning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Bunda iqtisodiyotning alohida iste'molchilar va firmalarning o'zaro aloqadorlikdagi faoliyatining aniq holati o'rganiladi.

Neoklassiklar rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish, uning iqtisodiyotni tartibga solishini cheklashni talab qiladilar. Ammo ular umuman iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishini butunlay inkor etmaydilar. Ularning fikricha, bozorning baho mexanizmi, regulyatori ko'p hollarda resurslarning optimal, samarali ishlatilishini ta'minlaydi. Ammo ba'zi holatlarda bozor ulardan samarali foydalanishga erishishni ta'minlay olmaydi. Xuddi ana shunday holatlarda davlat allokatsiya (taqsimlash)ni yaxshilab, iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashda ijobiy rol o'ynashi mumkin ekan.

Ushbu neoklassik modelning asosini ratsional kutish nazariyasi tashkil qiladi. Unga ko'ra kishilar o'zlarini ratsional tarzda tutadilar. Ular o'zlarining pulli manfaatlariga muvofiq keladigan narsalar bilan bog'liq kutishlarining shakllanishidagi axborotlarni yig'adilar va ularni o'rganadilar. Ushbu axborotlarga muvofiq ravishda o'z hayotlarini yaxshilashga qaratilgan qarorlar qabul qiladilar. Kutish bozor talabining kengayishiga (yoki qisqarishiga) olib keladi. Bu o'zgarishlar,

o'z navbatida, tovarlar va xizmatlar baholarining ular hali ishlab chiqarilmasdan va sotilmasidan oldin o'sishi (yoki pasayishi)ni belgilab beradi.

Ratsional kutish nazariyasi yangi axborotlarning talab va taklif egri chiziqlarida tezda o'z aksini topishini, shuning uchun ham muvozanat baholari va ishlab chiqarish hajmlarining bozordagi yangi holatlarga, davlat iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlarga tezda moslashuvchan bo'lishini ifodalaydi⁹.

Bu o'zgarishlar mohiyati Paretoning samaradorlik kriteriyalari asosida tushuntirilishi mumkin. Unga ko'ra jamiyat biron-bir a'zosining farovonligi boshqasining turmushini yomonlashuvi hisobiga yaxshilanishi mumkin bo'lmaydigan holatni vujudga keltiradigan resurslarning taqsimlanishi optimal hisoblanadi. Ayirboshlash munosabatlariga erkin kirishish imkoniyati bozorda muvozanat holatiga erishishni ta'minlaydi.

Bu muvozanatda mavjud baho darajasida tovarlarga talab miqdori ularning taklifi miqdoriga tenglashadi. Bu shunday holatki, bironta ham subyekt yangi ayirboshlash operatsiyalari natijasida bir-birlari hisobiga yutuqqa erisha olmaydi. Bunda resurslarning taqsimlanishi optimal bo'ladi, chunki iqtisodiyotda muvozanatlashuv sodir bo'ladi. Demak, mukammal bozor resurslarning samarali alokatsiyani (taqsimlanishini) yaxshi ta'minlay olmaydi. Xuddi shu hol neoklassiklar nazarida bozor mexanizmiga davlatning aralashuvi uchun potensial imkoniyatlar yaratadi.

Ushbu oqim tarafdorlari jamoatchilik ne'matlarini ishlab chiqarishni tashkil etishni davlatning eng muhim iqtisodiy vazifasi deb qaraydilar. Bu ne'matlarga milliy mudofaa, jamoatchilik tartibotini saqlash, atrof-muhitni nazorat qilish,

⁹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. С. 331.

ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlar kiradi. Bunday ne'matlarni ishlab chiqarish davlat korxonalarida to'planishi yoki ularni iste'mol qiluvchilardan soliq olish orqali to'plangan mablag'larni xususiy korxonalarga buyurtma berishga, ularni ishlab chiqarishni subsidiyalashtirishga yo'naltirilishi mumkin.

Iqtisodiyotda bozor munosabatlariga bog'liq bo'lmagan, undan tashqarida bo'lgan atrof-muhitning yomonlashuvi bilan bog'liq munosabatlar ham neoklassiklar nuqtai nazariga ko'ra davlat tomonidan tartibga solinishi lozim.

Neoklassik yo'nalish tarafdorlari kapitalning erkin oqib turishi uchun ham to'siqlarni bartaraf etish maqsadida davlatning tartiblash mexanizmi zarur ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning nuqtai nazarlariga ko'ra davlat kichik biznes, fermer xo'jaliklari hamda qo'shma korxonalarni rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratish; yangi tashkil topgan firmalarga imtiyozli kreditlar, subsidiyalar berish, imtiyozli soliq solish, litsenziya, patentlar, iqtisodiy faoliyatning ma'lum turi bilan shug'ullanish uchun mutlaq huquqlar berish; iqtisodiy yakkahokimlikka qarshi kurash mexanizmlari orqali davlat kapitalining erkin harakat qilishi uchun to'siqlarni bartaraf qilib iqtisodiyotda raqobat mexanizmining yaratilishini tartibga soladi.

Demak, neoklassiklar davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklash tarafdorlari bo'lishlariga qaramasdan, uning ma'lum, yuqorida bayon etilgan doirada iqtisodiyotni tartiblash borasidagi faoliyatini asoslab beradilar.

Asosiy tushuncha va atamalar

Klassik siyosiy iqtisod, iqtisodiy liberalizm, merkantilizm, fiziokratlar, iqtisodiy inqiroz, keynschilik, neokonservatorlar,

monetarizm, ishbilarmonlik sikli, ijtimoiy tanlov, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rni haqida merkantilistlar qarashlarini izohlab bering?
2. Iqtisodiy rivojlanishda davlatni roli haqida fiziokrat maktabi namoyondalarining qarashlarini tavsiflab bering?
3. Iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda davlatning o'rni haqida klassik siyosiy iqtisod konsepsiyasi mazmunini yoritib bering?
4. Iqtisodiy rivojlanishda davlatning roli haqida ratsional kutish maktabi namoyondalarining fikrlarini aytib bering?
5. 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi davlatning iqtisodiyotdagi roli to'g'risidagi tasavvurlarga qanday ta'sir etdi?
6. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli haqidagi qarashlarda Keyns inqilobini tavsiflab bering?
7. Keynsning samarali talab konsepsiyasining mazmuni nimadan iborat?
8. Multifikativ effekt nima?
9. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning o'rni haqida Monetar nazariyani tushuntirib bering?
10. Monetar nazariya va monetar siyosatning mazmunini va asosiy qoidalarini izohlab bering.
11. M.Fridman taklif etgan asosiy formula asosida qanday xulosalar qilingan?
12. Neoklassik yo'nalishning iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi usullari nimalardan iborat?

III BOB. O'ZBEKISTONDA IQTISODIY ISLOHOTLAR VA IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH MEKANIZMINING SHAKLLANISHI

3.1. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilish strategiyasining yaratilishi

O'zbekistonda mustaqillik e'lon qilingandan so'ng ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga ega kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish maqsadida keng qamrovli islohotlar amalga oshirila boshlandi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning asar hamda ma'ruzalarida O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li, iqtisodiyotni erkinlashtirish hamda modernizatsiyalashning nazariy asoslari ishlab chiqilgan.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish maqsadida mashaqqatli taraqqiyot yo'li bosib o'tdi. Mustaqil taraqqiyot yo'li va galdagi vazifalarning mazmun-mohiyati, ahamiyati nuqtai nazaridan bu yo'lni ikki bosqichga bo'lish lozimligini asoslab berilgan edi.

Dastlabki bosqich 1991-2000-yillar o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog'liq birinchi galdagi islohot va o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

2001 yildan to hozirgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga olgan ikkinchi bosqich faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri bo'lib, iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta'minlashda muhim rol o'ynadi¹⁰.

¹⁰Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. - Т.: Ўзбекистон, 2007, 4-5-бетлар.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini isloh qilish va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish asosida uni chuqur tanazzuldan chiqarib, barqaror rivojlantirishga, aholi turmush farovonligiga erishishga qaratilgan tub o'zgartirishlar siyosatining strategik maqsadlari quyidagicha izohlab berildi:

1. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini bosqichma-bosqich shakllantirish, qudratli va tinimsiz rivojlanib boradigan, kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy tizimni barpo etish.

2. Ko'p ukkladli iqtisodiyotni yaratish, insonning mulkdan mahrum bo'lishiga barham berish, tashabbuskorlik va uddaburonlikni butun choralar bilan rivojlantirish negizi bo'lgan xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta'minlash.

3. Korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish, ularning xo'jalik faoliyatiga davlatning bevosita aralashuvidan voz kechish, iqtisodiyotni boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullarini bartaraf etish, iqtisodiy omillar va rag'batlantirish vositalaridan keng foydalanish.

4. Iqtisodiyotda moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan chuqur strukturaviy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilib borish.

5. Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish, har bir kishiga o'z mehnatini sarflash sohasi va shakllarini mustaqil belgilash imkonini berish¹¹.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu

¹¹Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т., "Ўзбекистон", 1995, 18-бет.

yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga quyidagi beshta muhim tamoyil asos qilib olingan:

- iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustuvorligini ta'minlash;

- o'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi;

- butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanishi, qonunlar ustuvorligining ta'minlanishi;

- bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish.

Mamlakatni 1991-2000 yillar davomida isloh qilish va yangilash bosqichida milliy davlatchilikni shakllantirish respublikamizni barqaror rivojlantirishda mustahkam zamin bo'ldi. Tarixan qisqa vaqt ichida sovet davridagi eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga barham berildi, milliy davlatchilikni shakllantirishning puxta huquqiy asoslari yaratildi, davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati tarmoqlari tashkil etildi, ijtimoiy va fuqarolik institutlari faoliyati yo'lga qo'yildi, iqtisodiyotni erkin bozor munosabatlariga o'tkazish jarayoni amalga oshirildi.

Ikkinchi bosqichda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va isloh etishni yanada chuqurlashtirish, investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yildi. Mazkur bosqichda amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgilangan edi:

- iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish;

- davlat mulkini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;

- iqtisodiy o'sishni va makroiqtisodiy mutanosiblik hamda barqarorlikni ta'minlash;

- milliy valyuta – so'mni yanada mustahkamlash;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettirildi. Mazkur bosqichda erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy sharti etib belgilangan. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutdi:

- iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish hamda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

- xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida mulkdorlar sinfini shakllantirish;

- mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay huquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;

- iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini jadal modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni ta'minlash;

- yurtimizda transport kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish;

- soliq yukini kamaytirish, faol investitsiya, faol eksport siyosatini yuritish;
- aholi turmush darajasini oshirish, avvalo, qishloq joylarda kishilarning turmush sharoitini izchil yaxshilash;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o‘rin egallashiga erishish;
- mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko‘lamda integratsiyalashuvini ta‘minlash;
- iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni bilan tasdiqlangan “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da mamlakatimizda amalga oshirilayotgan **demokratik bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirishning yangi bosqichining** asosiy vazifalari belgilab berildi.

Mazkur farmon bilan tasdiqlangan “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”ning maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirishdan, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishini ta‘minlash uchun shart-sharoitlar yaratishdan, mamlakatni modernizatsiyalash va hayotning barcha sohalarini erkinlashtirishdan iboratdir. Unda mamlakatimizni rivojlantirishning quyidagi 5 ta ustuvor yo‘nalishi belgilangan:

1. Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish;

2. Qonun ustuvorligini ta‘minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish;
3. Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish;
4. Ijtimoiy sohani rivojlantirish;
5. Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta‘minlash, chuqur o‘ylangan, o‘zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish.

“Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish” deb nomlangan uchinchi yo‘nalishda ko‘rsatilgan chora-tadbirlarni ro‘yobga chiqarish uchun milliy valyuta va narxlarning barqarorligini ta‘minlash, valyutani tartibga solishning zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, mahalliy budjetlarning daromad bazasini kengaytirish, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, eksportga mo‘ljallangan mahsulot va materiallar ishlab chiqarish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, transport-logistika infratuzilmasini, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda xorijiy investorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish, soliq ma‘murchiligini yaxshilash, bank faoliyatini tartibga solishning zamonaviy prinsiplari va mexanizmlarini joriy etish, ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish, shuningdek turizm industriyasini jadal rivojlantirish nazarda tutilgan. Shuningdek, ushbu yo‘nalish xususiy mulkni, moliya bozorini himoya qilish, qishloq xo‘jaligini modernizatsiyalash, zargarlik sohasini rivojlantirish, ayrim milliy korxonalarining aksiyalarini (IPO) nufuzli xorijiy fond birjalariga dastlabki tarzda joylashtirishga tayyorgarlik ko‘rish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutdi¹².

¹² “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”// O‘zbekiston Respublikasini Prezidentining 2017yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-4947 son. 1-ilova.

“Ijtimoiy sohani rivojlantirish” deb nomlangan to‘rtinchi yo‘nalish aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, yo‘l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiyalash, aholini elektr energiya, gaz bilan ta‘minlashni yaxshilash, aholining muhtoj qatlamlariga ko‘rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog‘liqni saqlash sohasini isloh qilish, maktabgacha ta‘lim muassasalarining qulayligini ta‘minlash, umumiy o‘rta ta‘lim, o‘rta maxsus va oliy ta‘lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60 sonli Farmoni bilan tasdiqlangan **“2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”** “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili asosida keyingi besh yillikda mamlakatimizda amalga oshiriladigan islohotlarning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma‘rifiy asoslarini yaratib berishga qaratilgan bo‘lib, quyidagi yettita yo‘nalishdan iboratdir:

inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish;

mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish;

milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o‘sish sur‘atlarini ta‘minlash;

adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish;

ma‘naviy taraqqiyotni ta‘minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish;

milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish;

mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish¹³.

Shuningdek, xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O‘zbekistonni barpo etish bo‘yicha xohish-irodasini ro‘yobga chiqarish, har bir fuqaroga o‘z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog‘lom, bilimli va ma‘naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo‘g‘iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta‘minlash maqsadida Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish jarayonida orttirilgan tajriba va jamoatchilik muhokamasi natijalari asosida ishlab chiqilgan va quyidagi asosiy g‘oyalar aks ettirilgan “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi¹⁴ tasdiqlandi:

barqaror iqtisodiy o‘sish orqali daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoridan o‘rin olish;

aholi talablariga va xalqaro standartlarga to‘liq javob beradigan ta‘lim, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil qilish;

aholi uchun qulay ekologik sharoitlarni yaratish;

xalq xizmatidagi adolatli va zamonaviy davlatni barpo etish;

mamlakatning suvereniteti va xavfsizligini kafolatli ta‘minlash.

¹³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-60 sonli Farmoni. I-ilova.// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrda “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-158-son Farmoni// <https://lex.uz/ru/docs/6600413>

Ushbu maqsad va vazifalardan kelib chiqib, endilikda davlat iqtisodiyotga asosan iqtisodiy vositalar orqali ta'sir etib, uni boshqarish emas, balki tartibga solishi kerak bo'ladi.

3.2. Institutsional islohotlar va iqtisodiyotni tartibga solish tizimini shakllantirishning zarurligi va maqsadi

Mustaqillikka erishganimizdan keyin davlatimiz va uning ko'p millatli xalqi manfaatlariga muvofiq keladigan mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish imkoniyati tug'ildi. Bu vaqtda respublikamiz oldida o'ta muhim bo'lgan bir qator vazifalarni hal etish masalasi turardi. Birinchidan, yakkahokimlik tizimidan meros bo'lib qolgan salbiy oqibatlarni bartaraf etish, ikkinchidan, mustaqil, demokratik jamiyatning mustahkam poydevorini yaratish va o'tish davriga xos muammolarni hal qilish.

Avvalambor, asosiy e'tibor yakkahokimlik tizimining illatlarini zudlik bilan tugatish, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik uslublari va direktiv rejalashtirishning salbiy oqibatlarini tugatish, iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni barqarorlashtirishga e'tibor qaratildi.

Respublikada yakkahokimlik, ma'muriy-buyruqbozlik tizimining amal qilishi iqtisodiyotni nochor ahvolga tushirib qo'ydi. Iqtisodiyotda ziddiyatlar kuchayib bordi, amaldagi xo'jalik yuritish mexanizmi esa mazkur ziddiyatlarni bartaraf etishga noqobil edi. Bu holat jamiyat hayotida 60-yillardayoq yaqqol namoyon bo'la boshlagan edi. Iqtisodiyotning rivojlanish sur'ati keskin pasayib, sarf-xarajatlar ortib bordi. Rivojlanishning iqtisodiy vositalari va omillari amalda ishlamadi.

Respublikamiz davlat mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin bu salbiy oqibatlarni tugatish va rivojlanish sari dadil qadam tashlash imkoniyatiga ega bo'lindi. Totalitar tuzumdan qolgan

"meros"ning salbiy oqibatlarini bartaraf etish uchun keng qamrovli islohotlarni amalga oshirish lozim deb qaraldi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish iqtisodiy munosabatlarni yangilash, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish va boshqarishning tegishli strukturasi yaratishni talab etadi. Shuning uchun ham respublikamizda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichida boshqaruv tizimini isloh qilish masalasiga alohida e'tibor qaratildi.

Institutsional o'zgarishlar jarayonida boshqaruv mexanizmlari takomillashtirilib borildi. Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarini boshqarish borasida esa ularning xususiyatlariga mos keladigan, xo'jalik yurituvchi subyektlarga iqtisodiy erkinlik berishga yordamlashadigan, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning rivojlanishini rag'batlantiradigan tashkiliy-huquqiy shakllar vujudga keldi.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish jarayonida ishlab chiqarishni markazlashtirilgan tartibda rejalashtirish va tashkil etishdan boshqarishning iqtisodiy mexanizmlariga o'tish masalasiga jiddiy e'tibor qaratildi.

Boshqaruv sohasidagi o'zgarishlar natijasida ko'plab boshqaruv organlari bo'g'inlarining vazifasi o'zgardi, ba'zi o'zini oqlamagan boshqaruv organlari tugatildi va yangi organlar tuzildi.

O'zini oqlamagan Davlat reja qo'mitasi o'rniga Davlat istiqbolini belgilash va statistika qo'mitasi tuzildi. Mazkur Qo'mita 1997 yildan Makroiqtisodiyot va statistika vazirligiga aylantirildi. Hozirgi davrda bu vazirlik Iqtisodiyot vazirligi deb ataladi.

Narxlarni erkinlashtirish sharoitida Davlat narx qo'mitasi batamom tugatildi. Yakkahokim bo'lib olgan taqsimot idorasi - Davlat ta'minot qo'mitasi va uning vorisi - "O'zshartnomasavdo"

o'rniga yangi bozor strukturasi – Respublika ulgurji va birja savdosi aksiyadorlik uyushmasi tuzildi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida va bozor munosabatlarini boshqarishda moliya-kredit tizimi muhim o'rinni egallaydi. Islohotlarning birinchi bosqichida, respublika Moliya vazirligi va Markaziy bankning vazifalari qayta ko'rib chiqildi. Ularning yangi bo'g'inlari tuzildi.

Nazorat organlari faoliyatini tartibga solish uchun Davlat soliq qo'mitasi va Davlat bojxona qo'mitasi tuzildi.

Respublikamizda mavjud boshqaruv organlarining nafaqat faoliyati, balki ularning vazifalari ham yangi jamiyat talablaridan kelib chiqqan holda qayta ko'rib chiqildi hamda o'zgartirildi. Tashkil etilgan yangi ijro organlari tizimi rejalash – taqsimlash vazifalaridan xoli bo'lib, iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish va tartibga solish vazifasini bajarmoqda.

Institutsional o'zgarishlar jarayonida boshqaruv mexanizmlari takomillashtirilib borildi. Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarini boshqarish borasida esa ularning xususiyatlariga mos keladigan, xo'jalik yurituvchi subyektlarga iqtisodiy erkinlik berishga yordamlashadigan, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning rivojlanishini rag'batlantiradigan tashkiliy-huquqiy shakllar vujudga keldi.

3.3. O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari

O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

Birinchidan, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning rolini keskin cheklash, davlatning boshqaruv tuzilmalari va ularning vazifalarini qisqartirish, davlat boshqaruv organlarini saqlab turishga sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirish zarur. Davlat

vazifalari va vakolatlarini tobora ko'proq jamoat, nodavlat tashkilotlarga, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga o'tkazish kerak.

Ikkinchidan, boshqaruvni nomarkazlashtirish, ayrim vazifalarni esa hududiy boshqaruv bo'g'inlariga keng ko'lamda topshirish, ortiqcha ma'muriy vertikal tuzilmalarni tugatish zarur. Barcha darajadagi hokimliklarning islohotlarni amalga oshirish, joylardagi ishlarning ahvoli, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etish, bandlik muammolarini yechish hamda aholi turmushini farovonlashtirish borasidagi mas'uliyatini kuchaytirish lozim.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda, ayrim tarmoq va hududiy boshqaruv tuzilmalarini qayta tuzish, birlashtirish, qisqartirish va tugatish asosida iqtisodiyotni boshqarish tuzilmalarining samaradorligini ta'minlash. Bugungi kunda nafaqat ayrim bo'g'inlarni, balki qilinayotgan sarf-xarajatlarni deyarli oqlamayotgan ayrim idoralarni ham saqlab qolish qay darajada maqsadga muvofiq, degan masalani qayta ko'rib chiqish payti keldi.

To'rtinchidan, boshqaruv tizimining samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish. Qarorlarni tayyorlash va qabul qilish sifatini sezilarli darajada oshirish, ularning ijrosi ustidan ta'sirchan nazorat mexanizmini joriy etish zarur.

Vazirlik va xo'jalik birlashmalarining mavjud boshqaruv shakli, usul va metodlarini ma'muriy-buyruqbozlikdan xalos qilish, ularning korxonalar xo'jalik faoliyatiga aralashib, xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy mustaqilligini cheklashiga yo'l qo'ymaslik uchun tegishli chora-tadbirlarini amalga oshirish lozim.

Beshinchidan, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, keraksiz hisobotlarni va

qog'ozbozlikni qisqartirish asosida davlat boshqaruvi tizimini bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish hisobidan uning samaradorligini oshirish.

Ma'muriy islohotlarni amalga oshirishda oldimizga qo'yilayotgan eng asosiy vazifa, birinchidan, davlat, jamoat va xo'jalik subyektlarini boshqarishning butun tizimini demokratlashtirish va erkinlashtirishni ta'minlash, ikkinchidan esa, ularni mamlakatni isloh va modernizatsiya qilishning hozirgi bosqichi talablariga mos holatga keltirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy islohotlar konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5185-son Farmonida mamlakat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida keng ko'lamli islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi va 2017 - 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining maqsadlariga erishish davlat boshqaruvining mutlaqo yangi, samarali va sifatli faoliyat yurituvchi tizimini yaratishni, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining (keyingi o'rinlarda ijro etuvchi hokimiyat organlari deb yuritiladi) uyg'un faoliyatini tashkil etishni talab qilishi qayd etilgan.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish deb nomlangan birinchi yo'nalishda quyidagi maqsadlar belgilangan:

1-maqсад: Mahalla instituti faoliyatining samaradorligini oshirish, uni jamoatchilik boshqaruvi va nazoratining tayanch bo'g'iniga aylantirish;

2-maqсад: Xalq deputatlari Kengashlarini hududlarda mavjud muammolarni hal qilishdagi asosiy bo'g'inga aylantirish;

3-maqсад: Mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatining institutsional asoslarini zamon talablariga moslashtirish;

4-maqсад: Davlat boshqaruvi organlari faoliyatini "fuqarolarga xizmat qilishga yo'naltirish" tamoyili asosida transformatsiya qilish. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, Vazirlik va idoralar faoliyatining barcha yo'nalishlarini "Davlat – xalq xizmatchisi" tamoyili asosida fuqaroga xizmat qilishga yo'naltirish chora-tadbirlarini amalga oshirish ko'zda tutilgan;

5-maqсад: Ixcham, professional, adolatli, yuqori natijadorlikka xizmat qiladigan davlat boshqaruvi tizimini joriy qilish;

6-maqсад: Davlat boshqaruvi tizimida ma'muriy apparatni ixchamlashtirish va ish jarayonlarini maqbullashtirish. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

-xususiy sektorga o'tkaziladigan ayrim davlat funksiyalari sonini 3 barobarga oshirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish;

-davlat boshqaruvini nomarkazlashtirish ishlarini jadallashtirish hamda davlat organlari faoliyatining ochiqqligini ta'minlash;

-hududlarni rivojlantirish bo'yicha vazifalarni hal qilishda barcha darajadagi davlat boshqaruvi organlari hududiy boshqarmalarining samarali ishini tashkil etish¹⁵.

Shu boisdan bizning nazarimizda joylarda quyidagi yo'nalishlarda qonuniy-me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilishi lozim;

¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60sonli Farmoni. 1-ilova.// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

a) hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish mustaqilligini belgilash hamda uni kuchaytirish;

b) kadrlarni oqilona joy-joyiga qo'yish;

d) hokimliklarning tashkiliy nazorat faoliyatini takomillashtirish;

e) mintaqada ko'rsatilayotgan jamoat xizmati samaradorligi va sifatini oshirish;

f) hokimliklarning o'zini o'zi boshqarish, nodavlat va notijorat tashkilotlari bilan samarali hamkorligini yo'lga qo'yish.

Umuman olganda, davlat va fuqarolik jamiyatining sobiq totalitar, o'ta markazlashtirilgan iqtisodiyotni aniq va izchil nomarkazlashtirishga qobilligi barqaror iqtisodiy o'sishga erishish strategiyasida xatoliklardan saqlanish, barqaror iqtisodiy o'sishni, aholi turmush darajasi oshishini ta'minlash kafolati bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Asosiy tushuncha va atamalar

Iqtisodiy islohot, davlat bosh islohotchi, institutsional islohotlar, iqtisodiyotni boshqarish, ma'muriy boshqarish tizimi, davlat boshqaruv tizimi, iqtisodiyotni ma'muriy boshqarish, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tizimi, iqtisodiy strategiya, iqtisodiy siyosat.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar strategiyasining mohiyati nimadan iborat?

2. Iqtisodiyot sobiq totalitar tizim davrida qanday boshqarilgan?

3. Sobiq totalitar tizim davrida davlat boshqaruv organlari qanday tarkibga ega edi?

4. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin nima uchun institutsional islohotlarga zaruriyat tug'ildi?

5. Institutsional islohotlarning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?

6. Institutsional islohotlar qanday yo'nalishlarda amalga oshirildi va qanday institutlar institutlari vujudga keldi?

7. O'zbekistonda iqtisodiyotni tartibga solish va boshqarish bo'yicha qanday davlat boshqaruv organlari vujudga keldi?

8. Fuqarolik jamiyatini shakllantirish sharoitida davlat boshqarish tizimini takomillashtirish qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi?

9. Davlat boshqarish tizimini nomarkazlashtirish qanday ahamiyatga ega?

10. Davlat boshqarish tizimini nomarkazlashtirishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

11. Davlat iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari qanday rol o'ynaydi?

IV BOB. O'ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI

4.1. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy negizini mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va uni xususiylashtirish tashkil etadi. **Davlat tasarrufidan chiqarish** – davlat korxonalarini va tashkilotlarini xo'jalik shirkatlari va jamiyatlariga, ommaviy mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir. **Xususiylashtirish** – jismoniy shaxslarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning ommaviy mulki obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir.

Amalda bu O'zbekistonni bozor iqtisodiyotiga o'tishida mulkchilik masalalarini hal etish hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy yo'li hisoblanadi. Unga ko'ra xususiylashtirish jarayonida ikkita muhim strategik vazifa hal etilishi ko'zda tutilgan:

Birinchi strategik vazifaning asosiy mazmuni – bu davlat tasarrufidan chiqarilayotgan va xususiylashtirilayotgan mulkning haqiqiy mulkdorlar qo'liga berilishi iqtisodiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish uchun real shart-sharoit yaratishga imkon tug'diradi.

Xususiylashtirishning ikkinchi strategik vazifasi esa iqtisodiyotda ko'p ukladlilikni hamda rag'batlantiruvchi kuchga ega bo'lgan raqobat muhitini yaratish, shu orqali davlatni mulkka bo'lgan monopol huquqini tugatish, xususiy mulkchilikning turli shaklidagi korxonalarni barpo etishdir.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan ko'zlangan maqsadlar quyidagilardan iborat bo'ldi:

- sobiq totalitar tizimdan qolgan davlat mulki monopoliyasi (yakkahokimligi)ni tugatish;
- teng huquqli xilma-xil mulkchilik shakllarini vujudga keltirish;
- nodavlat mulk shakllariga asoslangan ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish;
- xo'jalik subyektlari faoliyatining harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan raqobat muhitini yaratish.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan xususiylashtirish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagilardan iborat:

- 1) davlat mol-mulkini faqat yangi mulkdorga sotish yo'li bilan mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish;
- 2) xususiylashtirishga dasturiy yondashuvni ta'minlash va uni bosqichma-bosqich amalga oshirish;
- 3) mulkni davlat tasarrufidan chiqarish chog'ida aholi uchun kuchli ijtimoiy kafolatlarning yaratilganligi va ta'minlanganligi. Bunga ko'ra yangi mulkdorga ancha eskirgan asosiy fondlar tekinga berildi. Mehnat jamoasi xodimlari xususiylashtirilayotgan korxona aksiyalarini imtiyozli shartlar bilan sotib olish imkoniga ega bo'lishdi.

Ana shu modelga asoslangan holda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonlari shartli ravishda o'zaro bog'liq uch bosqichga bo'linadi.

Dastlabki, **birinchi bosqich** "kichik xususiylashtirish" davri deb nomlandi va 1992-1993 yillarda amalga oshirildi. Unda aholi yashaydigan davlatga tegishli uy-joylar, savdo, maishiy xizmatlar

ko'rsatish, dorixona va shu kabi 53,9 mingta mayda davlat korxonalari xususiylashtirildi.

Ularning negizida 28,8 mingdan ortiq nodavlat korxonalari tashkil etildi. (4.1.1-jadval).

Ushbu bosqichning o'ziga xos tomonlari shundan iborat bo'ldiki, unda davlat mulkiga asoslangan korxonalarni xususiylashtirish shakllarini tanlash va xususiylashtiriladigan mulkni baholash bo'yicha tegishli tajribalar to'plandi. Xususiylashtirishning keyingi - **ikkinchi bosqichi** „ommaviy xususiylashtirish“ davri deb nom oldi va u 1994-1998-yillarni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichning mazmunini, xususiyatlarini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21 yanvarda qabul qilgan "Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi va 1994-yil 16-martda qabul qilingan "Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi farmonlari belgilab berdi.

4.1.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida davlat korxonalarni xususiylashtirish sur'atlari (dona, foiz)

Yil	Jami xususiylashtirilgan korxona va obyektlar	Ularning asosida nodavlat korxonalari tashkil etilgan	Jumladan					
			Hissadorlik jamiyatlari		Xususiylashtirilgan korxonalar		Boshqa korxonalar	
			Soni	%	Soni	%	Soni	%

1992-1993	53902	28846	-	-	-	-	-	-
1994	9744	9744	2898	29,7	4892	50,2	1954	20,1
1995	8537	8537	1026	12,0	6036	70,7	1475	17,3
1996	1915	1915	1257	65,6	420	21,9	238	12,4
1997	1231	899	456	50,7	260	28,9	183	20,4
1998	451	266	110	41,4	103	38,7	53	19,9
1999	448	373	141	37,8	156	41,8	76	20,4
2000	374	372	152	40,9	103	27,7	117	31,5
2001	1449	743	167	22,5	257	34,6	115	15,5
2002	1912	1800	223	12,4	1252	69,6	325	18,1
2003	1519	1452	75	5,2	981	67,6	396	27,3
2004	1228	1228	28	2,3	1038	84,5	162	13,2
2005	980	980	3	0,3	902	92,0	75	7,7
2006	673	673	19	2,8	599	89,0	55	8,2
2007	631	631	0	0	593	94,0	38	6,0
Jami	84994	58459	6555	11,3	17592	30,1	5262	9,0

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Ushbu bosqichda 21361 xususiylashtirilgan davlat korxonalari negizida 5747 ta ochiq aksiyadorlik jamiyatlari, 3903 ta mas'uliyati cheklangan jamiyat va 11711 ta xususiylashtirilgan mulkchilikning boshqa shaklidagi korxonalar tashkil etildi.

Xususiylashtirishning **uchinchi bosqichi** – 1999-2005- yillar, ushbu bosqichda asosan o'rta va yoqilg'i-energetika kompaniyasiga qarashli yirik korxonalar xususiylashtirildi. **To'rtinchi bosqich** – 2006-2010- yillar. Ushbu bosqichga xos muhim xususiyat – davlat obyektlarining to'liqligicha xususiylashtirish mulk sifatida sotilishi ulushining ortib borishi hisoblanadi.

Bu bosqich "yakka tartibda xususiylashtirish" davri hisoblanadi. Xususiylashtirishning ushbu davri avvalgi bosqichlardan bir qator jihatlari bilan farq qiladi. Birinchidan, ushbu davrda iqtisodiyotning yonilg'i-energetika, metallurgiya,

kimyo, temir yo'l transporti va shu kabi boshqa strategik tarmoqlarning yirik korxonalarini chet el investitsiyalarini keng jalb etgan holda yakka loyihalar asosida xususiylashtirishga kirishildi. Ikkinchidan, ilgari xususiylashtirilgan korxonalar negizida tashkil etilgan ochiq aksiyadorlik jamiyatlaridagi joylashtirilmagan, shu jumladan, davlatga tegishli aksiyalar paketlari hamda ayrim korxonalarni butunlay yoki ular mulkining bir bo'lagini birja yoki birjadan tashqaridagi bozorlarda turli yondashuvlar va usullarni qo'llash asosida sotish yo'lga qo'yildi. Uchinchidan, iqtisodiy nochor, zarar bilan ishlovchi hamda istiqbolsiz korxonalar va ular mulkidagi davlat ulushlari nol qiymat bilan chet el yoki mamlakatimiz sarmoyadorlariga investitsiya kiritish hisobiga bepul berish tartibi joriy etildi va amalga oshirilmoqda.

2007-2010- yillarda 947 ta davlat obyektlari 505,5 mln. dollar va 231,1 mlrd. so'mga sotildi. Shuningdek, olingan investitsiya majburiyatlari hajmi 349,6 mln. dollar va 106,34 mlrd. so'mlik investitsiya majburiyatlari hisobiga sotilgan (4.1.2-jadval).

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonida 2007-2010-yillarda 474 ta shartnoma bo'yicha investitsiya majburiyatlari bajarildi. Ularning umumiy qiymati 129,37 mln. AQSh dollari va 106,53 mlrd. so'mni tashkil etdi.

4.1.2-jadval Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish ko'rsatkichlari¹⁶

Ko'rsatkichlar	2007y	2008y	2009y	2010y
Sotilgan davlat obyektlari soni	408	308	135	96
Shundan;				

Ko'rsatkichlar	2007y	2008y	2009y	2010y
Birja savdolarida sotilgan	129	94	46	32
Birjadan tashqari savdolarida	279	214	89	64
Investitsion majburiyatlar asosida				
Davlat komissiyasi qarori bilan korxona va obyektlarning sotilgan davlat aktivlari soni	28	14	70	60
Kiritiladigan investitsiya majburiyatlari hajmi				
mln. AQSh dollari	244,5	29,94		63,52
mlrd. So'm	21,5	10,84	22,25	17,73
Auksion va konkurs savdolarida sotilgan obyektlar	185	122	213	123
Olingan investitsiya majburiyatlar hajmi				
mln. AQSh dollari	33,5	4,72	177,66	23,5
mlrd. So'm	14,7	10,57	91,29	29,4
Nol qiymatda sotilgan obyektlar soni	15	50	68	41
Olingan investitsiya majburiyatlari hajmi				
mln. AQSh dollari	28,8	17,59	14,5	9,1
mlrd. So'm	7,6	15,62	16,8	11,3
Jami sotilgan davlat aktivlari hajmi				
mln. AQSh dollari	309,5	69,24	62,24	64,52
mlrd. So'm	57,1	69,29	35,7	40,28
Shu jumladan,				
Olingan investitsiya majburiyatlari hajmi				
mln. AQSh dollari	198,7	54,82	32,63	63,5
mlrd. So'm	35,2	34,24	15,64	21,26

Xususiylashtirishning beshinchi bosqichi 2011-2016-yillarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.04.2015- yildagi PQ-2340-sonli "Iqtisodiyotda xususiy mulk ulushi va ahamiyatini ko'paytirish bo'yicha choralar to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Iqtisodiyotda davlat ishtiroki darajasini baholashdan o'tkazish asosida O'zbekiston Respublikasi Davlat

¹⁶ O'zR Davlatqo'mita ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

raqobat qo'mitasi tomonidan 2015-2016-yillarda davlat mulkini xususiylashtirish Dasturi tayyorlanib amalga oshirildi (qarang: 4.1.3-jadval).

4.1.3-jadval
Korxona va obyektlarni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarishning borishi (2010-2016 yillar)¹⁷

Yil	Xususiylashtirilgan korxona va obyektlar soni	Xususiylashtirishdan tushgan pul mablag'lari, mln so'm
2010y.	96	23028,6
2011y.	95	39217,8
2012y.	83	32052,8
2013y.	82	44149,2
2014y.	288	87982,1
2015y.	848	103243,8
2016y.	609	164818,0

Davlat mulkini xususiylashtirishning yangi, **oltinchi bosqichi** 2017 yilda boshlanib, hozirgacha davom etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-apreldagi "Xususiylashtirilgan korxonalar bilan ishlash samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2895-son Qarorida qayd etib o'tilganki, mamlakatimizning mustaqil rivojlanishi davrida mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish bo'yicha tizimli ishlar doirasida 30 mingdan ortiq davlat obyekti, shu jumladan, 6,5 mingta yirik va o'rta korxona xususiylashtirib sotildi. Natijada hozir nodavlat sektoriga yalpi ichki mahsulotning 81 foizidan ko'prog'i, sanoat ishlab chiqarishining 94 foizi va barcha band aholining 82 foizidan ziyodi to'g'ri kelmoqda. Ammo shu bilan birga, tanqidiy tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, bir qator korxonalarni xususiylashtirish kutilgan

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами 2010-2016 йиллар. -Т., ЎзР Давлат статистика қўмитаси, 2017. -114-бет.

natijalarni bermadi¹⁸. Shuning uchun qarorda xususiylashtirilgan korxonalarning mavjud ulkan iqtisodiy va ishlab chiqarish salohiyatini hisobga olgan holda, ishlab chiqarishni kengaytirish, eksportni jadallashtirish, aholi bandligi va daromadlarini oshirish hisobiga ular iqtisodiy o'sishning lokomotivi bo'lib qolishlari kerakligi hamda ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash yaqin yillarda respublika mintaqalari va butun mamlakatni rivojlantirishda kuchli omil bo'lishini ta'minlashi darkorligi qayd etilgan.

2017-2020 yillarda 3056ta davlat korxonasi va obyektlari xususiylashtirildi va davlat tasarrufidan chiqarildi (qarang: 4.1.4-jadval).

4.1.4-jadval

Korxona va obyektlarni xususiylashtirishning asosiy ko'rsatkichlari borishi (2017-2021 yillar)¹⁹

	2017	2019	2021	2023
Xususiylashtirilgan korxona va obyektlar soni, birlik	542	842	750	918
Davlat aktivlarini sotishdan olingan tushumlar, mlrd so'm	228,3	480,0	3809,4	9127,8

2017-yilning yanvar-dekabr oylarida 542 ta, 2019 yilda 842 ta, 2021 yilning yanvar-dekabr oylarida 750 ta, 2023 yilda 918 ta (dastur doirasidagi va dasturdan tashqari obyektlarni qo'shgan holda) korxona va obyektlar xususiylashtirildi.

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiylashtirilgan korxonalar bilan ishlash samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2895-son qarori, 2017 yil 18 aprel // <https://lex.uz/uz/docs/-3168115>

¹⁹ Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год. -Т., Госкомстат, 2018. -С.91; O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Stat. to'plam 2018yil, 159-b.; 2019 yil, 207-bet; 2020-yil, 359-360-betlar; 2021-yil, 335-bet ma'lumotlari asosida tuzildi.

2023-yilda xususiylashtirilgan davlat mulki obyektlari tarkibida eng ko'p ulush Davlat aktivlarini boshqarish agentligiga – 513 ta obyekt (respublika bo'yicha jami xususiylashtirilgan obyektlarning 55,9 % i), mahalliy hokimiyat organlariga – 147 ta obyekt (16,0 %), "O'zbekneftgaz" AJga – 117 ta obyekt (12,7 %) to'g'ri keldi.

2023-yilda eng ko'p xususiylashtirilgan obyektlar soni ko'p xususiylashtirilgan obyektlar soni Toshkent viloyatida – 129 ta (14,1 %), Farg'ona viloyatida – 90 ta (9,8 %), Andijon viloyatida – 77 ta (8,4 %) va Buxoro viloyatida – 73 ta (8,0 %)ni tashkil etdi. Hududlar kesimida davlat mulkini sotishdan tushgan tushumlarning asosiy qismi Agentlik markaziy apparatiga (barcha tushumlarning 73,6 % i), Toshkent shahri (12,0 %), Toshkent (4,6 %), Farg'ona (1,5 %), Samarqand (1,4 %), Buxoro (1,0 %), Xorazm (1,0 %) va Navoiy (0,8 %) viloyatlari hissasiga to'g'ri keldi.

4.2. Davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish samaradorligini oshirish yo'llari

Xususiylashtirish va mulkdorlar safini kengaytirish, islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirishning ustuvor yo'nalishidagi qilinishi lozim bo'lgan muhim vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini qisqartirish bo'yicha ishlarni davom ettirish;

- aksiyalashtirish amaliy natija bermagan korxona va obyektlarni xususiy mulkdorlarga berish;

- yangi mulkdorlarning korxonalar samarali faoliyatini ta'minlash, investitsiya majburiyatlarini so'zsiz bajarish bo'yicha huquqiy va iqtisodiy javobgarligini oshirishni ko'zda tutgan holda

amaldagi qonunchilikning me'yorlarini qayta ko'rib chiqish va kuchaytirish;

- xususiylashtirish jarayoniga ishlab chiqarishni modernizatsiyalash hamda texnik va texnologik jihatdan yangilash, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha majburiyatlarni o'z zimmasiga oladigan ishonchli va mas'uliyatli investorlarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoit yaratish.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni bilan bir vaqtda bozor infratuzilmalari shakllandi va ular rivojlanish bosqichiga o'tdi. Bu fond, tovar hamda ko'chmas mulk bozorlari, investitsion fondlar, auditorlik, konsalting va shu kabi boshqa tuzilmalarni tashkil topishi va rivojlanishi bilan namoyon bo'ldi.

Erishilgan ijobiy natijalarga qaramasdan respublikamizning ayrim hududlarida xususiylashtirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ishlariga e'tibor sustligicha qolmoqda. Vaholanki, mulkdan samarali foydalanish va tadbirkorlikning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratish, dotatsiyadan chiqish hamda budjetning daromad qismini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Bugungi kunda davlat mulkini xususiylashtirish va undan samarali foydalanish borasidagi xususiylashtirish dasturi, Prezident qarori va Davlat mulki obyektlarini samarali boshqarish chora-tadbirlari to'g'risida Vazirlar Mahkamasi qarorlari loyihalarini ishlab chiqishga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lib, dasturlarning o'ziga xos xususiyati korxonalariga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishga ustuvor ahamiyat qaratilganligidir.

Investorlarning takliflari xususiylashtirilayotgan obyektning xarid qiymati miqdoridan emas, balki investorning investitsiya

dasturi mazmuni, uning ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonani modernizatsiya qilish hamda samarali boshqaruvni joriy qilinishiga yo'naltirilganligidan kelib chiqib baholanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 2019-yil 14-yanvardagi PF-5630-son Farmoniga O'zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi. Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi va Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Davlat aktivlarini boshqarish markazi negizida: O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligini va O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasini tashkil etish belgilandi.

Yangidan tashkil etilgan Davlat aktivlarini boshqarish agentligiga tugatilayotgan Davlat raqobat qo'mitasi va Davlat aktivlarini boshqarish markazining shtat birliklari, shuningdek davlatning, shu jumladan xorijdagi aktivlarini boshqarish, xususiylashtirish tadbirlarini amalga oshirish (xususan, davlat ulushlarini sotish), davlat mulklarini ijaraga berish, davlat ishtirokidagi korxonalarda korporativ boshqaruvni joriy etish, davlat ishtirokidagi iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, bankrotlik, baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishni ta'minlash, mulkni baholash standartlarini tasdiqlash va rieltorlarni sertifikatlash bo'yicha vazifa, funktsiya va vakolatlari o'tkazildi.

Mazkur farmonga ko'ra davlat aktivlarini boshqarish, davlat ishtirokidagi iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy

sog'lomlashtirish sohasida quyidagilar davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari etib belgilandi:

davlat ishtirokidagi korxonalarning ustav kapitalidagi davlat ulushini boshqarishning bozor mexanizmlarini ishlab chiqish;

davlat ishtirokidagi korxonalarda zamonaviy korporativ boshqaruv usullarini joriy etish, ushbu korxonalar faoliyatining samaradorligi uchun ularning boshqaruv organlari mas'uliyatini oshirish;

davlat ishtirokidagi korxonalarni xususiylashtirishdan oldin tayyorlashning, shu jumladan ularning jozibadorligini va ularni boshqarishning samaradorligini oshirishni ko'zda tutuvchi samarali mexanizmlarini joriy etish bo'yicha xorijiy, xalqaro institutlar va kompaniyalar bilan samarali ishlashni tashkil etish;

davlat ishtirokidagi korxonalarning ustav kapitalidagi davlat ulushlarini bosqichma-bosqich qisqartirish, samarali va shaffof xususiylashtirishni ta'minlash;

davlat ishtirokidagi iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, ular faoliyati samaradorligini oshirish dasturlarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda qatnashish²⁰.

Ushbu farmonda kapital bozorini rivojlantirish sohasidagi davlat siyosatining quyidagi yo'nalishlari belgilandi:

kapital bozorini rivojlantirishning yaxlit strategiyasini shakllantirish va ushbu sohada yagona davlat siyosatini amalga oshirish;

kapital bozorining samarali infratuzilmasi shakllanishida ko'maklashish;

²⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 2019-yil 14-yanvardagi PF-5630-son Farmoni.// <https://lex.uz/docs/-4160392>

ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorini jadal rivojlantirish va uning ko'lamini kengaytirish, korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish;

korporativ boshqaruv va kapital bozorini tartibga solish sohasida xalqaro aloqalarni rivojlantirish²¹.

Davlat aktivlarini boshqarish agentligining asosiy vazifalari etib:

davlat aktivlarini samarali boshqarish bo'yicha yagona davlat siyosatini yuritish;

o'ziga berilgan davlat ishtirokidagi korxonalar ustav kapitalidagi davlat aksiyalari paketlari (ulushlari) bo'yicha aksiyador (ta'sischi va ishtirokchi) huquqlarini amalga oshirish;

ilg'or xorijiy tajriba asosida davlat ishtirokidagi korxonalarda zamonaviy korporativ boshqaruv shakl va usullarini joriy qilish, ularni boshqarishda kuzatuv kengashi va aksiyadorlarning rolini tubdan oshirish;

davlat ishtirokidagi korxonalarni, shu jumladan xalqaro moliya institutlari tavsiyalari asosida bosqichma-bosqich ichki va tashqi bozorlarda raqobatlasha oladigan, samarali korxonalarga aylantirishga ko'maklashish;

davlat ishtirokidagi korxonalar faoliyatining samaradorligi va shaffofligini ta'minlash, boshqaruv tuzilmasini optimallashtirish, yuqori daromadlilik va kapitalizatsiyani oshirish, sohasiga kirmaydigan va foydalanilmayotgan aktivlarini chiqarib tashlashga qaratilgan rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish va tasdiqlashni muvofiqlashtirish;

²¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 2019-yil 14-yanvardagi PF-5630-son Farmoni.// <https://lex.uz/docs/-4160392>

davlat manfaatlarini ta'minlagan holda, shu jumladan davlat aksiya paketlarini (ulushlarini) ishonchli boshqaruvga berish orqali investitsiya faoliyatini amalga oshirish;

davlat ishtirokidagi korxonalarning obligatsiya va aksiyalarini chiqarish va realizatsiya qilish, shu jumladan mahalliy va xorijiy fond birjalarida IPO/SPO bo'yicha emissiyalarni joylashtirish hisobiga, shu jumladan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni, shuningdek portfel investitsiyalarni jalb qilish;

davlat aktivlarini realizatsiya qilish (xususiylashtirish) va ijaraga berishning ochiq va shaffof mexanizmini ta'minlash, investorlar tomonidan qabul qilingan investitsiya va ijtimoiy majburiyatlar bajarilishi ustidan monitoring qilish, shuningdek davlat xususiy sheriklik bo'yicha takliflarni tayyorlashda ishtirok etish;

tahlil asosida davlat ishtirokidagi faoliyat yuritmayotgan, past rentabelli va zarar ko'rib ishlayotgan korxonalarni aniqlash, ularni moliyaviy sog'lomlashtirish hamda faoliyati samaradorligini oshirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etish;

bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat siyosatini amalga oshirish;

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat ishtirokidagi korxonalarda samarali dividend siyosatini olib borish;

baholash faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini ta'minlash, mol-mulkni baholash standartlarini tasdiqlash, shuningdek rieltorlarni sertifikatlashtirish belgilandi²².

²² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 2019-yil 14-yanvardagi PF-5630-son Farmoni.// <https://lex.uz/docs/-4160392>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat ishtirokidagi korxonalarni isloh qilishni jadallashtirish hamda davlat aktivlarini xususiylashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2020-yil 27-oktabrdagi Farmoni ilovalariga muvofiq, 2 mingdan ortiq davlat aktivlariga tegishli masalalar tasdiqlangan. Shuningdek, davlat obyektlarini sotishning quyidagi tartiblari belgilandi:

- davlat obyektlarini "nol" xarid qiymatida sotish amaliyoti bekor qilinadi va ular o'z vakolati doirasida Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va xalq deputatlari viloyatlar Kengashiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi va viloyatlar hokimlari hamda Davlat mulkini sotishda tender savdolarini o'tkazish bo'yicha davlat komissiyasining qarorlariga asosan investitsiya hamda ijtimoiy majburiyatlar asosida "1 so'm" boshlang'ich qiymatda ommaviy savdolariga chiqariladi;

- davlat unitar korxonalari xo'jalik jamiyatlariga o'zgartirilgan holda ularning davlat aksiya paketi (ulushi) sotiladi;

- davlat aktivlarini sotib oluvchilar to'lovlarni qonunchilikda belgilangan tartibda bo'lib-bo'lib to'lash sharti asosida amalga oshirishi mumkin;

- davlat ulushlarini bo'lib-bo'lib to'lash sharti bilan sotib olish shartnomalari doirasida belgilangan grafikka asosan qisman to'lovni amalga oshirgan xaridorlarga to'liq to'lovlar amalga oshirilgunga qadar ulush qiymatining to'langan qismiga mutanosib ravishda jamiyat boshqaruvida ishtirok etish va dividendlar olish huquqi asosida "tasarruf etish huquqsiz" egalik sertifikatini beriladi;

- davlat ko'chmas mulki obyektlarini sotib olish shartnomalari doirasida qisman to'lovni amalga oshirgan xaridorlarga sotib olish to'lovini to'liq amalga oshirgunga qadar "tasarruf etish huquqsiz" davlat orderi beriladi.

Bundan ko'zlangan maqsad davlat ishtirokidagi korxonalarda iste'molchiga yo'naltirilgan zamonaviy boshqaruv usullari, ochiqlik, shaffoflik va bozor tamoyillarini jadal joriy etish, tannarxni pasaytirish orqali daromadlarni oshirish, islohotlar jarayonida xususiy kapital ishtiroki uchun kengroq imkoniyatlar yaratish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va raqobat muhitini yanada yaxshilashdan iboratdir.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish deb nomlangan ikkinchi yo'nalishida mulkiy huquqlarning daxlsizligini ishonchli himoya qilish hamda davlat organlarining mulkiy munosabatlarga noqonuniy aralashuvini cheklash maqsadi belgilangan. Ushbu maqsad doirasida quyidagilar belgilangan:

- xususiy mulk daxlsizligi va himoyasi kafolatlarini kuchaytirish, mulkiy, shu jumladan yer uchastkasiga bo'lgan huquqlarni so'zsiz ta'minlash;

- xususiy mulk ustuvorligini asosiy tamoyil sifatida belgilash, shu jumladan davlat idorasining rasmiy ma'lumotiga ishonib mol-mulk sotib olgan shaxsning huquqini himoya qilish tizimini joriy etish²³.

²³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60sonli Farmoni. 1-ilova.// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

Asosiy tushuncha va atamalar

Mulk, davlat mulki, munitsipal mulk, davlat tadbirkorligi, davlat mulkining iqtisodiyotni tartibga solinishiga ta'siri, davlat tadbirkorligining bozorga ta'siri, davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish, davlat mulkini xususiylashtirish, mulkni ijaraga berish, investitsion majburiyat asosida mulkni xususiylashtirish.

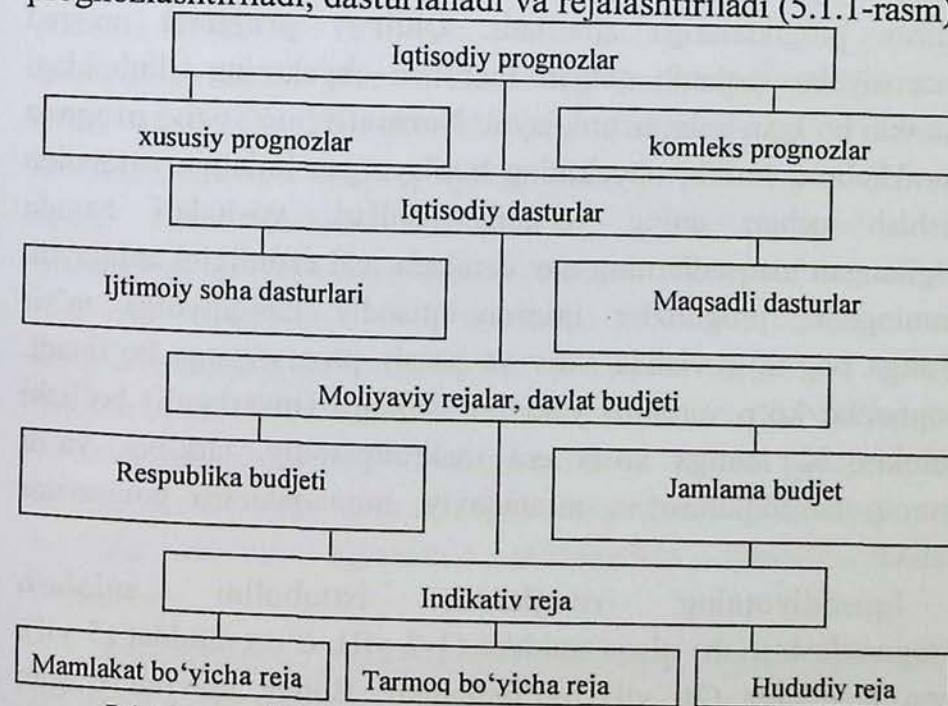
Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlat mulki nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
2. Davlat mulki iqtisodiyotni tartibga solishda qanday rol o'ynaydi?
3. Davlat tadbirkorligi deganda nimani tushunasiz?
4. Davlat tadbirkorligi iqtisodiyotni tartibga solishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning mohiyati nimadan iborat?
6. Davlat mulkini xususiylashtirish iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
7. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishdan ko'zlangan maqsadlar nimalardan iborat?
8. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirish jarayonlari qanday amalga oshirildi?
9. Davlat mulki qanday boshqariladi?
10. O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligining vazifalari nimalardan iborat?
11. Davlat aktivlarini boshqarish, davlat ishtirokidagi iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish sohasida davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini izohlab bering.
12. Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish samaradorligini oshirish uchun nimalarni amalga oshirish kerak?

V BOB. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI DASTURLASH, PROGNOZLASHTIRISH VA REJALASHTIRISH

5.1. Iqtisodiyotni prognozlashtirish, dasturlashning maqsadi va shakllari, usullari

Iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim davlat iqtisodiy siyosatining shakllaridan biri dasturlash va rejalashtirishdir. Ushbu tartibga solish shaklining zaruriyati ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, mehnat taqsimoti va kooperatsiyalashuvining chuqurlashuvi, davlat mulkining mavjudligi, iqtisodiyotga yo'llanadigan kapital mablag'lar harakati va oqibatlarining uzoq muddatlilik hamda bozor konyunkturasini o'rganishi bilan ifodalanadi. Shu boisdan barcha rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning rivojlanishi prognozlashtiriladi, dasturlanadi va rejalashtiriladi (5.1.1-rasm).

5.1.1-rasm. Mamlakatning ijtimoiy-ijtimoiy rivojlanishini
prognozlash, dasturlash va rejalashtirish tizimi

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlashtirish uni rejalashtirishning boshlang'ich bosqichi hisoblanadi. **Prognoz** - obyektning istiqboldagi mumkin bo'lgan holati to'g'risidagi ilmiy asoslangan ko'zlangan maqsadga erishishning muddatlari va usullarining variantli gipotezasi hisoblanadi. Odatda bazaviy va ijtimoiy-iqtisodiy prognozlar tuziladi. **Bazaviy prognozlarga** demografik prognozlar, tabiiy resurslar prognozlari, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, ekologik, tashqi iqtisodiy, tashqi siyosiy, ichki siyosiy va boshqa prognozlar kiradi. **Ijtimoiy-iqtisodiy prognozlarga** iqtisodiy o'sish, jami talab va jami taklif, makroiqtisodiy tarmoq tarkibi, inflatsiya darajasi, aholi turmush darajasi va sifati, aholining bandligi, ijtimoiy soha rivojlanishi prognozlari va boshqalar kiradi.

Tadqiqot mantig'idan kelib chiqib, prognozlar normativ va qidiruv prognozlari ajratiladi. **Qidiruv prognozi** mavjud tendensiyalar saqlanib qolgan sharoitda obyektning istiqboldagi mumkin bo'lgan holatini aniqlaydi. **Normativ(me'yoriy) prognoz** murakkabroq bo'lib, obyektning kutilayotgan holatiga istiqbolda erishish uchun uning yo'llari, usullari, vositalari hamda belgilangan maqsadlarning qay darajada real ekanligini aniqlaydi. Shuningdek, prognozlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir etishiga bog'liq ravishda aktiv va passiv prognozlarga bo'linadi. Prognozlar ko'p variantli yoki bir variantli (invariantli) bo'lishi mumkin. Ko'lamiga ko'ra esa makroiqtisodiy, tarkibiy, ya'ni tarmoq, tarmoqlararo va mintaqaviy, mintaqalararo prognozlar tuziladi.

Iqtisodiyotning rivojlanish istiqbolini aniqlash (prognozlashtirish) qisqa muddat (1-2 yil), o'rta muddat (5 yil), uzoq muddatga (20 yil) mo'ljallanadi. Bunda mavjud o'tgan davrdagi iqtisodiy rivojlanish holati, bozor konyunkturasining

o'zgarib borish tendensiyalariga asoslanib, kelajakdagi iqtisodiy ahvolning qanday bo'lishi, qanday natijalarga olib kelishi mumkinligi bashorat qilinadi. Bu - ekstropolyatsiya usuli deyiladi. Olingan ma'lumotlarga esa xususiy ishbilarmonlarning kapital mablag'lar sarflash rejalarini turli so'rovlar orqali o'rganib borish orqali aniqlik va tuzatishlar kiritiladi.

Prognozlar asosida iqtisodiy rivojlanish dasturlari ishlab chiqiladi. **Dastur** - 1) biron-bir faoliyat, ishning mazmuni va rejasi; 2) siyosiy partiyalar, tashkilotlar, alohida arboblar faoliyatining asosiy qoidalari va maqsadlari bayoni; 3) o'quv fani mazmunining qisqacha izohi; 4) teatr, konsertlar va b. Tomoshalarda chiqish navbatlari, ijrochilar, ishtirok etuvchi shaxslar ro'yxati.

Dasturlash — kompyuterlar va boshqa mikroprotsessorli elektron mashinalar uchun dasturlar tuzish, sinash va o'zgartirish jarayonidan iborat. Odatda dasturlash yuqori saviyali dasturlash tillari vositasida amalga oshiriladi. Bu dasturlash tillarining semantikasi odam tiliga yaqinligi tufayli dastur tuzish jarayoni ancha oson kechadi. Dasturlash - elektron mashinalarda masalalarni yechish hamda ularda har xil akdiy mehnat turlarini bajarish nazariyasi va usullarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadigan fan; algoritmlar nazariyasining amaliy bo'limi; insonning mashina bilan aloqa qilish vositasi. Asosiy vazifalaridan biri elektron mashinalar uchun programma (dastur) tuzish usullari, ularni tekshirish va takomillashtirishdan iborat. Yechilishi lozim bo'lgan masala algoritmi dasturlashda "mashina tili"ga o'tkaziladi.

Dasturlash — bevosita dasturlash va avtomatik dasturlashga bo'linadi. Bevosita dasturlashda programmaning umumiy sxemasini ishlab chiqishdan kodlash va mashinaga kiritishgacha

bo'lgan barcha ishni programmachi bajaradi. Avtomatik dasturlashda esa programmachi faqat programma sxemasini tuzib, uni qisqartirilgan simvolik ko'rinishda yozadi, programma tuzish va uni kodlash kabi texnikaviy ishlarni esa mashinaning o'zi maxsus dasturlash programmasi yordamida bajaradi.

Dasturlarda iqtisodiyot rivojlanishining moddiy va sotsial maqsadlari ko'rsatiladi. Maqsadlarni amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflash rejalari tuziladi, ishlab chiqarish hajmi bilan talab o'rtasidagi nisbatlar o'rganiladi. Turli ishlab chiqarish bilan import o'rtasidagi bog'liqlik, ishlab chiqarish bilan iste'mol, ishlab chiqarish bilan eksport, eksport bilan import o'rtasidagi bog'liqlar aniqlanadi. Buning uchun tarmoqlararo balansni tuzish, aholi ro'yxatini o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Bizda bir necha marta tarmoqlararo balans tuzilgan, aholini ro'yxatga olish amalga oshirilgan. Iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat dasturlari asosida rejalar qabul qilinadi.

5.2. Iqtisodiy rivojlanishni rejalashtirish va uning shakllari, usullari

REJA — 1) biror ishni yoki muayyan dasturni tartibi bilan o'z vaqtida bajarish uchun oldindan belgilab olingan aniq yoki taxminiy mo'ljal; 2) muayyan narsani ko'rib chiqish, yondashish usuli, nuqtai nazar, belgili tartib; 3) qilinayotgan ishning to'g'ri chiqishi uchun tortilgan ip, sim, chiziq va shu kabilar; 4) iqtisodiyotda xo'jalik subyekti, boshqaruv tizimining ayrim bo'g'inlari faoliyatining dasturi. Ichki ishlab chiqarish rejasi (masalan, firmaning ichki rejasi) (Biznes reja), xalq xo'jaligi (umumdavlat) rejasi, regional va tarmoq rejalari, joriy (1 yilgacha bo'lgan) va istiqbol rejalari farqlanadi.

Rejalarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning pirovard maqsadlari, oraliq natijalarini, ularga erishish uchun zarur bo'lgan resurslar xarajatlarini ifodalovchi aniq miqdoriy parametrlari(reja ko'rsatkichlari) belgilanadi. Rejalar siyosiy tavsifga ega bo'lib, hukumatning iqtisodiy siyosatiga mos ravishda tuziladi, shu boisdan, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yo'lini tanlash asosida iqtisodiy kriteriyalar bilan bir qatorda siyosiy maqsadlar ham ko'zlanadi.

Rejalashtirish - istiqbolda obyektning ko'zda tutilgan holatining modelini yaratish jarayoni bo'lib, unda ushbu holatga erishish uchun usullar, vositalari va muddatlari belgilanadi. Rejalashtirishda quyidagi talablarga rioya qilish lozim bo'ladi:

- uning ilmiy ishlab chiqish saviyasini oshirish;
- ilg'or iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining vujudga kelishida uning ta'sirini o'ttirish;
- iqtisodiyot tarmoqlarining balanslangan, mutanosib rivojlanish rolini kuchaytirish;
- ishlab chiqarish va fan-texnika yutuqlaridan samarali foydalanishga yordam berish;
- yangi kam xarajat, tejamkor xo'jalik mexanizmini yaratish, iqtisodiyot va aholi ehtiyojlarini kamroq resurs va mehnat sarflash bilan qondirish.

Ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirish boshqarishning barcha bo'g'inlarida amalga oshiriladi: umumdavlat va hududiy rejalashtirish markaziy va hududiy davlat boshqarish organlari tomonidan bajariladi; mahalliy rejalar mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari tomonidan; korxonalar darajasida biznes rejalar tuziladi.

Ilgari ma'muriyatchilikka, buyruqbozlikka asoslangan jamiyatda iqtisodiy rejalar direktiv xarakterga ega bo'lib,

yuqoridan belgilanib, quyidagi xo'jalik bo'g'inlari uchun majburiy edi.

Direktiv rejalashtirish yuridik kuchga ega bo'lgan rejalarni tuzish jarayon hisoblanadi. Ular o'zining manzilligi, ijrochilar uchun majburiyligi, ularning bajarilishi uchun rejaviy topshiriqlarning belgilanishi va resurslarning taqsimlanishi bilan tavsiflanadi. Rejaning bajarilishi bo'yicha ijrochilarning javobgarligi ko'zda tutiladi. Shu bilan birga direktiv rejalashtirishda ularning ijrochilari qatnashmaydilar yoki ularning ishtiroki kuchsiz bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti va mulkning ko'p shakllari mavjud bo'lgan sharoitda esa dastur va rejalar davlat korxonalari uchun direktiv, xususiy sektor uchun esa taklif, indikativ xarakterga ega bo'ladi. **Indikativ rejalashtirish** aniq parametrlar (indikator, ya'ni ko'rsatkichlar) shaklidagi ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarini belgilash va belgilangan indikatorlarga erishish uchun davlatning iqtisodiy jarayonlarga bilvosita ta'sir ko'rsatish bo'yicha iqtisodiy chora-tadbirlarini ishlab chiqish jarayoni hisoblanadi.

Indikativ rejalashtirish jarayonida iqtisodiyotning o'sish sur'atlari, tarkibi va samaradorligi, moliyaviy ahvoli, pul muomalasi, tovarlar va qimmatli qog'ozlar bozori, narxlarning harakati, bandlik. Aholi turmush darajasi, tashqi iqtisodiy aloqalarni va boshqalarni ifodalovchi indikatorlardan, ya'ni ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Indikativ rejalashtirishning xususiyatlari uning taklif, tavsiya tavsifga egaligi bilan belgilanadi. Bozor iqtisodiyotining xo'jalik subyektlari indikativ rejalarni bajarishga majbur emaslar. Ammo davlat iqtisodiy usullarni (soliqlar, kreditlar, subsidiyalar, davlat buyurtmalarini joylashtirish va h.k.) hamda huquqiy va ma'muriy usullar

(rejalarning bajarilishini ta'minlashni nazorat qilish uchun qonunlar va boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlar qabul qilish) orqali rejalarga kirishni va ularni bajarishga jalb etadi. Ishbilarmon, tadbirkorlarning rejalarga amal qilishlarini rag'batlantirish maqsadida ularga turli imtiyozlar, ya'ni soliq to'lashda, kredit, subsidiyalar, xomashyo, yoqilg'i-energiya, asbob-uskunalar olishda, tovarlarni eksport qilishda imtiyozlar berilishi lozim bo'ladi.

Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirishdan maqsad, bozor iqtisodiyotida yuz berishi mumkin bo'lgan turli nomutanosibliklar va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlarining oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Bu tartibga solish vositasining samaradorligi dastur va rejalarning tadbirkorlar manfaatiga qanchalik mosligiga, davlatning ularni rag'batlantirish, moliyalashtirish imkoniyatlariga hamda rejalarning ilmiylik darajasiga bog'liq bo'ladi.

5.3. O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish va dasturlashning ustuvor yo'nalishlari

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini tartibga solishni ta'minlashda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi muhim rol o'ynamoqda. Uning makroiqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, muvofiqlashtirish va yuritish sohasidagi asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- makroiqtisodiy indikatorlarni tahlil qilish va prognozlash asosida iqtisodiyotni boshqarishning bozor mexanizmlarini joriy etish, iqtisodiyotning real sektori holati, ichki va tashqi bozorlar konyunkturasi hamda global va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari bilan bog'liq holda iqtisodiyotning asosiy sohalarini rivojlantirish strategiyasini shakllantirish;

- iqtisodiyotning real sektoridagi holatni oldindan baholash indikatorlarini ishlab chiqish va samarali foydalanish tizimini joriy etish;

- inson kapitalini rivojlantirish va mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish va moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash, zarur infratuzilmani shakllantirishga asoslangan iqtisodiy rivojlanishning konseptual yo'nalish va vazifalarini ishlab chiqish va ularning amalga oshirilishini ta'minlash;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi va boshqa idoralar bilan birgalikda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, shu jumladan inflatsiya darajasini pasaytirish va qo'yilgan maqsadlarga erishish borasida muvofiqlashtirilgan siyosatni amalga oshirish;

- O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tomonidan ishlab chiqiladigan eksportni qo'llab-quvvatlash, eksport va importda tarif va notarif tartibga solish siyosatlarini shakllantirish jarayonida faol ishtirok etish;

- qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasida ko'zda tutilgan tadbirlar va islohotlarning mehnat unumdorligi, mahsulot yetishtirish va qayta ishlash hajmlarining o'sishiga, ish o'rinlari yaratilishiga ta'sirini baholash va tegishli takliflarni ishlab chiqishdan iborat²⁴.

Mazkur vazirlikka mamlakatimizda kambag'allikni qisqartirish bo'yicha ham vazifalar yuklangan bo'lib ular quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- iqtisodiy o'sishning inklyuzivligini ta'minlash, davlat boshqaruvi organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat tashkilotlari hamda xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat

moliya tashkilotlari bilan hamkorlikda kambag'allikni qisqartirish bo'yicha strategiya va dasturlarni ishlab chiqish, amalga oshirish va muvofiqlashtirish;

- kambag'allikni qisqartirishning aniq dastak va mexanizmlarini ishlab chiqish, xorijiy tajribani inobatga olgan holda kambag'allik darajasini aniqlash mezonlari va baholash uslubiylatini, ijtimoiy ta'minotning minimal standartlari va me'yoriy asoslarini ishlab chiqish va joriy etish;

- barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarga erishish chora-tadbirlarini amalga oshirish, yashash minimumi va minimal iste'mol savatini hisoblash metodologiyasini ishlab chiqish hamda aholi daromadlari tabaqalashuvini o'rganish bo'yicha tizimli ishlarni olib borish hamda ularning davlat maqsadli dasturlari bilan o'zaro muvofiqligini ta'minlash;

- O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan birgalikda mehnat bozori va uning tarkibini sifat jihatdan rivojlantirish, ishchi kuchi migratsiyasi jarayonlarini tahlil qilish, takomillashtirish hamda mehnat resurslarini taqsimlash borasida o'zaro muvofiqlikdagi ishlarni olib borish;

- O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Jismoniy tarbiya va sport vazirligi hamda Madaniyat vazirligi bilan birgalikda inson kapitalini rivojlantirish bo'yicha dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish sohasida hududlarning tabiiy xom ashyo va mehnat resurslarini hamda «nisbiy ustunliklarini» inobatga olgan holda ularni rivojlantirishga turtki beradigan omillar va yo'nalishlarni belgilab olish hamda amalga

²⁴O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020yil 26 martdagi "Iqtisodiyotni pivojlantirish va kambag'allikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5975son farmoni// <https://lex.uz/docs/4776669>

oshirish; ularni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish chora-tadbirlari doirasidagi loyihalarni o'z muddatda va sifatli bajarishga to'sqinlik qiluvchi tizimli muammolarni aniqlash va bartaraf etish, hududlararo rivojlanishning tabaqalashuvini qisqartirish choralari ko'rish; hududlarda sanoat zonalarini tashkil etish, ularni joylashtirish yuzasidan uslubiy qo'llanmalarni ishlab chiqish, ularni rivojlantirishga qaratilgan yagona davlat siyosatini amalga oshirish; ilg'or xorijiy tajribani o'rgangan holda hududlarni rivojlantirishning milliy metodologik asoslari va yondashuvlarini ishlab chiqish va takomillashtirish kabi vazifalarni ham amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi hududlari ijtimoiy-iqtisodiy darajasi va iqtisodiy-tabiiy salohiyatidagi farqlar ularni istiqbolda hududiy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish jarayonlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Hududni iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish strategiyasini asoslashning quyidagi yo'nalishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

- hudud rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish; bu bosqichda hududning erishgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi tahlil qilinadi;
- hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish strategiyasini asoslash; rivojlanishni prognoz qilish; strategiya asoslanib, hudud rivojlanishini tartibga solish metodlari tanlanadi;
- konsepsiya ishlab chiqish va hudud rivojlanishini davlat va bozor mexanizmlari orqali tartiblash metodlarini tanlash;
- hududning moliyaviy resurslari o'sishini prognoz qilish; budjet daromad qismini kengaytirish va mustahkamlash yo'llarini

izlash; budjet daromad qismini to'ldirishning yangi manbalarini aniqlash, turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlikdan, xorijiy investorlardan va nobudjet jamg'armalaridan qo'shimcha mablag'larni jalb etish²⁵.

Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda maqsadli-dasturlash uslubidan foydalaniladi. Bu uslub pirovard natijaga erishish uchun iqtisodiy resurslarni yo'naltirishni ta'minlashni ifodalaydi. Uning yordamida eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish muammolari hal etiladi. Bu muammolar amalda tarmoqlararo yoki hududlararo tavsifga ega bo'lib, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'ladi.

Maqsadli dasturlar o'rta va uzoq muddatga mo'ljallab korxona, mamlakat va xalqaro miqyosda tuziladi. Dasturlar o'z ichiga pirovard va oraliq maqsadlarni, vazifalarni, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarni, resurslar ta'minotini olishi kerak.

Dastur maqsadi o'lchamga ega bo'lishi, chora-tadbirlar tizimi esa pirovard va oraliq maqsadlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi lozim. Maqsadli hududiy dasturlar hududiy rivojlanishni tartibga solishning samarali metodi sifatida davlat, mahalliy, jamoaviy, shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtirishi hamda jamiyatning barcha aholi tabaqalarini davlatning hududiy siyosatini amalga oshirishga da'vat etadigan, yo'naltiradigan bo'lishi kerak. Shuningdek, hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlari mamlakatda amal qilayotgan qonunlar, huquqiy me'yoriy hujjatlar asosida ishlab chiqilishi lozim.

Hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad hududiy iqtisodiyotni uning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali

²⁵ Qarang: Регулирование территориального развития в условиях рыночной экономики / Под ред. Б.М.Штульберга. -М., 1993.-С 73; Содықов А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика- Т.: IQTISOD-MOLIYA; 2005. - С 165.

foydalanish va tashqi manbalarni jalb etish yo'li bilan mutanosib va oqilona rivojlantirishdan iboratdir.

5.4. Eng muhim tarmoq, sohalarni rivojlantirish dasturlarining maqsadi va yo'nalishlari

O'zbekistonda iqtisodiyotni prognozlashtirish va uzoq muddatli rivojlanish dasturini tuzish bo'yicha ishlab chiqilgan va muhokamaga qo'yilgan **O'zbekiston Respublikasini 2030 yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasi** loyihasining e'lon qilinishi muhim ahamiyatga egadir. BMT, BMT Taraqqiyot Dasturi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va Birlashgan Arab Amirliklarining ekspertlari, mahalliy ilmiy-tadqiqot muassasalar olimlari, respublika vazirlik va idoralari tomonidan keng muhokama qilingan, quyidagi ustuvor maqsad va yo'nalishlarni qamrab oluvchi O'zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasining ustuvor yo'nalishlari dastur sifatida qabul qilinadi.

Konsepsiya iqtisodiy siyosatni amalga oshirish yo'nalishlari bo'lib xizmat qiladigan O'zbekiston Respublikasini o'rtacha va uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning maqsadlari, ustuvorliklari va vazifalarini belgilaydi va asoslaydi. Bunda, maqsadlar sifatida Konsepsiyada jadal va barqaror o'sish sharoitlarida respublika har bir fuqarosining sog'lom va samarali hayotini ta'minlaydigan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish, yer, suv va energetika resurslaridan ularni kelajak avlodning foydalanishi uchun saqlab qolgan holda samarali foydalanish, ekologik muammolarni hal etish, Orol dengizining ekologik inqirozi oqibatlarini bartaraf etish, atrof muhitni yaxshilash ko'rib chiqiladi.

Prognozlar bo'yicha 2030-yilga borib real yalpi ichki mahsulotning o'sishini 2,1 baravar va aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot o'sishini xorijiy valyutada 3 baravar yoki 2018-yildagi 1533 AQSh dollariga nisbatan 4538 AQSh dollarigacha ta'minlash ko'rib chiqiladi. Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun iqtisodiy o'sishning o'rtacha yillik sur'atlarini 6,4 foizdan past bo'lmagan darajada qo'llab-quvvatlash zarur bo'ladi.

2030-yilga borib aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotning erishilgan qiymati O'zbekistonga daromadlar darajasi o'rtadan yuqori bo'lgan jahon mamlakatlari guruhiga kirish, mehnat bozorida keskinlik darajasini pasaytirish, aholi daromadlari o'sishini va kam ta'minlanganlikni ikki baravar qisqartirish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish real hajmlari o'sishini 2,3 baravar (yalpi ichki mahsulot ulushini 2018-yildagi 26,3 foizdan 2030-yilda 33,3 foizgacha ko'paytirish) qurilish ishlarini 2,1 baravar (5,7 foizdan 6,4 foizga va xizmatlar sohasini 2,1 baravar ko'paytirish (35,6 foizdan 39,3 foizgacha) ta'minlash va tegishli ravishda qishloq xo'jaligi ulushini 1,8 baravar pasaytirish (32,4 foizdan 21 foizgacha) 2018-2030-yillarda yalpi ichki mahsulot o'sishining asosiy omillari hisoblanadi.

Iqtisodiyot ishlab chiqarish salohiyatining o'sishi eksport hajmlari 3 baravar ko'payishini ta'minlaydi. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun kapital qo'yilmalar hajmlarini – 3,1 baravar, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni – 7,0 baravar ko'paytirish talab etiladi.

Bunda quyidagilar maqsadlarga erishishda bosh omillar sifatida qaraladi.

1. Mehnat resurslarini aniq maqsadni ko'zlab tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish va inson kapitalini kuchaytirish,

Iqtisodiy jihatdan soliqlarning ishlab chiqarishga ta'sirini ifodalaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy jihat turli aholi qatlamlarini oqilona soliqqa tortish tizimini ta'minlashning tashkiliy-texnik shakllari bilan bog'liqdir. Ma'lumki, soliq qonunlariga joriy o'zgarishlar kiritilishi tabiiy hol, lekin ular ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning uzoq vaqtga mo'ljallangan maqsadini ko'zlashi kerak.

To'g'ri tashkil etilgan soliq siyosati iqtisodiy tanglikni yengib o'tishda muhim rol o'ynashi mumkin. Buning uchun moliyaviy nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, u soliqqa tortiladigan obyektlarning barchasini qamrab olishi va budjetni zarur mablag'lar bilan ta'minlashga qaratilmog'i lozim. Iqtisodiy nuqtai nazardan soliq ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirmog'i kerak. Ijtimoiy nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa soliqlar bo'yicha beriladigan imtiyozlar haddan tashqari ko'p bo'lib ketmasligiga erishish lozim bo'ladi. Tashkiliy nuqtai nazardan qaraladigan esa, soliq apparatini kuchaytirish zarurati tug'iladi.

Soliq tizimi ekologik halokatning oldini olishda ham muhim rol o'ynaydi. Buning uchun yer-suv solig'i joriy qilinib, agrar korxonalarni yerdan unumli foydalanishga yo'naltirish lozim.

Umuman, soliqlar daromadlarning bir qismigagina solinishi, ayni vaqtda, xalq xo'jaligi va aholiga kerakli mahsulot hamda mollarni ko'proq va yaxshiroq ishlab chiqarishga intilayotgan korxonalarni, kishilarni har jihatdan rag'batlantirishi ham lozim.

Yuqoridagilarga muvofiq, bir qator davlatlarda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasida ham zamonaviy moliyaviy

siyosatning muhim yo'nalishlardan biri soliq yukini pasaytirish hisoblanadi.

8.3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalari tizimida soliq imtiyozlari

Soliq imtiyozlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli hisoblanadi. Ular investitsiyalarni, tadbirkorlik faoliyatini, chet el kapitalini jalb etishni, pul va moddiy resurslarni tejashni, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni va bandlikni oshirishni rag'batlantirish maqsadida qo'llaniladi.

Iqtisodiyotni va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish maqsadida qo'llanilgan soliq imtiyozlari turli shakllarda namoyon bo'ladi. Eng keng tarqalganlari quyidagilar:

1) Chegirma ko'rinishida soliq kreditlari berish, ya'ni foydani kamaytirilgan soliqlar hisobiga oshirish. Masalan, AQSh da 1962 yildan buyon 20 yil mobaynida turli investitsion (soliq) kreditlar qo'llanib kelinmoqda, ya'ni foydalanish muddati 8 va undan ortiq yil bo'lgan, ishlab chiqarishga kiritilgan uskunalar qiymatining 7 % ga teng miqdorda foyda solig'i qisqartiriladi.

Yaponiyada ham xuddi shunday yangi texnika va texnologiyalarga qilingan investitsiyaning 7% miqdorida soliq krediti qo'llaniladi. Kanadada mos tarzda soliq chegirmalari 7% dan 20% gacha o'zgarib turadi.

Soliq krediti shaklidagi imtiyozlar ta'lim olish (asosan oliy ma'lumot) uchun yakka tartibdagi haq to'lovchilarga ham qo'llaniladi. AQSh dan keyingi ta'lim uchun to'lov miqdorining dastlabki 5 ming dollariga 20 % chegirma miqdorida «Ta'lim soliq krediti» hamda 13-17 yoshdagi xar bir o'quvchiga yiliga 500 dollar miqdorda soliq imtiyozi joriy etilgan.

2) Imtiyozning ikkinchi shakli – soliqlardan butunlay ozod etish yoki pasaytirilgan soliq stavkalarini o'rnatishdir. Bunday imtiyozlar kichik tadbirkorlikni rag'batlantirish maqsadida qo'llaniladi. Bunga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etilishini ham kiritish mumkin. Bunday imtiyozlar respublikamizda ham keng qo'llaniladi.

3) Soliq imtiyozlarining uchinchi shakli – tezlashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llanilishi, ya'ni olinadigan foydaning hajmini tezlashtirilgan amortizatsiya miqdoriga qisqartirish usulidir. Hukumat tomonidan belgilangan oshirilgan amortizatsiya xarajatlarini ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shishga ruxsat beradi. Buning natijasida ishlab chiqarish xarajatlari oshadi, biroq soliq miqdorini qisqarishi hisobiga olinadigan foyda miqdori o'zgarmaydi.

Mutanosiblikni tartibga solish uchun boshqa imtiyozlar ham qo'llaniladi. Misol uchun, AQSh da foydaning ijtimoiy infratuzilma obyektlari qurilishiga yo'naltirilgan qismi soliqlardan ozod etiladi. Ba'zi mamlakatlarda mehnatga haq to'lash va ishlab chiqarishni texnik qayta qurollantirishga sarflanadigan mablag'larni soliqqa tortishning alohida tizimlari qo'llaniladi. Misol uchun, Fransiya da texnik qayta qurollanishga sarflanadigan mablag'larga solinadigan soliqlar juda ham past. Germaniya va Fransiya da qo'shimcha ish o'rinlarini yaratish uchun qilingan xarajatlarga maxsus soliq imtiyozlari kiritilgan.

Ekologiyaga, sog'lomlashtirish va xayriya fondlariga, madaniyat muassasalariga, xalq ta'limi va sog'liqni saqlashga badallar to'lash hisobiga daromadni (foydani) soliqqa tortishni kamaytirish shaklidagi imtiyozlar ham mavjud.

Respublika mintaqalariga xorijiy sarmoyalar va zamonaviy texnologiyalar jalb etilishi rag'batlantirilishini kuchaytirish,

xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun kafolatlar va imtiyozlar tizimini yanada mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-apreldagi "To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4434-son Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonga ko'ra xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi 5 million AQSh dollaridan kam bo'lmagan yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar davlat ro'yxatidan o'tgan sanadan boshlab 10 yil mobaynida soliq qonunchiligida o'zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona ijtimoiy to'lov, yagona soliq to'lovi, shuningdek, Respublika yo'l hamda Ta'lim va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash jamg'armalariga majburiy ajratmalar to'lashning mazkur korxonalar davlat ro'yxatidan o'tish sanasida amal qilgan me'yorlari va qoidalarini qo'llashga haqli ekanliklari belgilab berildi.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun kafolatlar, imtiyozlar va afzalliklar tizimi ko'lami yanada kengaytirildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 11 apreldagi PF-3594-son Farmonida ko'zda tutilgan soliq imtiyozlari avvallari 8 ta tarmoq faoliyatiga tegishli bo'lgan bo'lsa, ushbu Farmon bilan 2012 yilning II-choragidan boshlab, xorijiy investitsiyalar uchun imtiyozlar 20 ta yo'nalishdagi iqtisodiyot tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan chet el investitsiya ishtirokidagi korxonalarga tatbiq etiladigan bo'ldi.

To'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etadigan iqtisodiyot tarmoqlari korxonalari investitsiyalar hajmidan kelib chiqib, foyda solig'i, mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliq to'lovi, shuningdek Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod qilish ko'rinishida soliq imtiyozlari berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-maydagi PQ-1754-sonli qaroriga asosan 1) qishloq joylardagi mahallalar hududida maishiy xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar (sartaroshlar, tikuvchilar, poyabzal, maishiy texnikani ta'mirlash bo'yicha usta va boshqalar) qat'iy belgilangan soliq to'lashdan 3 yil muddatga; 2) qishloq joylarda yakka tartibda uy-joy qurilishi asosida barpo etilayotgan massivlarda tashkil qilinayotgan kirxonalar xizmatlarini ko'rsatadigan mikrofirmalar, kichik korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlar tegishli ravishda yagona soliq to'lovi hamda qat'iy belgilangan soliq to'lovini to'lashdan 5 yil muddatga ozod etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 5-sentabrdagi PF-4469-sonli Farmoniga asosan Oilaviy biznesni yuritishga keng yo'l ochib berish maqsadida oilaviy korxonalar o'zi ishlab chiqargan xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati buyumlarini realizatsiya qilishdan olingan tushum bo'yicha yagona soliq to'lovini to'lashdan 2014 yil 1 yanvargacha ozod qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 26 oktabrdagi "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi

Farmoniga muvofiq erkin iqtisodiy zonalarda ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi subyektlar kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi quyidagicha bo'lgan taqdirda yer solig'i, mol-mulk solig'i, daromad solig'i, obodonchilik va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona soliy to'lovi (kichik korxona va mikrofirmalar uchun), Respublika yo'l jamg'armasi va Respublika maktab ta'limini rivojlantirish jamg'armasiga majburiy to'lovlardan ozod etiladi: 300 ming AQSh dollaridan 3 million AQSh dollarigacha hajmdagi investitsiyalar – 3 yilga; 3 million AQSh dollaridan 5 million AQSh dollarigacha – 5 yilga; 5 million AQSh dollaridan 10 million AQSh dollarigacha – 7 yilga, 10 million va undan ko'p AQSh dollari hajmdagi investitsiyalar so'ngi 5 yilda amaldagi stavkalardan 50 foiz kam hajmdagi daromad solig'i va yagona soliq to'lovi stavkalari qo'llanilgan holda – 10 yilga beriladi. Keyingi 5 yil davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foiz miqdorida belgilanadi. Eksport tovarlarini ishlab chiqarish uchun EIZda ro'yxatga olingan korxonalar faoliyat ko'rsatadigan butun muddatga, asbob-uskuna, xom ashyo, ishlab chiqarish komponentlari importi uchun bojxona to'lovlardan ozod etiladi.

Koronavirus pandemiyasi va global inqirozning salbiy oqibatlarini yumshatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 19 martda "Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5969-son, 2020 yil 4 apreldagi "Koronavirus pandemiyasi davrida aholi, iqtisodiyot tarmoqlari va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5978-son, 2020 yil 27 apreldagi "Koronavirus pandemiyasi davrida aholi va tadbirkorlik

subyektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5986-son, 2020-yil 18-maydagi "Koronavirus pandemiyasi davrida aholi va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5996-son, 2020 yil 27 iyuldagi "Koronavirus pandemiyasining salbiy ta'sirini kamaytirish uchun aholi, tadbirkorlik subyektlari, umumiy ovqatlanish, savdo va xizmatlar sohasini qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6029-son farmonlari qabul qilindi. Pandemiyaning mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'sirlarini yumshatish yuzasidan Inqirozga qarshi kurashish jamg'armasi tashkil etildi.

O'zbekistonda 2020 yilda koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida tadbirkorlik subyektlari va aholini qo'llab-quvvatlash maqsadida karantin choralaridan zarar ko'rgan 59,8 mingta kichik biznes subyektlari va korxonalar 567,5 milliard so'm miqdorida mulk solig'i va yer solig'idan ozod qilindi. 20,3 mingta xususiy tadbirkorlik subyektlariga foydalanilmayotgan yer uchastkalari va obyektlari uchun yuqori stavkalarni tatbiq etish va jarimalarni (1,1 trillion so'm) undirish to'xtatildi.

328,8 mingta mikrofirmalar va kichik korxonalar (1,68 million ishchi) uchun ijtimoiy soliq stavkasi 12 foizdan 1 foizga (662 milliard so'm) kamaytirildi. 239 mingta yakka tartibdagi tadbirkorlarga eng kam ijtimoiy soliq miqdori bazaviy hisoblangan summaning 50 foizigacha (155 milliard so'mdan ortiq) kamaytirildi.

Turizm bilan shug'ullanuvchi 3167 ta yakka tartibdagi tadbirkor uchun jismoniy shaxslar daromadlariga solinadigan daromad solig'ini hisoblash to'xtatildi (3,1 milliard so'm).

2020 yilning oxiriga qadar 3704 ta sayyohlik, mehmonxona xizmati va aviatsiya sohasi subyektlari yer solig'i va mulk solig'idan ozod qilindi, shuningdek, ular uchun ijtimoiy soliq xajmi 12 foizdan 1 foizga pasaytirildi (154,5 milliard so'mdan ortiq).

Umumiy ovqatlanish va alkogol mahsulotlari savdosi sohasi bilan shug'ullanuvchi 11,2 mingdan ortiq korxonalar uchun ajratmalar (5 foizdan 3 foizgacha) va yig'imlar miqdori (25 foizga) kamaytirildi, bu esa ularga 17,1 milliard so'm miqdoridagi mablag'larni o'z ixtiyorida qoldirishga imkon yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2021 yil 20 avgustda tadbirkorlar bilan ochiq muloqotda 2020 yil fevral oyida "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonun qabul qilingunga qadar iqtisodiy zonalarda ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlarga berilgan imtiyozlar saqlab qolinishini ta'kidladi. Bunga qonun bilan kafolat berilgan. Jumladan, ushbu tadbirkorlar investitsiya miqdoridan kelib chiqib, mol-mulk, yer va suv soliqlaridan 10 yilgacha ozod qilingan edi.

Endi ushbu imtiyozlarga foyda solig'i ham qo'shiladi va korxonalar ixtiyorida yiliga qariyb 300 milliard so'm mablag' qoladi. Masalan, "Sirdaryo" erkin iqtisodiy zonasidagi "Temur Med Farm" korxonasi o'tgan 6 oyda 4 milliard so'm foyda solig'i to'lagan bo'lsa, 2021 yilning ikkinchi yarim yilligida esa kamida shuncha mablag' uning o'zida qoladi.

Shuningdek, ichki bozorda teng raqobat bo'lishi uchun eksport mahsulotlari ishlab chiqarishga olib kelingan xomashyo import bojidan ozod etiladi. Misol uchun, "Jizzax" erkin iqtisodiy zonasida joylashgan "Jizzax Toshtepa Textile" korxonasi mahsulotini to'liq eksportga sotadi. Bu imtiyoz evaziga ushbu

korxona olib kelgan 1 million dollarlik xomashyo va yarim tayyor mahsulotga 2,2 milliard so'mlik bojxona imtiyozi beriladi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan belgilab berilgan ishbilarmonlik muhitini tubdan yaxshilash, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish vazifalaridan, shuningdek soliq va budget siyosatining asosiy yo'nalishlaridan kelib chiqib, uni muntazam ravishda takomillashtirilib borilmoqda.

8.4. Iqtisodiyotni tartibga solishda moliya va soliq tizimini takomillashtirish

Mamlakatimiz mustaqilligi qo'lga kiritilgan dastlabki davrdan boshlab jismoniy shaxslar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash muhim ustuvor vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Respublikada aholi bandligini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishida olib borilgan iqtisodiy islohotlar natijasida bir necha yuz minglab yangi ish joylari yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining "2020 yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonuni ijrosini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" 2019 yil 30 dekabrda PQ-4555-son qaroriga muvofiq quyidagilar 2020-2024 yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasining asosiy yo'nalishlari etib belgilangan:

soliq-budget siyosatiga strategik yondashuvni tatbiq etish maqsadida o'rta muddatli budget asoslarini ishlab chiqish hamda yillik budjetni shakllantirishning yangi «natijaga yo'naltirilgan budjet» tizimini joriy etish;

makrofiskal prognozlar ishonchliligini ta'minlash bo'yicha institutsional salohiyatni va budget jarayoni ishtirokchilarining mas'uliyatini oshirish;

budget mablag'larini taqsimlovchilar va mahalliy davlat hokimiyati organlarining budget sohasidagi vakolatlarini va hisobdorligini oshirish va ularning mas'uliyatini kuchaytirish;

fiskal tavakkalchiliklarni baholash, moliyaviy aktivlar va majburiyatlar hisobini yuritish hamda ularni samarali boshqarish tizimini joriy etish;

budget hisobi standartlarini unifikatsiya qilish, ichki nazorat va audit tizimini takomillashtirish orqali moliyaviy intizomni mustahkamlash;

budget ma'lumotlarining ochiqligi, to'liqligi va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash;

budget jarayoni ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish.

Ushbu yo'nalishlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2020 — 2024 yillarda O'zbekiston Respublikasi davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2020 yil 24 avgustdagi 506-son qarori bilan tasdiqlangan **"2020—2024 yillarda O'zbekiston Respublikasining davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasi"**ning maqsadlari etib belgilangan.

Mazkur strategiyada soliq xizmatlarini ko'rsatish sifatini oshirish bo'yicha quyidagi vazifalar belgilangan:

Soliq ma'murchiligini va qoidalarini takomillashtirish orqali yashirin iqtisodiyotni ulushini qisqartirish hamda budget daromadlarini oshirish.

Soliq turlari bazasini takomillashtirish, resurs soliqlarini samaradorligini oshirish. Soliq imtiyozlarini maqbullashtirish

jarayonini yakunlash orqali faoliyatning barcha ishtirokchilariga bir xil sharoit yaratish va raqobatni rivojlantirish.

Soliq xizmatlarini rivojlantirish va soliq ma'murchiligiga raqamli texnologiyalarni kiritish.

Strategiyani amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar:

davlat moliyasi to'g'risida ishonchli, shaffof, dolzarb va muddatli kompleks ma'lumotlar mavjud bo'ladi;

o'rta muddatli budjetni rejalashtirish to'laqonli tatbiq etiladi;

o'rta muddatli istiqbolda makrofiskal prognozlash va tahlil qilishning barqaror va bashorat qilinadigan tizimi yaratiladi;

mahalliy budjet parametrlarini shakllantirish va tasdiqlash jarayonida vazirliklar, idoralar va mahalliy hokimliklarning budjet sohasidagi vakolatlari va mustaqilligi kengaytiriladi va o'z navbatida ularning mas'uliyati sezilarli darajada oshiriladi;

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlariga mos ravishda budjet mablag'larini taqsimlash samaradorligi oshiriladi, soliq-budjet siyosatining maqsadlariga erishishning samaradorligi va natijadorligini baholashning son va sifat ko'rsatkichlari joriy etiladi.

Ta'kidlash lozimki, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i tartibini takomillashtirish masalalaridan biri bo'lgan soliqqa tortilmaydigan miqdorning joriy etilishi aholidan olinadigan daromad solig'i tartibini davr talabiga mos holda takomillashtirishga o'zining munosib hissasini qo'shadi.

Jismoniy shaxslar daromadlarini deklaratsiya usulida soliqqa tortishda, rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalangan holda, jami yillik daromaddan ushbu daromadni olish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni, budjetga to'langan boshqa soliq va to'lovlarni chiqarib tashlash lozim.

Respublikamiz soliqqa tortish amaliyotida jismoniy shaxslarning ish haqi shaklidagi daromadlarini soliqqa tortishda uch bosqichli stavkalardan ikki bosqichlisiga o'tish va asta-sekin yagona stavka joriy etish lozim. Hozirgi paytda yagona stavka qo'llanilayotgan mamlakatlar amaliyotida bu mexanizm o'zining samarasini ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda mehnat sharoitlari o'ta zararli, o'ta og'ir, zararli va og'ir bo'lgan ishlab chiqarishlarda ishlovchi xodimlarning (ayollarning) daromadlariga soliq solishning amaldagi imtiyozli tartibi belgilangan. Ularning mehnatiga haq to'lash shaklidagi daromadlariga belgilangan soliq stavkalarini qaytadan ko'rib chiqish lozim. Bizningcha, og'ir va zararli, o'ta og'ir va o'ta zararli sharoitlarda ishlovchilar uchun imtiyozli soliq stavkasiga daromad solig'ining quyi stavkasi va o'rta stavkasi joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Jismoniy shaxslarning mehnatga haq to'lash shaklidagi daromadlaridan ayrim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xarajatlarni (masalan dori-darmon uchun, meditsina xarajatlari) chegirish va ularning yillik daromadlarini umumiy deklaratsiyalash tizimiga tezroq o'tkazish lozim.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ini takomillashtirishni iqtisodiy munosabatlar bilan o'zaro bog'liq va uyg'unlikda takomillashtirish zarur. Chunki aholi bandligini ta'minlash va daromadlarini oshirish ularning farovonligini o'stirishning ishonchli yo'lidir. Shu bilan birga, soliqqa tortiladigan daromadlarning ortishi budjet manfaatlariga ham to'liq mos keladi.

Ma'lumki, yer solig'i soliq to'lovlarining moliyaviy natijalariga bog'liq bo'lmagan holda undiriladi, ya'ni yerning fizikaviy, kimyoviy xususiyati hamda ularning joylanishi

solliqlarni belgilashda asos qilib olinadi. Ammo, qayd etish joizki, hozirga qadar respublikamizda yerlarning boniteti ancha yillar oldingi ma'lumotlar bo'yicha yuritilmoqda. Shuni e'tiborga olib yerlarning bonitetini qaytadan obyektiv aniqlash va shu asosda soliq stavkasini ham qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Soliq tizimini takomillashtirish, uning bir qator vazifalarini real bajarilishiga erishib borishni ham o'z ichiga oladi. Bular quyidagilar:

- soliq yukini soliq to'lovchilar o'rtasida to'g'ri taqsimlashga erishish, shu bilan birga uni imkoni boricha kamaytirish;
- solliqlarning mazmunini soliq to'lovchilarga to'liq ochib bergan holda tushuntirish, ularda soliq madaniyatini shakllantirish va uni oshirib borish;
- solliqlarni ixchamlashtirish, ya'ni ularni yagonalashtirish.

Soliq tizimining samaradorligini oshirishga qulaylik tug'diruvchi omillardan biri bu soliq yukining to'g'ri taqsimlanganligi va imkoni boricha uni kamaytirishdir. Soliq yukini to'g'ri taqsimlanganligi iqtisodiy rivojlanishga olib keladi. Soliq yukini iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasida to'g'ri taqsimlanishi katta ahamiyat kasb etadi

Mavjud soliq tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi bir qator masalalarga e'tibor berishni kuchaytirish lozim:

- solliqlarni joriy etish va ularni to'lash tartibiga ilmiy tomondan yondashishni kuchaytirish;
- mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda xorijiy tajribalardan unumli foydalanish;
- ixchamlashtirilgan solliqlar amal qilish doirasini kengaytirish;

• soliq sohasidagi har qanday o'zgarishlarni soliq to'lovchilarga ommaviy tarzda tushuntirib borishni keng yo'lga qo'yish;

• soliq sohasidagi qonunbuzarliklarning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslik, unga qarshi qat'iy kurashish;

• tezkor amortizatsiyani qo'llash, soliq kreditlarining miqdorini ko'paytirish kabi vositalarni qo'llash;

• qat'iy stavkali solliqlarni kamaytirish, bu orqali tadbirkorlarni haqiqiy daromadidan kelib chiqqan holda soliq undirib olishni kuchaytirish.

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash orqali, soliq organlari va soliq to'lovchilarining shaxsiy aloqasini imkon qadar cheklash, soliq tizimiga onlayn ma'lumot beruvchi kassa-nazorat apparatlari o'rnatish lozim bo'ladi.

Soliqqa tortish bo'yicha o'xshash bazalardan olinayotgan solliqlarni qayta ko'rib chiqish va ularni qisqartirish, ortiqcha olingan solliqlarni qaytarish tizimini ishlab chiqish, soliq sohasida yo'l qo'yilgan qonunbuzarliklar uchun jarima choralarni qayta ko'rib chiqish choralari ko'riladi. Muhim vazifalardan yana biri soliq imtiyozlarini optimallashtirish, ularni faqat ma'lum maqsadlar uchun berish hamda samarasiz sarflangan imtiyozlarni budjetga qaytarish mexanizmlarini ishlab chiqish, shuningdek, soliq tizimidagi audit mexanizmini tubdan takomillashtirish va korrupsiyaga qarshi ichki nazorat tizimini o'rnatish chora-tadbirlari amalga oshiriladi. Soliq to'lovchilarning soliq qonunchiligidan xabardorlik darajasini oshirish maqsadida turli vebinar va onlayn-chatlar tashkil qilinadi.

Soliq tizimini yanada takomillashtirish natijasida 2026 yil borib tadbirkorlik subyektlariga soliq yuklamasini yalpi ichki

mahsulotning 27,5 foizidan 25 foizi darajasiga kamaytirishga erishiladi⁴².

Yuqoridagi islohotlar natijasida paydo bo'ladigan yangi soliq tizimi iqtisodiyotni qayta tiklash va rivojlanishini jadallashtirish, tadbirkorlik subyektlariga bir xil soliq bosimi qo'yilishi ta'minlash, sog'lom raqobatbardosh tadbirkorlik muhiti yaratish, soliq imtiyozlarini optimallashtirish hamda tadbirkorlar va investorlar huquqlarini himoya qilish uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Yuqoridagi fikrlar asosida aytish mumkinki, soliq tizimini yanada takomillashtirish faqatgina uning samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Budjet, budjet tizimi, davlat budjeti, mahalliy budjet, soliqlar, soliqlarning vazifalari, bevosita soliqlar, bilvosita soliqlar, qo'shilgan qiymat solig'i, soliq stavkasi, soliq yuki, soliq imtiyozi, soliq organlari, iqtisodiy o'sish.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlat budjeti nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
2. Budjet orqali davlat iqtisodiyotga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. Soliqlar va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi aloqadorliklarni tushuntirib bering?
4. Soliqlarning vazifalari nimalardan iborat?
5. Soliq imtiyozlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usuli va vositasi ekanligini tavsiflab bering?
6. Tezlashtirilgan amortizatsiyani shaklidagi imtiyozlar mazmunini yoritib bering?

7. Ilmiy texnik taraqqiyotiga investitsiyalarni rag'batlantirishda qanday soliq usullari va shakllari mavjud?

8. O'zbekistonda asosiy soliq imtiyozlarini sanab o'ting.

9. O'zbekistonda budjet-soliq vositalari orqali iqtisodiyot davlat tomonidan qanday tartibga solinishini tushuntirib bering.

10. O'zbekistonda budjet daromadlari va xarajatlari nimalardan iborat?

11. O'zbekistonda soliq yukini kamaytirish uchun qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?

12. O'zbekistonda budjet tizimni takomillashtirish uchun qanday chora – tadbirlar amalga oshirilmoqda?

13. Koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy –iqtisodiy inqiroz sharoitida qanday soliq imtiyozlari joriy etildi?

⁴² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60sonli Farmoni. I-ilova.// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

IX BOB. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHNING PUL-KREDIT SIYOSATI VOSITALARI

9.1. Pul va pul muomalasi, pulga bo'lgan talab va pul taklifi

Pul – umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi tovaridir. **Pul — bu hamma tovarlarni sotish va sotib olish mumkin bo'lgan, umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovaridir.**

Pulning mohiyatini to'laroq tushunish uchun uning quyidagi asosiy vazifalarini ko'rib chiqamiz:

- 1) qiymat o'lchovi;
- 2) muomala vositasi;
- 3) boylik to'plash vositasi;
- 4) to'lov vositasi.

Tovar almashuv qiymatining pul bilan ifodalanishi uning narxini anglatadi. Tovarining almashuv qiymatini o'lchash uchun muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bunday birlik **narxlar o'lchovi (masshtabi)** deb ataladi. Pul muomaladan chiqarilganda **boylik to'plash** vazifasini bajara boshlaydi. Tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda, pul **to'lov vositasi** vazifasini bajaradi.

Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi. Mamlakat **pul tizimining** muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iyena, funt sterling, marka va h.k.);
- 2) naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;
- 3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;
- 4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. **Naqd pul muomalasida** bank biletleri va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. **Naqd pulsiz hisoblar** cheklar, kredit kartochokalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. **Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi** naqd va kredit pullarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$P_m = \frac{T_b - X_k + X_t}{A_t},$$

bu yerda:

P_m — muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b — sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori $\times$ narxi);

X_k — kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_t — to'lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

A_t — pulning aylanish tezligi.

Pul miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul muomalasining quyidagi qonuniga ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.**

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M0 — muomaladagi naqd (qog'oz va metall) pullar.

$M1 = M0 +$ aholining joriy hisob varaqlaridagi pul qoldiqlari, korxonalarning hisob varaqlaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

$M2 = M1 +$ tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisob varaqlaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular, asosan, jamg'arish vositasi vazifasini bajaradi.

$M3 = M2 +$ bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Demak, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. **Likvidlik — bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan (eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir.**

Pul bozori — bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm. Pul taklifi — bu bozorda pul sifatida muomalada bo'lgan turli xil moliyaviy mablag'lar, ya'ni pul agregatlari yig'indisi hisoblanadi.

Mamlakatdagi pul taklifi, asosan, Markaziy bank tomonidan tartibga solinsa-da, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki bu jarayonga uy xo'jaligi xatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

9.2. Kredit va bank tizimining vazifalari

Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish sharti bilan qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital ssuda kapitali deyilsa, uning harakati kreditning mazmunini tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki subyekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarning amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;
- 4) korxonalar foydasi. Ular davlat budjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek, uning tegishli qismi korxona ehtiyojlari uchun foydalanilguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;
- 5) bankdagi budjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;
- 6) aholining bo'sh pul mablag'lari.

Kreditning bir qator vazifalari mavjud:

Birinchidan, kredit qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi.

Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan muomala xarajatlarini tejash vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy subyektlar faoliyati ustidan nazorat qilish vazifasini bajaradi.

Oltinchidan, kreditning o'ziga xos vazifasi — iqtisodiyotni tartibga solishdir. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi.

Kredit turli shakllarda amalga oshiriladi. Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki — pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini o'z ichiga oluvchi pul kreditidan keng foydalaniladi.

Bank krediti — pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilar (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori)ga pul ssudalari shaklida beriluvchi kredit. Xo'jaliklararo kredit — bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriluvchi kredit. Tijorat krediti — korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir-biriga beradigan krediti. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti — xususiy shaxslarga, birinchi navbatda, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari (mebel,

avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladigan kredit. U chakana savdo magazinlari orqali tovarlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti — ko'chmas mulklar (yer, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi kredit. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti — davlat pul mablag'lari qarzidori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadigan kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli. Davlat krediti mablag'lari manbai bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklidan, avvalo, davlat budjeti kamomadini qoplash uchun foydalaniladi.

Xalqaro kredit — ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyon etuvchi shakli. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, forfeiting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing — bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda, ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat. Odatda, ishlab chiqarish vositalarini ularning egalari bevosita emas, balki maxsus lizing kompaniyalari orqali ijaraga beradilar.

Faktoring — boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari. Bunda bank korxonalarining «debitorlik hisob varaqalari»ni o'zi uchun foydali shartlar asosida naqd pulga sotib oladi, keyin esa bu qarzlarni qarzdordan undirib oladi.

Forfeyting — faktoring munosabatlarining uzoq muddatli shakli. Bunda qarzdorlik bo'yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast — bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalar majmui.

Kredit berish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- ssuda berishning maqsadli tavsifi;
- kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi;
- ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovli.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir. Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi, odatda, ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shaxobchalarini oladi. Mamlakatimizda 2022-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 177ta bank va nobank tashkilotlari mavjud bo'lib, ularning 33tasi banklardir. Banklarning 12 tasida davlat ulushi mavjuddir (qarang: 9.2.1-jadval).

9.2.1-jadval

Kredit tashkilotlari va banklar infratusilmasi⁴³

Ko'rsatkichlar	2000	2022	2024
1. Kredit tashkilotlari, jami	121	177	204
shu jumladan:			
- Tijorat banklari, shundan:	29	33	35
<i>Davlat ulushi mavjud banklar</i>	13	12	10
<i>Boshqa banklar</i>	16	21	25
- Nobank kredit tashkilotlari, shundan:	92	144	169
<i>Mikrokredit tashkilotlari</i>	37	70	84
<i>Lombardlar</i>	55	73	84
<i>Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotlari</i>	1	1	1
2. Tijorat banklari filiallari, jami	876	860	696
3. Bank xizmatlari markazlari (xizmat ofislari va mini-banklar)	1151	1244	1816
4. 24/7 shaxobchalari		2 287	3723
* Tijorat banklarining va nobank kredit tashkilotlarining xorijiy davlatlarda filiallari mavjud emas.			

2017-yil sentabr oyida valyuta siyosatining liberallashtirilishi va milliy valyutaning erkin harakati natijasida so'nggi yillarda bank sektori rivojlanishida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. 2019 yil fevral oyida O'zbekiston tarixida birinchi marta hukumat tomonidan 1 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi suveren yevrobondlari muvaffaqiyatli joylashtirilgandan so'ng, bir nechta tijorat banklari uzoq muddatli kapital jalb qilish maqsadida xalqaro kapital bozoriga kirishdi. Xususan, 2019 yil noyabr oyida O'zsanoatqurilishbank london fond birjasida 300 mln. yevrobondlarini chiqarib tijorat banklari orasida birinchi qadamni tashladi. 2020 yil oktabr oyida Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy

⁴³<https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/267229/>.

banki London fond birjasidan 300 mln. dollar mablag' jalb qildi. Noyabr oyida esa Ipoteka bank ham 300 mln dollar miqdorida yevrobondlarini joylashtirdi va xalqaro kapital bozori ishtirokchisiga aylandi. Shuningdek, so'nggi yillarda moliya sektorining investitsion jozibadorligini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar xorijiy investorlarning bank sohasiga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga yordam berdi:

2018 yilda Shveysariyaning ResponsAbility Investments kompaniyasi tomonidan boshqariladigan va rivojlanish investitsiyalariga ixtisoslashgan aksiyadorlik jamiyati IFCdan Hamkorbank aksiyalarining 7,66 foizini sotib oldi.

2019 yilda Qozog'iston Halyk Bank Toshkentda Tenge bank filialini tashkil etdi.

2019 yil aprel oyida Payme kompaniyasini sotib olgan TBC Bank (Gruziya) bir yildan so'ng O'zbekistondagi birinchi raqamli bank sifatida o'zining Toshkent filialini ochdi.

2020 yilda Germaniyaning moliyaviy rivojlanish instituti (Deutsche Investitions- und Entwicklungsgesellschaft mbH, DEG) va Triodos Investment Management "Ipak yo'li" bankining 25 mln dollar miqdorida yangi chiqarilgan aksiyalarini sotib olish orqali bank ustav kapitaliga sarmoya kiritdi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi. Davlat banki Markaziy bank hisoblanadi. Markaziy bank quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlaydi. Bu zaxiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi;

2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini

ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi;

3) davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi;

4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi;

6) pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi, milliy valyutani muomalaga chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini erkinlashtirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valyuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalari ham ishga solinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishini ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy jihatdan foydaliligi va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga

ko'ra, faoliyatning biron-bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Xalq banki — mamlakatda omonat ishlarini tashkil etish, naqd pulsiz hisob-kitob qilish va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni amalga oshiradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalarga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valyuta rejasining ijrosi, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashuvi bo'yicha investitsion va ipoteka banklarini ajratib ko'rsatish lozim.

Investitsion banklar — maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan, davlat va tadbirkorlar)ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxona (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklari - bu ko'chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalari. Ipoteka bankining resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va

boshqa inshootlar qurish, korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

9.3. Pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli

Davlatning kredit tizimi ustidan ham ma'lum nazorat o'rnatishi muhim ahamiyatga egadir. Buning uchun pul emissiya qilish huquqiga ega bo'lgan va pul muomalasini tartibga soladigan Markaziy Bank tashkil etilgan. Bundan tashqari, davlat ixtiyorida bir qancha ixtisoslashgan banklar bo'lishi lozim. Oqibatda, ishbilarmonlarning bank operatsiyalarini kredit va moliyaviy tizim orqali tartibga solish imkoniyati vujudga keladi.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida kredit-pul siyosati sohasida quyidagi ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish asosiy vazifalar qilib belgilandi:

- Markaziy bank boshchiligidagi hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklar ikki bosqichli tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo'limlari hamda vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoitlarni yaratish;

- barqaror pul muomalasini ta'minlash, kredit va naqd pul emissiyasi, jami pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash;

- O'zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar hamda imkoniyatlarni yaratish.

Ushbu ustuvor yo'nalish va chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Uning asosida ikki bosqichli bank tizimi amalda shakllandi. Markaziy bank emissiya banki bo'lib, uning zimmasiga boshqa rivojlangan mamlakatlardagi markaziy banklarga xos bo'lgan vazifalar yuklatildi. Sobiq tarmoq doirasida

ish yurituvchi davlat banklari tugatilib, Agrosanoat banki va sanoat-qurilish banki ixtisoslashtirilgan hissadorlik-tijorat banklariga aylantirildi. Shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki tuzildi va u muvaffaqiyatli ish olib bormoqda.

Hozirgi davrda, jahon bank amaliyotida pulga bo'lgan talab va taklifni, xususan, pul massasi, moliya bozorlari hamda bank tizimi likvidligini samarali tartibga solishda ochiq bozordagi operatsiyalar, hisob stavkasi siyosati, majburiy zaxiralar siyosati, valyuta siyosati kabi bozor iqtisodiyotining bir qator zamonaviy vosita va mexanizmlari keng qo'llanmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Markaziy banki to'g'risida"gi yangi tahriridagi Qonuniga muvofiq Markaziy bank:

pul-kredit siyosatini, shu jumladan valyuta siyosatini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;

O'zbekiston Respublikasida inflatsiya darajasini monitoring, tahlil va prognoz qiladi, tegishli axborot materiallarini hamda statistik ma'lumotlarni e'lon qiladi;

O'zbekiston Respublikasining to'lov balansini, xalqaro investitsiyaviy mavqeini, tashqi qarzini va zaxira aktivlarini o'z ichiga olgan bank, pul-kredit statistikasini, tashqi sektor statistikasini shakllantirishni hamda e'lon qilishni amalga oshiradi;

har yili O'zbekiston Respublikasi Hukumatiga Davlat budjeti loyihasini tayyorlashga doir tavsiyalarni o'z ichiga olgan iqtisodiy va moliyaviy masalalar bo'yicha axborotni taqdim etadi;

naqd pul muomalasini tashkil etadi;

valyutani tartibga solishni va valyutani nazorat qilishni amalga oshiradi;

valyuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistik hisobotlar va boshqa hisobotlar maqsadlari uchun, shuningdek

O'zbekiston Respublikasi hududida bojxona hamda boshqa majburiy to'lovlarni hisoblab chiqarish uchun valyuta kursini muntazam ravishda belgilab boradi;

banklarni va kredit byuolarini davlat ro'yxatidan o'tkazishni amalga oshiradi;

banklarning, mikrocredit tashkilotlarining, to'lov tashkilotlarining, to'lov tizimlari operatorlarining, valyuta birjalarining va kredit byuolarining faoliyatini litsenziyalaydi, shuningdek kredit tashkilotlarining, to'lov tashkilotlarining, to'lov tizimlari operatorlarining, valyuta birjalarining, kredit byuolarining va banklar guruhlarining faoliyatini tartibga soladi hamda ushbu faoliyat ustidan nazoratni amalga oshiradi;

ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatlarni beradi;

xabardor qilish tartibida amalga oshiriladigan faoliyatni (harakatlarni) boshlaganlik va tugatganlik to'g'risidagi xabarnomalarni qabul qiladi, xabardor qilish tartibida faoliyatni (harakatlarni) amalga oshiruvchi xabardor qiluvchilar ustidan nazoratni amalga oshiradi, faoliyatni (harakatlarni) to'xtatib turish, qayta tiklash va tugatish to'g'risida qarorlar qabul qiladi;

hukumatning fiskal agenti vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan bank operatsiyalarini va boshqa bitimlarni mustaqil ravishda yoki O'zbekiston Respublikasi Hukumatining topshirig'iga binoan amalga oshiradi;

O'zbekiston Respublikasida to'lov tizimlari barqaror ishlashini ta'minlash choralari ko'radi;

ichki nazorat qoidalariga hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog'liq axborotni maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etish tartibiga Markaziy bank tomonidan

litsenziyalanadigan tashkilotlarning, shuningdek lombardlar va ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotlarining rioya etishi yuzasidan monitoring hamda nazoratni amalga oshiradi;

Xalqaro valyuta fondining O'zbekiston Respublikasi valyutasidagi mablag'lari depozitariysi hisoblanadi, operatsiyalarni va bitimlarni, shu jumladan O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan operatsiyalar va bitimlarni amalga oshiradi;

kredit tashkilotlari xizmatlari iste'molchilari huquqlari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash, moliyaviy xizmatlarning ochiqligini hamda aholi va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy savodxonligi darajasini oshirish choralarini ko'radi;

O'zbekiston Respublikasining xalqaro zaxiralarini (bundan buyon matnda xalqaro zaxiralar deb yuritiladi), shu jumladan kelishuvga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Hukumatining zaxiralarini boshqarishni, hisobga olishni va saqlashni amalga oshiradi⁴⁴.

O'zbekiston Respublikasining "Markaziy banki to'g'risida"gi yangi tahrirdagi Qonunning monetar siyosatning: ochiq bozordagi operatsiyalari; Markaziy bankning hisob operatsiyalari; Markaziy bankning operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari; majburiy rezerv talablari va Markaziy bankning qayta moliyaviy ta'minlash kabi vositalari qayd etilgan.

Davlatning pul-kredit siyosatining vositalari - Markaziy bank tomonidan pulga bo'lgan talab va taklifni tartibga solish hamda pul-kredit siyosatini amalga oshirish mexanizmidir. O'z navbatida, ushbu vositalar bevosita va bilvosita turlarga bo'linadi. **Bevosita vositalar** - Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga

nisbatan foiz stavkalari yoki kredit miqdorini belgilash va cheklashdan iborat bo'lgan ma'muriy usullardir. **Bilvosita vositalar** - Markaziy bank va tijorat banklari o'rtasida ixtiyoriy ravishda foydalaniladigan, ya'ni bozor orqali pulga bo'lgan talab va taklifni o'zgartirish, muomaladagi pul massasi miqdori va banklarning to'lovga qobiliyatligini tartibga solish usulidir.

Bevosita vositalarga - foiz stavkalarini chegaralash, maqsadli kreditlar, har bir bank uchun kreditning yuqori chegarasini belgilash kabi ma'muriy usul va choralar kiradi. Ular bir qator kamchiliklarga ega bo'lib, bozor iqtisodiyoti sharoitlariga mos kelmaydi. Xususan, ular har bir bankka nisbatan qo'llanuvchi yakka tartibdagi nazorat qilish chorasi bo'lib, moliya bozorida raqobatni bo'g'ib qo'yadi, moliya sohasining rivojlanishini susaytiradi va banklarning moliyaviy vositachilik rolini pasaytiradi. Shuningdek, bir qator banklar ustidan nazoratning o'rnatilishi natijasida alohida tarmoq va hududlarda kreditlashtirish samarasini pasaytiradi, katta miqdordagi moliyaviy mablag'larning nazorat qilib bo'lmaydigan sohaga, ya'ni xufiyona iqtisodiyotga yoki xorijga chiqib ketishiga olib keladi.

Bilvosita vositalarga - ochiq bozordagi operatsiyalar (davlatning va Markaziy bankning qimmatli qog'ozlarini birlamchi bozorlarda sotish), ikkilamchi bozordagi operatsiyalar (bevosita oldi-sotdi yoki REPO operatsiyalari), qayta moliyalash siyosati, majburiy zaxira talablari, valyuta siyosati, kredit auksionlari, valyuta svoplari, veksellarni qayta hisobga olish mexanizmi, lombard yoki overdraft mexanizmlari va boshqalar kiradi. Ular bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladi va bevosita vositalarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Jumladan, Markaziy bankka pul-kredit siyosati samaradorligini oshirish, pul massasi, moliya bozorini samarali tartibga solish, davlatning

⁴⁴ O'zbekiston Respublikasining "Markaziy banki to'g'risida"gi (yangi tahriri) 11 noyabr 2019 yildagi O'RQ-582-son/<https://lex.uz/acts/77266>.

kreditni taqsimlash va pul-kredit orqali boshqarish jarayonlariga aralashuvini kamaytirish, moliya bozorining rivojlanishi va kengayishiga, banklarning vositachilik rolini oshirish, kapital qo'yilma va moliyaviy jamg'armalar hajmining ko'payishiga qo'shimcha qulayliklar yaratadi.

Markaziy bank o'zining va davlatning qimmatli qog'ozlarini, xorijiy valyutalarni erkin sotish va sotib olish, mablag'larni depozitlarga jalb qilish va qaytarish, majburiy zaxira talablari me'yorini va qayta moliyalash stavkasini o'zgartirish orqali banklarning moliyaviy holatiga ta'sir qiladi (9.3.1-jadval).

9.3.1-jadval.

Monetar siyosat vositalarining turlari

Bevosita vositalar	Bilvosita vositalar
Foiz stavkalarini chegaralash	Ochiq bozordagi operatsiyalar
Maqsadli kreditlar	Majburiy zaxiralar
Har bir bank uchun kreditlash miqdorini belgilash	Veksellarni qayta hisobga olish mexanizmi
Har bir bank uchun hisobga olish me'yorlarini belgilash va boshqalar	Qisqa muddatli depozitlar mexanizmi
	Kredit auksionlari
	Lombard va overdraft mexanizmlari
	Valyuta svoplari va bevosita oldi-sotdi operatsiyalari

Manba: jadval Xalqaro valyuta fondi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Markaziy bank yuqorida qayd etilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali muomaladagi ortiqcha pul massasi hajmini iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan miqdorgacha kamaytiradi. Pul massasining kamayishi hisobiga inflatsiya darajasi pasayadi va milliy valyuta kursining barqarorligi oshadi. Bu esa, xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchining tobora oshishiga, mamlakatda jamg'armalar va

iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va makroiqtisodiy barqarorlikning mustahkamlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, pul-kredit siyosatini amalga oshirishda bilvosita vositalar ixtiyoriy ravishda qo'llanilishi va sonining ko'pligi jihatidan bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob berishi bilan bevosita vositalarga nisbatan afzalligi yaqqol ko'rinmoqda. Shu bois hozirgi paytda jahonning eng taraqqiy etgan davlatlarida ham pul-kredit siyosatining bilvosita vositalarini takomillashtirish jarayonlari davom etmoqda.

So'nggi yillarda mamlakatimizda monetar siyosat sohasida ham bir qator ijobiy natijalarga erishildi. Xususan, investitsiya loyihalari va davlat budjeti taqchilligini Markaziy bank kreditlari hisobidan moliyalashtirish amaliyotiga chek qo'yildi. Bu esa Markaziy bank mustaqilligini oshirdi. Tijorat banklarining bo'sh pul mablag'larini Markaziy bankning depozit sertifikatlariga va maxsus depozitlariga jalb qilish bo'yicha operatsiyalar muntazam ravishda o'tkazib borilmoqda.

Markaziy bankning obligatsiyalari muomalaga chiqarildi, muomaladagi ortiqcha likvidlikni kamaytirishning bozor mexanizmlari yaratildi, inflatsiya va foiz stavkalari sezilarli darajada pasaytirildi. Amaldagi mavjud almashuv kurslari birxillashtirilib, milliy valyutaning barqarorligi ta'minlandi. Aholining banklardagi omonatlari miqdori sezilarli darajada o'sdi. 2003-yilda Xalqaro joriy operatsiyalar bo'yicha milliy valyutaning konvertatsiya qilinishi ta'minlanib, XVFnin VIII moddasi talablariga zid keluvchi barcha cheklovlar olib tashlandi.

Umuman, 2003-yilda amalga oshirilgan qat'iy monetar siyosat milliy valyuta barqarorligini ta'minlashga, inflatsiya darajasi va foiz stavkalarini yanada pasaytirishga, pul bozorini

rivojlantirish, valyuta bozorini erkinlashtirishga hamda pul mablag'larining bankdan tashqari muomalasini qisqartirishga yo'naltirildi. O'z navbatida, 2003 yilda depozit operatsiyalari pul taklifi va bank tizimi likvidligini tartibga solishda eng ko'p qo'llanilgan vosita bo'ldi.

O'zbekistonda bank tizimini rivojlantirish va mustahkamlash, banklarning kapitallashuv darajasi, likvidligi, ya'ni to'lov qobiliyatini oshirish uchun oldindan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 2009-2012-yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi doirasida moliya-bank tizimini mustahkamlash bo'yicha talay ishlar amalga oshirildi. Oqibatda, so'nggi ikki yilda tijorat banklarining umumiy kapitali 2 barobar ko'paydi. 2009-yilning o'zida yetakchi banklarning nizom jamg'armalarini oshirish uchun qo'shimcha ravishda 500 milliard so'mdan ortiq davlat mablag'lari ajratildi. Banklarimiz kapitalining yetarlilik darajasi 23 foizdan oshdi. Mamlakatimizda 28 ta tijorat banki "Fitch Reytings", "Mudis" va "Standartend Purs" kabi yetakchi xalqaro reyting kompaniyalarning "barqaror" degan yuqori reyting bahosini olishga muvaffaq bo'ldi.

2020 yil yakunlari bo'yicha tijorat banklari aktivlari hajmi 366,1 trln. so'mni tashkil etdi, shundan 277 trln. so'm miqdori – kreditlar ulushiga to'g'ri keldi. Shu bilan birga, aktivlar nominal o'sish sur'ati 2019 yilga nisbatan 34,2 foizni, real o'sish sur'ati (devalvatsiyani hisobga olmagan holda) esa 28 foizni tashkil etdi. Shunisi e'tiborliki, banklarning jami aktivlari tarkibida valyuta aktivlarining ulushi asta-sekin kamayib bormoqda. Agar 2017 yilda bu ko'rsatkich 64 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2020 yilda 50,2 foizga tushdi.

Banklarning kapitallashuv darajasi 2021yilda 12,6 trln. so'mga yoki 22 %ga oshib, 2022 yilning 1 yanvar holatiga 71 trln. so'mga yetdi. Bunda, ustav kapitali miqdori 10 trln. so'mga yoki 23 %ga o'sib, 54,8 trln. so'mni tashkil etdi. 2021 yilda tijorat banklarining jami aktivlari 22 %ga o'sib, 2022 yilning 1yanvar holatiga 444,9 trln. so'mni tashkil etdi. Aktivlarning 71 % kredit qo'yilmalari hissasiga to'g'ri keladi.

2021 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, iqtisodiyotga berilgan kreditlar qoldig'i 277 trln. so'mni tashkil etdi, bu 2019 yilga nisbatan 30,9 foizga va 2017 yilga nisbatan 150 foizga ko'proqdir. Xorijiy valyutadagi kreditlarni qayta baholashlarsiz kreditlarning real o'sishi 24,9 foizni tashkil etdi. Jami kredit portfelidagi xorijiy valyutadagi kreditlarning ulushi 2017 yildagi 62,3 foizdan 49,9 foizgacha kamaydi.

2021 yil 1 yanvar holatiga jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar qoldig'i 2017 yilga nisbatan 304 foizga (13,6 trln. so'mdan 54,9 trln. so'mga), sanoatga berilgan kreditlar hajmi esa 126 foizga (45,2 trln. so'mdan 102,2 trln so'mga), savdo va xizmat ko'rsatish sohalaridagi kreditlar hajmi 280 foizga (5,2 trln. so'mdan 19,9 trln. so'mga) oshdi.

Banklar tomonidan iqtisodiyotning kreditga bo'lgan kreditga bo'lgan talabini qondirish va tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash maqsadlariga 2021yilda 66,7 trln. so'm miqdorida yoki kreditlash bo'yicha belgilangan maqsadli ko'rsatkichga (130 trln. so'm) nisbatan 28%ga ko'p kreditlar yo'naltirildi. Ushbu Ym6y kreditlarning 76% (126 trln. so'm) korporativ mijozlarga va 24% (41 trln. so'm) aholiga ajratilgan.

Koronavirus inqirozi bank-moliya tizimiga innovatsion texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish, bankdan tashqari moliyalashtirish manbalarini kengaytirish, aholi orasida moliyaviy

savodxonlik darajasini oshirish, shuningdek ijtimoiy himoyaga muhtojlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yanada shaffof mexanizmlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatdi. Pandemiya va O'zbekistonda joriy qilingan lokdaun masofaviy bank xizmatlarini jadal rivojlanishiga yordam berdi. Xususan 2021 yil 1 yanvar holatiga masofaviy xizmatlardan foydalanuvchilar soni 14,5 mln kishini tashkil etdi (shundan 13,7 mln kishi jismoniy shaxslar, 822 ming kishi tadbirkorlik subyektlari) bu o'tgan yilning shu davriga nisbatan 30 foizga ko'proqdir. Markaziy bank tomonidan raqamli banklar va filiallarning ishlashiga litsenziya berilishi ham bank-moliya tizimini yanada raqamlashtirishga turtki bo'ldi va mijoz va bank o'rtasidagi munosabatlarda zamonaviy yondashuvlarni vujudga kelishiga sabab bo'ladi⁴⁵.

Markaziy bank tomonidan 2021-yilda asosiy e'tibor pul-kredit siyosati instrumentlarini inflatsiyani oraliq prognoz ko'rsatkichlariga erishish maqsadlariga yo'naltirish hamda bank tizimidagi xatarlarni oldindan aniqlash va ularni yumshatish choralari ko'rib borish orqali mamlakatda makroiqtisodiy hamda moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. Inflatsiya darajasining yil yakuniga qadar 10 foizlik prognoz ko'rsatkichiga erishish maqsadida Markaziy bankning asosiy stavkasi hisobot yili davomida yillik 14 foiz darajasida o'zgarishsiz saqlab qolingan. Pul-kredit sohasidagi chora-tadbirlar inflatsiya darajasini 2020 yildagi 11,1 foizdan 10 foizgacha pasayishiga olib kelgan.

Aholi va tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash maqsadlariga 166,7 trillion so'm yoki 2020 yilga nisbatan 1,3 barobarga ko'p kreditlar yo'naltirilgan. Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida esa so'nggi 4 yilda

⁴⁵ Xamidov X. 2017-2020 yillarda O'zbekiston bank-moliya sektori rivojlanish dinamikasi sharhi // <https://review.uz/uz/post/obzor-dinamiki-razvitiya-finansovo-bankovskogo-sektora-uzbekistana-za-2017-2020-god>

jami 24,3 trillion so'mdan ko'p imtiyozli kreditlar ajratilgan va bu orqali 983 mingdan ziyod oilalar tadbirkorligi yo'lga qo'yildi. Respublika bo'yicha o'rta hisobda har ming xonadonning 110 tasi ushbu dasturlar doirasida o'z tadbirkorlik faoliyatini boshlagan.

Kredit portfeli tarkibidagi muammoli kreditlarning banklar moliyaviy barqarorligiga bo'lgan salbiy ta'sirining oldini olish borasida banklar va hukumat tomonidan chora-tadbirlar ko'rib borildi. Biroq muammoli kreditlar ulushi 2021 yil yakunida 5,2 foizgacha oshgan⁴⁶.

Umuman, davlat bank-moliya tizimining barqarorligini oshirish tijorat banklarini yirik investitsiya institutlariga aylantirish orqali iqtisodiyotni barqaror va mutanosib rivojlanishi uchun mustahkam shart-sharoit yaratadi.

9.4. O'zbekistonda pul-kredit tizimini takomillashtirish yo'nalishlari

Mamlakatimizda hududlarni kompleks va mutanosib rivojlantirish dasturlari ijrosining faollashuvi, iqtisodiyotni, jumladan, tadbirkorlik faoliyatini kreditlash hajmlarining sezilarli kengaytirilishi, o'z navbatida, pul massasining tez sur'atlarda oshishiga olib keldi. 2017 yilda boshlangan iqtisodiyotni liberallashtirish va bozor mexanizmlari rolini oshirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichi o'rta muddatli istiqbolda bank tizimi va pul-kredit siyosatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi. Valyuta kursi shakllanishida tamomila yangi yondashuvdan foydalanilishi, o'z navbatida, Markaziy bankning asosiy e'tiborini ichki bozordagi narxlar barqarorligiga qaratish asnosida pul-kredit siyosatini takomillashtirish imkoniyatini beradi.

⁴⁶ <https://yuz.uz/uz/news/markaziy-bankning-2021-yildagi-faoliyati-yuzasidan-hisoboti-korib-chiqildi>

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017 yil 13 sentabr kuni "Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorni imzoladi. Qaror bilan Markaziy bankning o'rta muddatli istiqbolda pul-kredit siyosati maqsadlariga erishish mexanizmlari va prinsiplarni, jahondagi markaziy banklar tomonidan ichki narxlar barqarorligini ta'minlashda qo'llaniluvchi inflatsion targetlash tartibiga (Inflatsion targetlash – bu o'rta muddatli istiqbolda inflatsiya maqsadini belgilash va unga erishishga qaratilgan pul siyosati rejimi) qayta ko'rib chiqish bo'yicha taklifi tasdiqlandi.

Markaziy bank, Moliya vazirligi va Iqtisodiyot vazirligi tomonidan 2017-2021-yillar davrida pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish va inflatsion target rejimiga bosqichma-bosqich o'tish bo'yicha ishlab chiqilgan chora-tadbirlar majmui tasdiqlandi. Markaziy bankka 2018 yil 1 martgacha pul-kredit siyosatini amalga oshirish va rivojlantirish o'rta muddatli Konsepsiyasini hamda konsepsiyani 2018-2021 yillarda amalga oshirish bo'yicha «yo'l xaritasini» ishlab chiqish va tasdiqlash vazifasi topshirildi.

Unda inflatsion target rejimiga quyidagi yo'llar bilan bosqichma-bosqich o'tish nazarda tutilgan:

- umumiy iqtisodiy, soliq-budjet va pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirish amaliyotini takomillashtirish, iqtisodiy o'sish maqsadlari, davlat budjeti balansi va iqtisodiyotdagi narx darajasining barqarorligi bo'yicha maqsadlar muvofiqligi hamda o'zaro aloqalarini ta'minlashga alohida e'tibor berish;

- likvidlikni taqdim etish va jalb qilish operatsiyalari bo'yicha samarali foydalanadigan foizli pul-kredit siyosati vositalarini kengaytirish;

- tijorat banklari tomonidan foiz stavkalarini shakllantirish uchun bozor mexanizmlarini, shu jumladan, kreditlar bo'yicha keng qo'llash;

- makroiqtisodiy tahlil va prognozlarning eng yaxshi xorijiy tajriba modellari muvofiq takomillashtirish;

- pul-kredit siyosatining shaffofligi va oldindan taxmin qilinish imkoniyatini oshirish, jumladan, qo'llaniladigan vositalar va olib boriladigan siyosatning asosiy maqsadlari to'g'risida axborot berish maqsadida jamoatchilik bilan munosabatlarni mustahkamlash⁴⁷.

Quyidagilar O'zbekiston Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy tamoyillari etib belgilandi:

- inflatsiyaning doimiy amal qiladigan maqsadini belgilash va uni keng jamoatchilikka yetkazish;

- pul bozoridagi foiz stavkalarini tartibga solish va inflatsion jarayonlarni boshqarish maqsadida pul-kredit siyosatining keng qamrovli instrumentlarini qo'llash;

- pul-kredit siyosati sohasida obyektiv qarorlar qabul qilish maqsadida ichki va tashqi bozorlarda mavjud bo'lgan ochiq ma'lumotlarni hisobga olgan holda batafsil makroiqtisodiy tahlil va prognozlarni amalga oshirish;

- pul-kredit siyosati maqsadlarini keng jamoatchilikka yetkazish, makroiqtisodiy holatning oldindan ko'ra bilinishini ta'minlash va bozor ishtirokchilari ishonchini shakllantirish maqsadida O'zbekiston Markaziy bankining kommunikatsiya siyosatini takomillashtirish.

Inflatsion targetlashga o'tish orqali pul-kredit siyosatini amalga oshirishning 2020 yil va 2021-2022 yillar davriga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasining

⁴⁷ <https://kun.uz/news/2017/09/15/uzbekistonda-inflatsion-targetlash-tartibi-zorij-etiladi>

yangi tahrirdagi "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 noyabrdagi PF-5877-sonli "Inflatsion targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o'tish orqali pul-kredit siyosatini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq ishlab chiqildi.

Joriy makroiqtisodiy holat, jumladan, inflatsiyaning amaldagi dinamikasi va prognoz ko'rsatkichlari, shuningdek, barqaror va muvozanatli iqtisodiy o'sishni ta'minlash zaruriyati **Markaziy bank tomonidan narxlar barqarorligini ta'minlash bo'yicha aniq va yanada ta'sirchan choralar ko'rishni taqozo etmoqda.** Shu munosabat bilan, mazkur hujjatni ishlab chiqishda, Markaziy bank tomonidan asosiy e'tibor tarkibiy islohotlarning yangi bosqichiga o'tish davrida **inflatsion targetlash rejimini** faol tatbiq etish orqali pul-kredit siyosati sharoitlarini belgilashga qaratildi. Bunda:

2023 yildan inflatsiyaning **5 foizlik** doimiy maqsadli ko'rsatkichi (targeti);

2021 yilda inflatsiyani **10 foizgacha** pasaytirish maqsadi belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentabrdagi «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmonining 1-ilovasida "Pul-kredit, fiskal va tashqi savdo siyosatlarini o'zaro muvofiqlashtirish hamda tovar va xizmatlar bozorida raqobat muhitini yaxshilashga qaratilgan tarkibiy islohotlarni davom ettirish orqali 2030 yilga borib yillik inflatsiyani 5-6 foiz darajasida ta'minlash" vazivasi belgilab o'tilgan.

Asosiy yo'nalishlarda **inflatsion targetga erishish va pul-kredit siyosati instrumentlari, mexanizmlari va jarayonlarini**

inflatsion targetlash rejimi standartlariga muvofiqlashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar batafsil yoritilgan. Xususan:

operatsion mexanizmni rivojlantirish sohasida:

asosiy foiz stavkasi va foiz koridori, pul-kredit siyosati operatsion mexanizmining samarali ishlashini ta'minlovchi bozor instrumentlari to'plami, shu jumladan, kredit va depozit auksionlari, overnayt depozit va kreditlar joriy etiladi hamda zarur hollarda Markaziy bank obligatsiyalari muomalaga chiqariladi;

ichki valyuta bozorini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish ko'zda tutilgan bo'lib, bunda tijorat banklarining valyuta kursi shakllanishida market-meyker sifatidagi rolini bosqichma-bosqich oshirib borish, valyuta intervensiyalarini o'tkazishga bo'lgan yondashuvni takomillashtirish, shuningdek, hosilaviy instrumentlarni (svop, opsiya va fyucherslar) joriy etish masalalari inobatga olingan;

imtiyozli kreditlash amaliyotini bozor tamoyillari asosida qayta ko'rib chiqish orqali **kredit bozoridagi segmentatsiya darajasi** pasaytirib boriladi;

tahliliy-prognozlash salohiyatini oshirish sohasida:

makroiqtisodiy tahlil va prognozashtirish tizimi (FPAS) va zamonaviy modellashtirish instrumentlari joriy etiladi;

aholi va tadbirkorlik subyektlarining **inflatsion kutilmalari** va **inflatsiya omillarini** empirik modellar asosida doimiy o'rganib borish uslublari ishlab chiqiladi.

kommunikatsiya siyosatini takomillashtirish sohasida:

keng jamoatchilik va biznes vakillariga inflatsiyaning asosiy omillari va pul-kredit siyosati choralarining o'z vaqtida yetkazilishini ko'zda tutuvchi **kommunikatsiya siyosatining** zamonaviy tamoyillari ishlab chiqiladi;

bozor ishtirokchilari bilan muloqot qilishning samarali mexanizmlarini tatbiq etish bo'yicha tizimli ishlar yo'nalishlari belgilandi.

Shuningdek, bank tizimini isloh qilish strategiyasi doirasida tijorat banklarini aholi va biznes vakillarining jamg'armalarini investitsiyalarga aylanishiga, iqtisodiyotda uzoq muddatli pullarning shakllanishiga xizmat qiladigan moliya institutlariga transformatsiya qilish bo'yicha ishlar amalga oshiriladi.

Bank tizimida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlar ehtimolini kamaytirish maqsadida makroprudensial nazoratning samarali choralari ishlab chiqilishi rejalashtirilgan.

Inflatsiyaning nomonetar omillarini pasaytirish maqsadida ularning har biri bo'yicha chuqur va har tomonlama tahlil amalga oshiriladi hamda ishlab chiqilgan takliflar keyinchalik Hukumatga va tegishli vazirlik va idoralarga kiritib boriladi.

Bundan tashqari, kelgusi yillarda monetar-fiskal va tarkibiy siyosat sohasidagi islohotlarni samarali muvofiqlashtirish bo'yicha birgalikdagi harakatlarni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, asosiy stavkani ko'rib chiqish bo'yicha o'tkaziladigan Markaziy bank boshqaruvi yig'ilishlari soni bir yilda 4 tadan 8 taga oshirish grafigi tasdiqlandi va boshqaruv yig'ilishlarini shanbadan payshanba kuniga o'zgartirildi⁴⁸.

Moliyaviy sektorni izchil isloh qilish davomida qator chora-tadbirlar amalga oshirildi va natijada ilg'or bank biznesini yuritish hamda ushbu sektorda raqobat muhitini kuchaytirish uchun zarur huquqiy shart-sharoitlar yaratildi. Xususan, xalqaro standartlarga

muvofiq keladigan va moliyaviy sohaga xorijiy investitsiyalar kiritish uchun jozibador huquqiy muhitni yaratadigan O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi, «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi, «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi hamda «To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida»gi yangilangan qonunlari qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi 2020 yil 12 maydagi PF-5992-son Farmonida bank sohasidagi hozirgi holat tahlili bank sektorida davlatning yuqori darajadagi aralashuvi, davlat ishtirokidagi banklarda menejment va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatining yetarli emasligi, iqtisodiyotda moliyaviy vositachilikning past darajasi kabi bank sektorini iqtisodiy yangilanishlar va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan qator tizimli muammolar mavjudligi ko'rsatilgan.

Mazkur farmon bilan tasdiqlangan "2020 — 2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi"da uning maqsadi zamonaviy bank tizimini shakllantirish, banklarning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va bank xizmatlarining yangi standartlarini joriy etishga qaratilgan bank tizimida kompleks o'zgartirishlarni amalga oshirishdan iborat etib belgilangan. Quyidagilar O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi:

moliya bozorida teng raqobat sharoitlarini yaratish, faqatgina bozor talablari asosida kreditlash, banklarning davlat resurslariga bo'lgan qaramligini kamaytirish, bank xizmatlarini modernizatsiya qilish, samarali infratuzilma yaratish va banklar faoliyatini avtomatlashtirish, shuningdek, banklarning asosiy faoliyat turi

⁴⁸Марказий Банк пул-кредит сисъатининг асосий йўналишларини эълон қилиш// <https://review.uz/oz/post/tsentrobank-anonsiroval-osnovniye-napravleniya-denejno-kreditnoy-politiki-na-tri-goda>

bilan bog'liq bo'lmagan funksiyalarini bosqichma-bosqich bekor qilish orqali bank tizimining samaradorligini oshirish;

kredit portfeli sifati va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlari o'sishining mo'tadil darajasiga amal qilish, muvozanatlashgan makroiqtisodiy siyosat yuritish, korporativ boshqaruvni takomillashtirish va xalqaro miqyosda amaliy tajribaga ega bo'lgan menejerlarni jalb qilish, moliyaviy tavakkalchiliklarni baholash uchun texnologik yechimlarni tatbiq etish orqali bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash;

davlat ulushi mavjud bo'lgan tijorat banklarini kompleks transformatsiya qilish, bank ishining zamonaviy standartlarini, axborot texnologiyalarini va dasturiy mahsulotlarni joriy etish, banklardagi davlat aksiyalari paketini zarur tajriba va bilimga ega bo'lgan investorlarga tanlov savdolari asosida sotish, shuningdek, davlat ulushi mavjud bo'lgan tijorat banklari va korxonalarini bir vaqtning o'zida isloh qilish orqali bank sektorida davlatning ulushini kamaytirish;

yeterli darajada xizmat ko'rsatilmayotgan va zaif qatlamlarda davlat ishtirokini ko'paytirish va manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish, aholi va kichik biznes uchun masofaviy xizmatlarni keng joriy qilish, kamxarj xizmat ko'rsatish nuqtalari tarmog'ini rivojlantirish, shuningdek, respublikaning yagona moliya tizimidagi o'zaro to'ldiruvchi qism sifatida nobank kredit tashkilotlarining shakllanishi va rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali moliyaviy xizmatlar ommabopligini va sifatini oshirish⁴⁹.

Bank sektorini isloh qilish bo'yicha belgilangan maqsadlarga o'z vaqtida erishilishini va qilingan sa'y-harakatlar

muvaffaqiyatini baholash maqsadida mazkur Strategiya quyidagi maqsadli ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

1) bank tizimi aktivlarining jami hajmida davlat ulushi bo'lmagan banklar aktivlari hissasini joriy 15 foizdan 2025 yilga kelib 60 foizgacha oshirish;

2) banklar majburiyatlarining umumiy hajmida xususiy sektor oldidagi majburiyatlar hissasini joriy 28 foizdan 2025 yil yakuniga 70 foizgacha oshirish;

3) 2025 yilga kelib davlat ulushi mavjud kamida uchta bank kapitaliga zarur tajriba, bilim va obro'ga ega bo'lgan kamida uchta strategik xorijiy investorlarni jalb qilish;

4) umumiy kreditlash hajmida nobank kredit tashkilotlari hissasini joriy 0,35 foizdan 2025 yilga kelib 4 foizgacha oshirish (qarang: 9.4.2-jadval).

Jahon banki reytingida mazkur Strategiyaning maqsadli ko'rsatkichlariga erishish uchun quyidagilar ko'zda tutilmoqda:

1. Kredit axboroti manbalarini kengaytirish va ko'chmas mulk obyekti to'g'risidagi ma'lumotlarni kredit reestrda aks ettirishning yangi mexanizm va vositalarini joriy etish.

2. Qonun hujjatlariga qarz oluvchining qarzini majburiy undirish jarayonida kreditorlarning garov bilan ta'minlangan huquqlarini himoya qilishni takomillashtirishni nazarda tutuvchi o'zgartirishlar kiritish.

3. Davlat personallashtirish markazi, Davlat soliq qo'mitasi, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi, Majburiy ijro byurosi, Davlat xizmatlari agentligi, shuningdek, kommunal xizmatlar tashkilotlari, sug'urta kompaniyalari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning ma'lumotlar bazasi bilan integratsiyalashgan holda qarz oluvchilarning skoring tizimini yanada takomillashtirish.

⁴⁹Muallif tomonidan quyidagi manbaa asosida tuzilgan: "2020 — 2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi"// O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi 2020 yil 12 maydagi PF-5992-son Farmoni. 1-ilova.// <https://lex.uz/docs/-4811025>

9.4.2-jadval
2025 yilga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank
tizimini isloh qilish strategiyasini amalga oshirish bo'yicha
maqsadli ko'rsatkichlar

T/r	Ko'rsatkichlar nomlanishi	Joriy holat	Maqsad
		2019 yil	2025 yilga
1.	Xususiy (davlat ulushi ishtirok etmagan) banklar aktivlarining bank sektori aktivlari umumiy hajmidagi ulushi	15 foiz	60 foiz
2.	Banklarning xususiy sektor oldidagi majburiyatlarining majburiyatlar umumiy hajmidagi ulushi	28 foiz	70 foiz
3.	Yetarli tajriba, bilim va obro'ga ega bo'lgan strategik xorijiy investorlarni jalb qilish	-	3
4.	Depozitlarning banklar majburiyatlariga nisbati	41 foiz	50 — 60 foiz
5.	Nobank kredit tashkilotlari aktivlarining kredit tashkilotlari aktivlari umumiy hajmidagi ulushi	0,35 foiz	4 foiz
6.	Xorijiy valyutadagi majburiyatlarning majburiyatlar umumiy hajmidagi ulushi	58 foiz	40 — 45 foiz
7.	Bank aktivlarining YaiMga nisbati	53 foiz	55 foizdan ko'p
8.	Bank depozitlarining YaiMga nisbati	18 foiz	25 — 27 foiz

2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturida inflatsiyaning monetar omillarini pasaytirish hisobiga doimiy inflatsion maqsadga (target) erishish bo'yicha quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilangan:

- qat'iy pul-kredit sharoitlarini saqlab qolish, shu jumladan, iqtisodiyotga kredit qo'yilmalari o'sish sur'atini (16-18 foiz) yalpi

ichki mahsulot nominal hajmi o'sish sur'atlari bilan mutanosib bo'lishini;

- pul-bozoridagi operatsiyalar bo'yicha 2-3 foizlik real ijobiy foiz stavkalari shakllanishini ta'minlash;

- Markaziy bankning pul-kredit instrumentlarining inflatsiyaga ta'sirini kuchaytirish; iqtisodiyotda inflatsion kutilmalarni pasaytirishga qaratilgan kommunikatsiya siyosatini takomillashtirish ko'zda tutilgan⁵⁰.

Asosiy tushuncha va atamalar

Pul, pulning vazifalari, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori, pul muomalasi, pul emissiyasi, kredit, kreditning turlari, bank krediti, Markaziy bank, tijorat banki, bank turlari, monetar siyosat, monetar vositalar, xalqaro kredit.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Pul nima va u qanday vazifalarni o'taydi?
2. Pul muomalasi qonunini tushuntirib bering.
3. Pul muomalasi davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
4. Pul emissiyasi nima va u qanday nazorat qilinadi?
5. Kredit nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
6. Kredit turlarini izohlab bering.
7. Markaziy bank qanday vazifalarni bajaradi?
8. Monetar siyosat nima va u orqali iqtisodiyot qanday tartibga solinadi?
9. O'zbekistonda pul-kredit vositalar orqali davlat iqtisodiyotni qanday tartibga solmoqda?
10. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davom etayotgan sharoitda O'zbekistonda bank tizimini yanada mustahkamlash uchun qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?
11. Pul-kredit vositalar orqali davlat iqtisodiyotni qanday tartibga solmoqda?

⁵⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi “2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60sonli Farmoni. 2-ilova.// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

X BOB. JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI

10.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli

Ijtimoiy soha inson hayotini tashkillashtirish, ijtimoiy iste'molga bo'lgan talablarni, jumladan, turar-joy, bilim olish, kasbkorlikka va malakaga ega bo'lish, sog'liqni saqlash va mustahkamlash, dam olish, madaniy va ma'naviy yetuk bo'lishga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga bevosita xizmat ko'rsatuvchi iqtisodiyot tarmoqlari majmuidir. Ijtimoiy soha (sektor) - davlat va jamoat tashkilotlari (shu jumladan, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari) ixtiyorida bo'lgan iqtisodiyot resurslari majmuasi bo'lib, iqtisodiy muhim (maydon)ning shunday qismiki, unda quyidagi xususiyatlar mujassam bo'ladi.

1. Iqtisodiy faoliyatni ayirboshlanishini tashkil etishning nobozor turi ustuvor bo'ladi, bozor amal qilmaydi yoki qisman amal qiladi;

2. Ijtimoiy (jamoat) ne'matlar ishlab chiqariladi, taqsimlanadi va iste'mol qilinadi;

3. Jamoat (ijtimoiy) ne'matga talab va taklif o'rtasidagi iqtisodiy muvozanat davlat, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, ko'ngilli- jamoat tashkilotlari tomonidan tegishli ijtimoiy dastaklar, birinchi navbatda budjet-moliya siyosati yordamida ta'minlanadi.

Ijtimoiy soha ijtimoiy yordam, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy xizmatlarni o'z ichiga oladi (10.1.1-rasm).

10.1.1-rasm. Ijtimoiy sohaning tarkibi

Ijtimoiy yordam mehnatga layoqatsiz yoki qaramog'ida bolalar bo'lganligi uchun ishlay olmaydiganlarga yordam ko'rsatishni ifodalaydi. Ijtimoiy yordam asosan davlat budjetidan moliyalashtiriladi va xayriya, ya'ni sotsial transfertlar hisoblanadi. Ijtimoiy yordamning namoyon bo'lish shakllari quyidagilardan iborat:

- ◆ kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar;
- ◆ bolali oilalarga nafaqalar;
- ◆ nogironlarga nafaqalar;
- ◆ oziq-ovqat talonlari;
- ◆ uy-joy xo'jaligiga dotatsiyalar.

Ijtimoiy sug'urta pensiyaga chiqish, vaqtinchalik mehnat layoqatini yo'qotish va ishsizlik bilan bog'liq bo'lgan ish haqini yo'qotishlarni qoplashni ifodalaydi. Ijtimoiy sug'urta ish haqidan ijtimoiy ajratmalar hisobidan moliyalashtiradi va topilgan huquq hisoblanadi. Uning namoyon bo'lish shakllari quyidagilardan iborat:

- ◆ pensiya;
- ◆ ishsizlik bo'yicha nafaqa;
- ◆ tibbiy sug'urta.

Ijtimoiy xizmatlar sohasi inson kapitalini shakllantirish va investitsiyalashda muhim ahamiyatga egadir. Ijtimoiy xizmatlar o'z ichiga quyidagi sohalarni oladi:

- ♦ ta'lim;
- ♦ sog'liqni saqlash;
- ♦ madaniyat, sport;
- ♦ mehnat birjasi xizmatlari.

Ijtimoiy soha amal qilishining maqsadi taqsimlash funksiyalarini amalga oshirish mexanizmlari yordamida ma'lum bir mintaq (hududda) insonning ijtimoiy manfaatlarini ro'yobga chiqarishning yagona ijtimoiy-iqtisodiy maydonini shakllashtirishdan iboratdir. Ijtimoiy sohada iqtisodiy faoliyat tarkibi davlat, ijtimoiy, aralash, xususiy sektorlardan iborat.

Ijtimoiy soha rivojlanishi quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

-ijtimoiy xarajatlar hajmi va tarkibi inson ijodiy potentsiali ahamiyatining oshishi, inson rivojlanishi uchun xarajatlarning o'sishi;

-ijtimoiy iqtisodiyot aralash sektoridagi raqobat va bozor mexanizmi imkoniyatlarining kengayishi. Bu holda ijtimoiy xarajatlar kamayishi uchun imkoniyatlar yaratiladi;

-davlat mulkini oqilona xususiylashtirish.

Turli mamlakatlardagi ijtimoiy sohaga qilinadigan davlat xarajatlaridagi farqlar soliq yukining og'irligiga; ijtimoiy xarajatlar hajmiga; moliyaviy siyosatning qat'iyligiga; harbiy xarajatlarning qisqartirilishiga; xususiylashtirish ko'lamiga bog'liq.

Ijtimoiy sohasining zarurligini belgilovchi omillar bozor va nobozor omillaridan iborat bo'ladi. Bozor omillari uning kamchilik va salbiy jihatlari bilan ifodalanadi. Ular quyidagilardan iborat:

Xususiy tadbirkorlikning takror ishlab chiqarishni normal ta'minlay olmasligi;

Xususiy tadbirkorlikning jamoat ne'matlarini ishlab chiqara olmasligi;

Raqobatning kamchiliklari;

Bozor axborotlarini olishning qiyinligi;

Tashqi effektlar. Firmalar faoliyatining boshqalarga ziyon yetkazishi. Salbiy eksternaliy.

Bozor bilan bog'liq bo'lmagan omillarga quyidagilar kiradi:

• Davlat boshqaruv organlarining o'zaro va iqtisodiyotning boshqa sektori muassasalari bilan iqtisodiy va moliyaviy aloqa qilishga majburligi;

• Bozor iqtisodiyoti institutsional asoslarini takomillashtirib borish zarurligi;

• Daromadlarni qayta taqsimlash zarurligi.

Shunday qilib iqtisodiyotning ijtimoiy sohasi xususiy tadbirkorlik va bozorning o'z o'zini tartiblashi asosida hal qila olmaydigan muammolarni hal qiladi. Davlatning iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solishdagi kamchiliklari esa fuqarolik institutlari, fuqarolarning o'z o'zini boshqarish organlari tomonidan tuzatilib, to'ldirilib boriladi. Ijtimoiy soha iqtisodiyotining rivojlanishi iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy adolatga asoslangan ijtimoiy samaradorlikni ta'minlaydi.

Hozirgi kunda jamiyatning rivojlanishida ijtimoiy sohaning roli oshib bormoqda. Ijtimoiy sohaning ustun darajada rivojlanib borishi ijtimoiy sohada band bo'lganlar ulushining oshib borishi bunga misol bo'la oladi. Jamiyat rivojlanishida inson omilining roli muhim bo'lib, u doim oshib boradi. Iqtisodiy o'sishda ilmning va sog'liqni saqlashning ta'sirini o'sib borishi haqida Jahon

bankining 1998/1999 yillar uchun «Rivojlanishda ilmning xissasi» («Знание на службе развития») nomli hisobotida to'xtalib o'tiladi. Xodimlarning ma'lumoti, malakasining oshishi YaiM da ushbu omillar hisobiga o'sish ulushida namoyon bo'ladi. Masalan, Amerika iqtisodchisi Ye.Denison taxminiga ko'ra 1929-1982 yillarda milliy daromad o'sishining 14 % ma'lumot, malakani oshirish hisobiga 21 % mehnat unumdorligining o'sishi hisobiga erishilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, jamiyat tashkiliy unsurlari va davlat organlari o'rtasida ijtimoiy sheriklik, hamkorlik qaror topganda ijtimoiy adolat, shaxs, jamiyat va davlat o'rtasida mutanosib munosabatlar rivojlanishi uchun asos yaratiladi va fuqarolik jamiyati shakllanadi. Jamiyatning rivojlanish yo'nalishi, shaxs, jamiyat, davlat manfaatlari uyg'unligining ta'minlanishi davlat rivojlanishi modeliga bog'liq.

Qo'mondonlik-ma'muriyatchilik modelida ijtimoiy ahamiyatli ne'matlar asosan kartochka tizimi orqali taqsimlanadi. Ijtimoiy yo'naltirilgan modelda keng ijtimoiy xizmatlar davlat hisobidan beriladi. Ijtimoiy davlat ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslanadi. Liberal modelda davlat qat'iy belgilangan limitdagi ijtimoiy kafolatlarni ta'minlaydi, shaxslar ijtimoiy ne'matlarning minimumdan yuqori qismini o'z daromadi hisobiga sotib oladilar. Sotsiologumanitar davlat modelida asosiy boylik inson bo'lib iqtisodiyot insonni har tomonlama rivojlantirishga bo'ysundirilgan bo'ladi, lekin bu modelni amalda ro'yobga chiqarish masalalari fanda hozircha ishlanmagan.

Ijtimoiy soha rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari insonning har tomonlama rivojlanishi, hayot sharoitlarining yaxshilanishi, moddiy va ijtimoiy farovonligining oshishida o'z ifodasini topadi. Bu ko'rsatkichlarning umumlashtirilgan ifodasi

sifatida inson potensial (salohiyati) rivojlanishi indeksi qo'llaniladi. Inson potentsiali rivojlanishi indeksi (IPRI) kutilayotgan umr uzoqligi, aholi jon boshiga xarid qobiliyati pariteti bo'yicha AQSh dollarida YaiM va savodxonlik darajalarining o'rtacha arifmetik indeksi bilan o'lchanadi. Jahon mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalari ushbi indeks bilan ham o'lchanadi. Shuningdek, ijtimoiy sohaning rivojlanishi aholi jon boshiga inson kapitali-davlat, korxona, shaxs tomonidan sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy sohaning boshqa tarmoqlariga qilingan aholi jon boshiga investitsiyalar hamda aholi turmush darajasi va sifati ko'rsatkichlari bilan o'lchanadi. Ijtimoiy soha aholi daromadlarini qayta taqsimlash, inflatsiyani qisqartirish, kambag'allikni qisqartirish, mintaqalararo ijtimoiy farqlarni bartaraf etish va boshqa ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishni maqsad qilib qo'ygan. Ijtimoiy dasturlarni bajarish innovatsion iqtisodiyotga o'tish va ijtimoiy mehnat unumdorligining o'stirilishiga bog'liqdir.

10.2. Davlatning ijtimoiy siyosatining mohiyati, maqsadi va vazifalari

Davlatning ijtimoiy siyosat deganda davlatning jamiyatdagi ijtimoiy muammolarning hal qilinishiga bo'lgan munosabati, ijtimoiy infratuzilmalar samarali va bir maromda amal qilishini ta'minlashga qaratilgan kundalik davlat faoliyati, ijtimoiy ahamiyatga molik vazifalarni bajarilishini ta'minlanishidagi strategiya va taktik yondashuv nazarda tutiladi. Davlatning ijtimoiy siyosati bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishga yo'naltiriladi.

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning usullari va shakllari ko'pgina omillarga bog'liq. Ulardan: iqtisodiy rivojlanish darajasi, ushbu sohada davlat va nodavlat

sektorlarining mutanosibligi, davlatning iqtisodiy siyosati va boshqalar.

Davlat ijtimoiy siyosati orqali ijtimoiy sohani tartibga solishda asosiy qonunchilik aktlari, budjet-kredit va soliq shakllari, ijtimoiy sohaning bir qismini, ya'ni davlatga tegishli bo'lgan korxona va tashkilotlarni to'g'ridan to'g'ri boshqarish kabi usullardan foydalaniladi.

Masalan, MDH mamlakatlarida va shu qatori O'zbekistonda ham ijtimoiy sohani tartibga solishning quyidagi shakllari qo'llaniladi:

1) mulkchilik shaklidan qat'iy nazar ishchilar uchun eng kam ish haqi darajasi, pensiya, ish kunining davomiyligi, mehnat ta'tilining davomiyligi qonunda belgilash yo'li bilan tartibga solish;

2) budjet xodimlari uchun va davlat tashkilotlaridagi ishchilar uchun mehnatga haq to'lash tizimi tariflarini o'rnatish;

3) pensiya, nafaqalar, stipendiyalar darajasini o'rnatish, urush va mehnat fronti qatnashchilari uchun imtiyozlar tizimini o'rnatish;

4) ishchilar uchun progressiv soliq stavkalarini o'rnatish;

5) ijtimoiy soha tarmoqlari o'rtasida davlat budjeti xarajatlari eng optimal proporsiyasini o'rnatish;

6) ko'proq ijtimoiy-zaruriy mahsulot va xizmatlarning yuqori narxlarini o'rnatish orqali aholi daromadlarini tartibga solish, inflatsiya jarayonida esa pesionerlar, davlat ijtimoiy soha ishtirokchilari ishchilarining daromadlarini indeksatsiyalash.

Eng kam ish haqining miqdori iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab belgilanadi. Masalan, G'arbning rivojlangan mamlakatlarida eng kam ish haqi ancha yuqori ekanligini bilamiz. Biroq shu o'rinda turli narx darajalarini ham hisobga olish zarur. G'arb

mamlakatlarda soatbay ish haqining quyi chegarasi soatiga 5 dollar hisoblanadi.

Shu qatorda davlat tomonidan o'rnatilgan eng kam ish haqi darajasidan aholini turmush darajasini tahlil etishda va mutlaq qashshoqlik ko'rsatgichi sifatida foydalaniladi. Eng kam ish haqi iqtisodiy rivojlanganlik darajasi va bandlikka ham bog'liqdir. **Kambag'allik chegarasi, nisbiy kambag'allik chegarasidan quyida yashayotgan aholi** — rasmiy kambag'allik chegarasidan quyida yashayotgan aholining foizlardagi ulushiga taalluqlidir:

1. Kuniga 1 AQSh dollari — 1985 yilgi xalqaro narxlarda berilgan bo'lib, AQSh dollarining xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblangan (1993 yilgi xalqaro narxlarda 1,08 AQSh dollariga teng yoki 2005 yilgi xalqaro narxlarda 1,25 AQSh dollariga teng).

2. Kuniga 2 AQSh dollari — 1985 yilgi xalqaro narxlarda berilgan bo'lib, AQSh dollarining xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblangan (1993 yilgi xalqaro narxlarda 2,15 AQSh dollariga teng). Kuniga 4 AQSh dollari—1990 yilgi xalqaro narxlarda berilgan bo'lib, AQSh dollarining xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblangan⁵¹.

Rivojlangan mamlakatlar qatori markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ijtimoiy sohani islohotlar olib borilmoqda, ijtimoiy maqsadlarga daromadlarni taqsimlash munosabatlari o'zgarmoqda. Asosan pensiya tizimida sezilarli o'zgarishlar va pensiya islohotlari olib borilmoqda. Pensiya yoshi oshmoqda, davlat pensiya fondi bilan birga nodavlat pensiya fondlari shakllanmoqda. Jamg'arib boriladigan pensiya fondi tizimi joriy etilmoqda.

Shunday bo'lsa-da, pensionerlar soni oshmoqda, pensiya uchun resurslarni oshirish talab etilmoqda, pensiya yoshi

⁵¹ Абулкосимов Х.П., Абулкосимов М.Х. Иктисодиётга оид атама ва тушунчаларнинг изоҳли дугати.-Т.:АВУ МАТБУОТ- КОНСАЛТ, 2017.-262-263-бетлар.

uzaymoqda. Masalan Angliya va boshqa qator mamlakatlarda 65 yoshdan pensiyaga chiqish haqida taklifi qo'yilmoqda. Eng ko'p jon boshiga ijtimoiy maqsadlarda qilingan xarajatlar Skandinaviya mamlakatlariga xosdir. Bu mamlakatlarda pensiya fondini shakllantirishni davlat o'z zimmasiga olgan. Germaniyada biroz boshqacha yondashuv mavjud. Pensiya fondini yaratishni aholining o'zi qabul qilgan, ya'ni uning o'zi ushbu fondga badalini olib borib berishi lozim. Ijtimoiy sug'urta fondini shakllantirishda xususiylashtirish jarayonlari olib borilmoqda, shu qatori Lotin Amerikada ham. Bunda tadbirkorlar ijtimoiy sug'urta fondi badallaridan ozod etiladi. Bu fondning resurslari ishchilarning badallari hisobiga va vaqti-vaqti bilan beriladigan davlat resurslari hisobiga shakllanadi.

Qator mamlakatlarda mutloq qashshoqlik ko'rsatkichi o'rinda hayot kechirish minimumi ko'rsatkichi qabul qilingan. Turli mamlakatlarda bu ko'rsatkich turlichadir. Qashshoqlik jihatini o'rtacha ish haqiga nisbatan foiz ko'rinishda aniqlash mezonini keng tarqalgan. Masalan, Bolgariyada hayot kechirish minimumi o'rtacha ish haqining 53-65% ga teng, Chexiyada 55-56% ga, Polshada 36% ga teng. Keltirilgan ko'rsatkichdan kam daromadga ega bo'lganlar qashshoqlar toifasiga kiritiladi.

10.3. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning maqsadi, yo'nalishlari va ijtimoiy sohada davlat boshqaruvi

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tub islohotlar maqsadi inson va uning manfaatlari, farovonligini ta'minlash hamda insonni har tomonlama kamolga yetkazishga qaratilgandir. Istiqlol arafasida, O'zbekiston aholisi o'rta hisobda go'sht mahsulotlarini, sut va sut mahsulotlarini, tuxumni umuman mamlakat aholisiga nisbatan ikki barobar kam iste'mol qilmoqda. Ittifoq bo'yicha o'rta hisobda 75 so'mdan kamroq yalpi daromad oladigan

aholining ulushi mamlakatda 12 foizdan sal ko'proq bo'lsa, bizning respublikamizda 45 foizni tashkil etgan. Bir millionga yaqin kishi ijtimoiy ishlab chiqarishda o'zining ko'lidan keladigan ishni topa olmagan.

Ijtimoiy infrastruktura tarmoqlari: sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, maktabgacha bolalar muassasalari juda og'ir ahvolga tushib qolgan. Maktab va kasalxonalarining 60 foizi nobor binolarda joylashtirilganini aytishning o'zi kifoya. Juda o'tkir iqtisodiy va ijtimoiy muammolar ro'yxatini yana davom ettirish mumkin. Buni avvalo shundan ko'rsa bo'ladiki, insonning har tomonlama uyg'un kamol topishi, uning shaxs sifatida ma'naviy rivojlanishi bir yoqda tursin, ko'pincha yashash uchun kerak bo'lgan eng oddiy narsalar ham yetishmagan⁵².

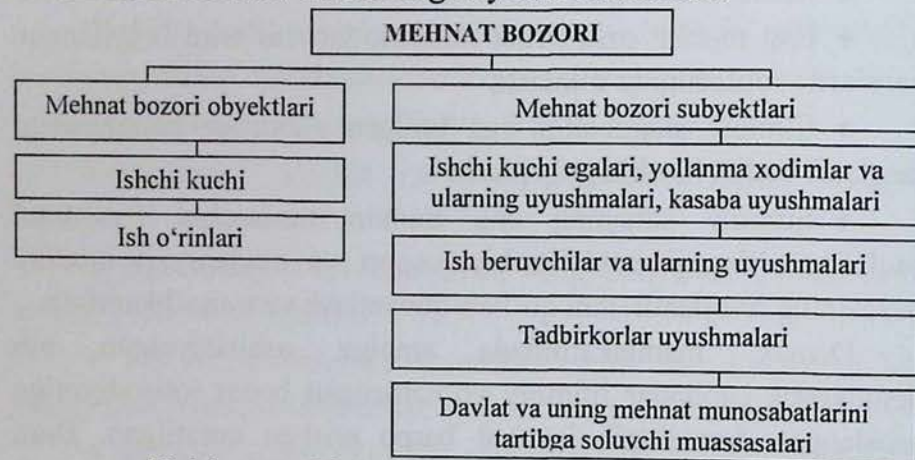
O'zbekistonda mustaqillik e'lon qilingandan so'ng aholi turmush darajasini yuqori daraja ta'minlash, inson manfaatlarini ro'yobga chiqarish va uni har tomonlama rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga ega kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish maqsadida keng qamrovli islohotlar amalga oshirila boshlandi.

O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- ♦ Ijtimoiy siyosatni o'tkazishda davlatning boshqarish funksiyasiga egaligi;
- ♦ Ijtimoiy islohotlarning bosqichma-bosqichligi;
- ♦ Aholining yashash darajasini keskin tushib ketishiga yo'l qo'ymaslik;
- ♦ Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralari mahallalar orqali aholiga aniq manzilli ijtimoiy yordam ko'rsatish;

⁵²Каранг: Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011. -167-168-бетлар.

mo'ljallangan mahsulot yaratiladi va xizmat ko'rsatiladi⁵⁴. Demak, ishchi kuchi mehnat bozorining obyekti hisoblanadi.

10.4.1-rasm. Mehnat bozori obyekti va subyektlari

Uning subyektlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish vositalari egalari, ish beruvchilar va ularning manfaatlarini ifodalovchi uyushmalar (tadbirkorlar uyushmalari);
- yollanma ishchi, xodimlar, ya'ni ishchi kuchi egalari va ularning manfaatlarini ifodalovchi tashkilotlar, kasaba uyushmalari;
- davlat. Davlat o'zining turli boshqarish organlari orqali ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida vosita bo'lib, ular o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha bo'ladigan mehnat munosabatlarini tartibga soladi.

Mehnat (ishchi kuchi) bozori quyidagi vazifalarni bajaradi:

- ishchi kuchini zamonaviy ehtiyojlarga asosan takror ishlab chiqarishni ta'minlashga ko'maklashish;
- ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar o'rtasida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlash;
- ishchi kuchining mobilligi, ya'ni harakatchanligini faollashtirish;
- mehnat unumdorligini o'stirishga rag'batlantirish;

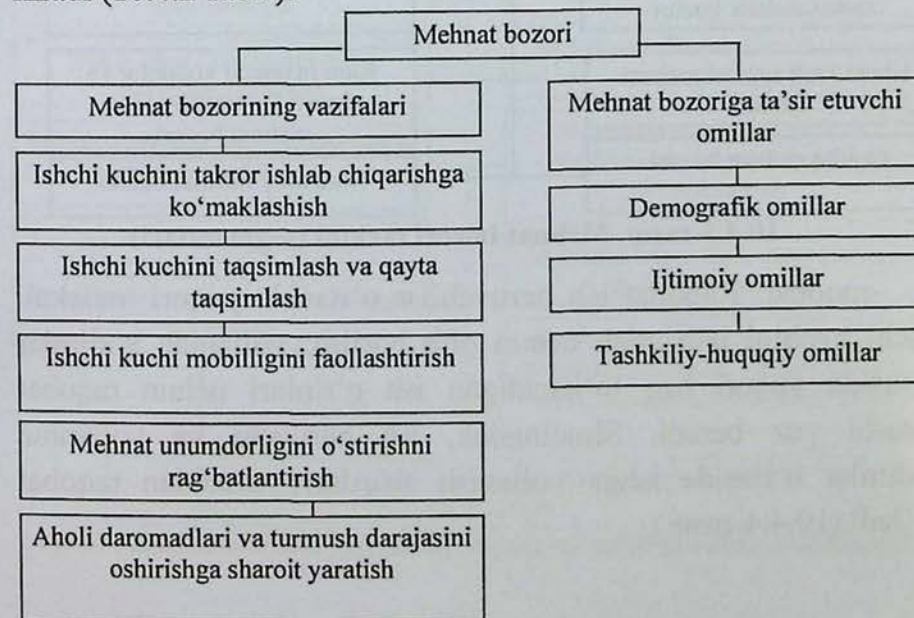
- mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi orqali aholi daromadlari va turmush darajasini o'stirish.

Mehnat bozorining shakllanishi, rivojlanishi va amal qilishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- demografik omillar. Ular o'z ichiga aholining soni, o'sish sur'ati, tarkibi, unga iqtisodiy faol aholining ulushi va uning harakatchanligi (mobilligi) kiradi;

- ijtimoiy omillar. Ular jumlasiga aholining turmush darajasi, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy hamkorlik munosabatlarining rivojlanganlik darajasi kiradi;

- tashkiliy-huquqiy omillar, ular tarkibiga tadbirkorlik, mehnat munosabatlarini tartibga solishning huquqiy bazasi ishlab chiqilganligi va sifati, amal qilish samaradorligi; davlat boshqaruv organlari va muassasalarining mehnatni hamda aholining ish bilan bandligini tashkil etish, tartibga solishdagi rolini ifodalovchi omillar kiradi (10.4.2-rasm).

10.4.2-rasm. Mehnat bozorining vazifalari va unga ta'sir etuvchi omillar

⁵⁴ Шодмонов Ш.Ш., Гафуров У.В. Иктисодиёт назарияси. / Маъруза матни/ -Т., 2007, 23-бет.

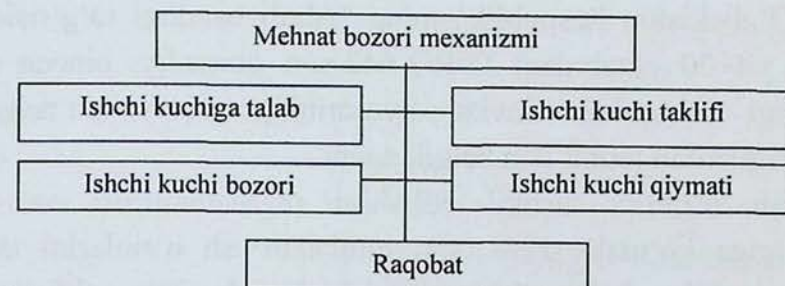
Mehnat bozori amal qilish mexanizmining muhim komponentlariga quyidagilar kiradi:

- ishchi kuchiga talab. U mehnat bozoridagi ishchi kuchiga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojning umumiy hajmini ifodalaydi;
- ishchi kuchi (mehnat) taklifi, ishlashni istayotgan ishchi kuchining umumiy miqdori;
- ishchi kuchi bahosi ishchi va xodimlarning ish haqida ifodalanadi, ish haqi tovar qiymatining puldagi ifodasi, bozor bahosidir;
- ishchi kuchi qiymati Ishchi kuchi qiymati uni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy ne'matlar, xizmatlar qiymati bilan belgilanadi;

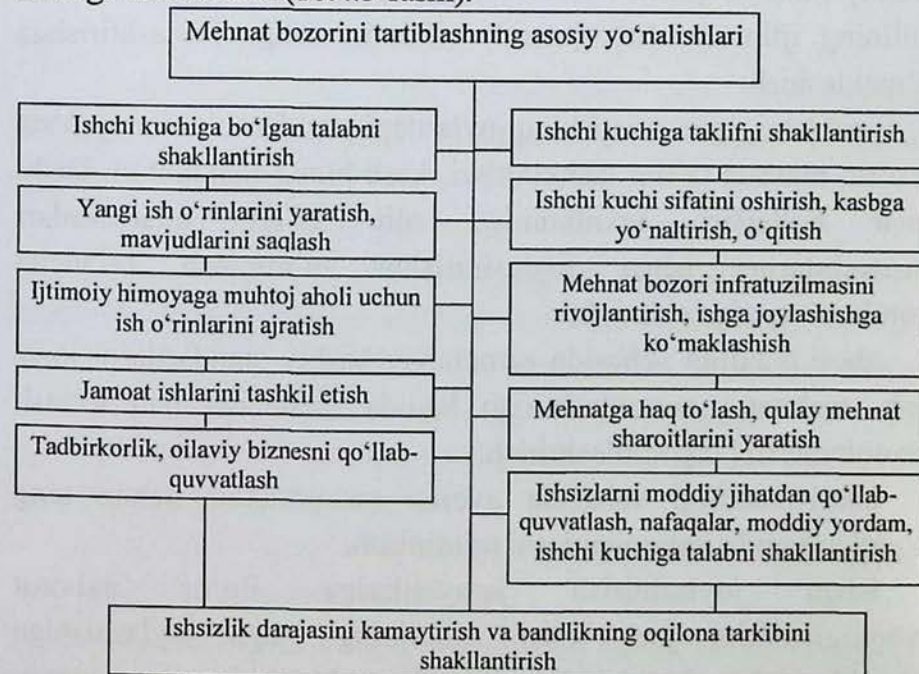
10.4.3-rasm. Mehnat bozori tarkibi (segmentlari)

-raqobat. Raqobat ish beruvchilar o'rtasida yuqori malakali ishchi kuchini jalb etish uchun olib borilsa, yollanma xodimlar o'rtasida yuqori haq to'lanadigan ish o'rinlari uchun raqobat kurashi yuz beradi. Shuningdek, ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida ishga yollanish shartlari yuzasidan raqobat bo'ladi (10.4.4-rasm).

10.4.4-rasm. Mehnat bozori amal qilishi mexanizmining komponentlari

Bozor muvozanati ishchi kuchiga bo'lgan talab va uning taklifi ma'lum muvozanatli ish haqi darajasida miqdor va tarkib jihatidan bir-birlariga muvofiq (teng) bo'lganlarida yuzaga keladi. Davlat mehnat bozorini iqtisodiy va ma'muriy vositalar, dastaklar yordamida tartibga solib turadi (10.4.5-rasm).

10.4.5-rasm. Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish yo'nalishlari¹

¹ Обидов О.О. Ме́нлат бозори ва унинг шаклланиши // Аграр соҳада ислохотларни янада чуқурлаштириш муаммолари ва ечимлари. –Т., “Ме́нлат”, 2002. 157-бет.

O'zbekiston Respublikasining "Aholi bandligi to'g'risida"gi 2020 yil 20 oktabrdagi O'RQ-642-son qonuniga binoan aholi bandligi sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat etib belgilangan:

ish o'rinlari tashkil etilishini rag'batlantirish va aholi bandligiga ko'maklashish, shu jumladan ish o'rinlarini tashkil etishga doir davlat buyurtmasini hamda ish qidirayotgan shaxslarni va ishsiz shaxslarni kasbga tayyorlashga, qayta tayyorlashga hamda ularning malakasini oshirishga doir davlat buyurtmasini shakllantirish orqali ko'maklashish;

ishsiz shaxslarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya qilish, ishsizlikni kamaytirish choralari ko'rish, aholining ijtimoiy ehtiyojmand toifalarini ishga joylashtirishga ko'maklashish;

yoshlarni, ayniqsa qishloq joylardagi yoshlarni, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim tashkilotlari, kasb-hunar maktablari, kasb-hunar kollejlari, texnikumlar, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirishni ta'minlash bo'yicha choralarni amalga oshirish;

aholi bandligi sohasida zamonaviy kasbiy standartlarni joriy etish, mehnatni normalashtirish hamda mehnatga haq to'lash mexanizmlarini takomillashtirish;

aholi bandligi sohasida ayollar va erkaklar uchun teng huquqlar hamda imkoniyatlarni ta'minlash;

ishga joylashtirish jarayonlariga ilg'or axborot texnologiyalarini joriy etish, aholining ishga joylashishiga ko'maklashish bo'yicha xizmatlar bozorida zamonaviy infratuzilmani va raqobat muhitini yaratish;

O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga O'zbekiston Respublikasidan tashqarida ishga joylashishida ko'maklashish,

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirish davrida ularning huquqiy va ijtimoiy jihatdan himoya qilinishini ta'minlash⁵⁵.

Davlat mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi darajasiga hamda mehnat, ya'ni ishchi kuchi bozoriga faol yoki passiv ta'sir ko'rsatadi. Passiv ta'sir choralariga ishsizlik bo'yicha turli nafaqa va to'lovlar kiradi. Mehnat bozorida faol siyosatni amalga oshirishning asosiy choralar tadbiri esa quyidagilar:

- ish izlovchilarni ishga joylashtirish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;

- ishlovchi va ishsizlarni o'qitish, kasbga qayta tayyorlash;

- bevosita ish joylarini yaratish;

- doimiy ish bilan bandlikni subsidiyalashtirish;

- tadbirkorlikni, shu jumladan, o'z korxonalarini, ishbilarmonlik faoliyatini boshlamoqchi bo'lgan ishsizlarni qo'llab-quvvatlash;

- jamoat ishlarini tashkil etish.

Bugungi kunda O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida ishchi kuchi ortiqchaligi mavjud va ishchi kuchi bozorida taklif talabdan yuqoridir. Shu bois ishlashni xohlovchilarning mehnat bozorida erkin harakat qilishlari va mustaqil ish bilan ta'minlanishlari uchun davlat fuqarolarga bir qancha kafolatlarni nazarda tutadi. Ya'ni davlat:

- ish bilan ta'minlash turini, shu jumladan, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini;

- ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini g'ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalash;

⁵⁵O'zbekiston Respublikasining "Aholi bandligi to'g'risida"gi 2020 yil 20 oktabrdagi O'RQ-642-son qonuni// <https://lex.uz/docs/5055690>

- maqbul ishni tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berish;

- har kimga kasbga va ishga ega bo'lishda, mehnat qilish va ish bilan ta'minlanish shart-sharoitlari, mehnatga haq to'lash, xizmat pog'onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratish;

- yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o'qitish, mahalliy mehnat organlari yoki ularning yo'llanmasi bilan boshqa o'quv yurtlarida stipendiya to'lab malakasini oshirish;

- boshqa joydagi ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to'lash;

- haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi.

O'zbekistonda aholining ish bilan bandlik darajasi 2010 yildagi 66,9 foizdan 2023 yilda 65,3 foizga pasaydi. Ishsizlik darajasi 2010 yildagi 5,4% dan 2023 yilda 6,8% ga va 2020 yilda esa 10,5%ga o'sdi. Shu davrda aholining iqtisodiy faollik darajasi 2000-2020 yillarda 72,3 % dan 73,2% ga oshdi. Aholining iqtisodiy nafaollik darajasi 25,5% dan 26,8 % ga ortdi (qarang: 10.4.1-jadval).

10.4.1-jadval

Mehnat bozorining asosiy indikatorlari(yillik o'rtacha)⁵⁶.

Ko'rsatkichlar	2000	2010	2015	2020	2021	2023
Mehnat resurslari, ming kishi	12594,0	16504,2	17663,1	19142,3	19345,8	20976,0
Iqtisodiy faol	9018,4	12286,6	12850,1	14797,9	14980,7	15345,6

⁵⁶ O'zbekistonda iqtisodiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik tўplam.-T., 2014.-43-bet.; O'zbekiston Respublikasi yillik statistik tўplami 2010-2016 yillar.-T.: O'z R Davlat statistika qўmitasi, 2017.-52-bet.; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год.-Т.: Госкомстат РУз, 2018.-С.155, 156; Mehnat resurslarining iqtisodiy faol va nafaol aholi bo'yicha taqsimlanishi //file:///D:/Статистика/статистика%202010-2020%20mavzu%20 bўйича%20 tўplam /mehnat% 20 resurslar ma'lumotlari asosida tuzildi.

Ko'rsatkichlar	2000	2010	2015	2020	2021	2023
aholi soni, ming kishi						
Aholining iqtisodiy faollik darajasi, % da	72,3	70,7	70,0	73,8	74,1	73,2
Iqtisodiyotda bandlarning o'rtacha yillik soni, ming kishi	8983,0	11628,4	12223,8	13239,6	13538,9	13700,0
Bandlik darajasi, % da	72,0	66,9	66,6	66,0	67,0	65,3
Ishsizlar soni, ming kishi	658,2	658,2	626,3	1558,3	1441,8	1043,5
Ishsizlik darajasi, % da	5,4	5,4	4,9	10,5	9,6	6,8
Iqtisodiy nafaol axoli, ming kishi	3575,6	4439,4	4714,2	4344,4	4365,1	5630,4
Iqtisodiy nafaollik (passivlik) darajasi, % da	27,7	25,5	25,7	22,7	22,5	26,8

Ta'kidlash lozimki, koronavirus pandemiyasi tufayli qo'llanilgan cheklovlar natijasida 2020 yil yanvar-iyun oylarida ishsizlik darajasi 13,2% ni tashkil etdi. Ishga muhtoj bo'lganlar soni 1,94 mln kishini tashkil etdi. 16-30 yoshdagilar orasida ishsizlik darajasi 20,1 foizga, ayollar orasida 17,4 foizga yetdi.

Xulosa qilib aytganda, ishchi taklifi miqdori unga bo'lgan talabga nisbatan yuqori sur'atlarda o'sib bormoqda. Ishchi kuchi muvozanatini ta'minlashga to'sqinlik qiluvchi quyidagi muammolar mavjud:

aholi sonining doimiy o'sishi hisobiga ishchi kuchi sonining muntazam ko'payib borishi;

ishsizlarning bandlikka ko'maklashuvchi markazlarda ish qidiruvchi sifatida ro'yxatdan o'tmaslik holatlarining mavjudligi;

korxona va firmalarning raqobatkurashlari oqibatida bankrot bo'lishlari natijasida ishsizlarning ko'payishi;

qishloq joylarida ishsizlarning ko'pligi, sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarining qishloq joylariga kirib borishining sekinligi;

koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy – iqtisodiy inqirozi ta'sirida chet ellardan migrantlarning mamlakatga qaytib kelishining ko'payishi;

ishsizlar orasida muayyan kasb yoki ma'lumotga ega bo'lmaganlarning mavjudligi, buning oqibatida ularning ishchi kuchi raqobatiga bardosh bera olmasligi.

Iqtisodiyotda ish bilan band mehnat resurslari iqtisodiyot tarmoqlari tarkibini tahlil qilish shuni ko'rsatmoqdaki, sanoatda band bo'lganlarning ulushi 2010-2022 yillarda 13,8 % dan 13,2% ga tushdi, qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida band bo'lganlar ulushi 2020 yilgacha 26,8 % dan 29,9% ga ko'tarilgan bo'lsada, 2022 yilda 25,1 %ga tushgan. Qurilish hamda tashish va saqlash, savdoda, ta'lim, sog'liqni saqlash sohalarida band bo'lganlarning ulushi oshdi (10.4.2-jadval).

Ta'kidlash joizki, mehnat resurslarining 26,8 foizini iqtisodiy nafaol aholi, ishsizlik darajasining 6,8 foizni tashkil etishi mehnat resurslaridan unumli foydalanish borasida foydalanilmayotgan zaxiralar hamda muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Shu boisdan mehnat resurslaridan to'liq, oqilona va samarali foydalanish omillaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarni (Qonunning 7-moddasida) ishga joylashtirish uchun ish joylarining eng kam miqdorini belgilash va ayrim turdagi ishlarni (kasblarni) ehtiyot tariqasida saqlab turish, mehnat bozoridagi ahvol barqarorlashuviga ko'maklashuvchi chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish belgilangan.

10.4.2-jadval.

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha band aholi soni (foizda)⁵⁷

Tarmoqlar	2010y	2015y	2016y	2017y	2020 y	2022
Iqtisodiyotda jami ish bilan bandlar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan tarmoqlarda:						
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	26,8	27,6	27,4	27,3	29,9	25,1
Sanoat	13,8	13,6	13,6	13,5	13,5	13,2
Qurilish	8,9	9,3	9,5	9,5	9,6	9,6
Savdo	10,6	10,8	10,9	11,0	10,3	11,1
Tashish va saqlash	4,4	4,7	4,8	4,8	4,7	4,6
Yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	2,1	2,3	2,3	2,3	2,1	2,5
Axborot va aloqa	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6
Moliya va sug'urta faoliyati	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Ta'lim	9,5	8,5	8,3	8,2	8,7	9,3
sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	5,1	4,6	4,5	4,5	4,9	4,9

⁵⁷ Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Статистик тўплам.-Т., 2014.-47-бет; Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами 2010-2016 йиллар.-Т.: Ўз Р Давлат статистика қўмитаси, 2017.-52-бет; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год.-Т.: Госкомстат РУз, 2018.-С.155, 156; Меҳнат бозори статистикаси/<https://mehnat.uz/uz>.

Tarmoqlar	2010y	2015y	2016y	2017y	2020 y	2022
ko'rsatish						
san'at,ko'ngil ochish va dam olish	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
boshqa turdagi xizmatlar ko'rsatish	17,1	17,1	17,3	17,4	17,7	18,1

Mehnat bozorida aholi bandligi borasidagi vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

➤ Yoshlar, ayollar va boshqa toifadagi ishsizlarni aniq ro'yxatini olish Oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarining bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash chora-tadbirlarini amalga oshirish, ixtisoslashtirilgan bo'sh ish o'rinlari yarmarkalarini tashkil etish

- Haq to'lanadigan jamoat ishlarini tashkil etish;
- Kasbga o'qitish, qayta o'qitish va qayta tayyorlash;
- Ishlovchilarning mehnat huquqlarini ta'minlash;
- Bo'sh ish o'rinlari va ish qidiruvchilar haqidagi yangilanib turuvchi elektron ma'lumotlar banki imkoniyatlaridan keng foydalanish;

➤ Raqobatlasha olmaydigan aholi toifalariga e'tiborni kuchaytirish.

Mehnat bozorida raqobatlasha olmaydigan aholi toifalarining ish bilan bandligini ta'minlash choralari (ish o'rinlarini zaxira qilish va boshqa aniq choralari) ni amalga oshirish bandlik siyosatining muhim vazifalaridan iboradir. Endilikda, yangi ish o'rinlarini yaratishga real yondashuv ishlab chiqilgan.

10.5. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasining o'sishi

Daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy obyektlari quyidagilar: daromadlar, ish haqi minimumi; bandlik, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash; soliqlar, narxlar; ijtimoiy kafolatlar, ijtimoiy munosabatlar (shu jumladan, ish beruvchi va yollanib ishlovchilar o'rtasidagi munosabatlar), ijtimoiy ta'minot; huquqiy ta'minot (xavfsizlik, hayot, mulk va jamg'armalarni himoyalash).

Daromadlar siyosati konstitutsiya va unga tenglashtirilgan qonuniy hujjatlarda belgilangan ma'lum tamoyillar asosida yuritiladi. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy adolat;
- ijtimoiy hamkorlik va aholi barcha qatlamlarining birdamligi;
- o'z moddiy ahvoli uchun shaxsiy mas'uliyat;
- mehnat huquqi va uni munosib rag'batlantirish;
- kasaba uyushmalari huquqi;
- iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va boshqalar.

Davlatning daromadlar siyosatida yollanma ishchilarni himoya qilish vositalaridan biri sifatida eng kam ish haqini belgilash hisoblanadi. Eng kam miqdordagi ish haqi ish kuchining jismoniy faolligini qo'llab-quvvatlab qolmasdan, shu bilan birga uning mehnat qilish qobiliyatini tiklashi va rivojlantirishi uchun u iste'mol savatchasiga muvofiq kelishi lozim, bu savatcha eng zarur mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar turini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda davlat tomonidan belgilanayotgan eng kam ish haqi miqdori hozirgi vaqtda iste'mol savatchasiga muvofiq emas. Shu boisdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida "Biz ilg'or xorijiy tajriba asosida aholining munosib hayot darajasi uchun zarur bo'lgan

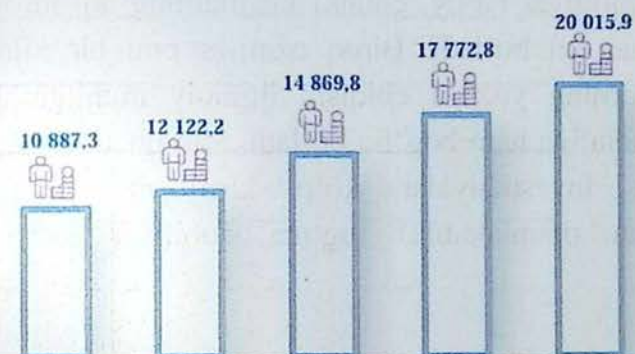
daromadlarni aniqlash bo'yicha "iste'mol savatchasi" tushunchasini qonunchilikda mustahkamlash va uni amalda ta'minlash mexanizmlarini yaratishimiz lozim. Ayni vaqtda aholining real daromadlari, ish haqi, stipendiya, pensiya va ijtimoiy nafaqalarni bosqichma-bosqich oshirish bo'yicha ham amaliy choralar ko'riladi⁵⁸, - deb ta'kidlagan.

Mamlakatimizda aholi daromadlari va turmush darajasini oshirishga qaratilgan ijtimoiy siyosatning amalga oshirilishi natijasida, aholi jon boshiga o'rtacha to'g'ri kelgan pul daromadlari, ish haqi va pensiyalar o'sishining ijobiy dinamikasi vujudga kela boshladi (qarang: 10.5.1-jadval).

Mamlakatimizda aholi daromadlari va turmush darajasini oshirishga qaratilgan ijtimoiy siyosatning amalga oshirilishi natijasida, aholi jon boshiga o'rtacha to'g'ri kelgan pul daromadlarining ijobiy dinamikasi vujudga kela boshladi (qarang: 10.5.1-rasm).

2023 yilning yanvar-dekabr holatiga ko'ra, aholi jon boshiga umumiy daromadlar 20,0 mln. so'mni, aholi jon boshiga umumiy daromadlarning nominal o'sish sur'ati 112,6 % ni tashkil etdi. Iste'mol narxlarining o'zgarishi sababli o'tgan yilning mos davriga nisbatan aholi jon boshiga umumiy daromadlarning real o'sish sur'ati 102,4 % ni tashkil etdi.

2023 yilning yanvar-dekabr oylarida aholi umumiy daromadlarining 73,3 % ini birlamchi daromadlar tashkil qilgan bo'lsa, 26,7 % i transfertlardan olingan daromadlar hissasiga to'g'ri keldi.

2019 y. 2020 y. 2021 y. 2022 y. 2023 y.

10.5.1-rasm. O'zbekiston Respublikasida aholi jon boshiga umumiy daromadlar⁵⁹, ming so'm (yanvar-dekabr holatiga)

2023 yilning yanvar-dekabr oylarida aholi umumiy daromadlarining katta qismi yollanma ishchilarning daromadlari va mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlarni o'z ichiga olgan mehnat faoliyatidan olingan daromadlardan (jami aholi umumiy daromadlarining 64,0 % i) shakllandi, hamda nominal o'sish sur'ati 2022 yilning mos davriga nisbatan 119,8 % ni tashkil etdi.

Aholining daromadlar tarkibida yollanma ishchilarning daromadlari ulushi 2010-2023 yillarda 45,0% dan 29,7% ga kamaydi, mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlar ulushi 25,0% dan 34,3% ga o'sdi (10.5.2-jadval).

Aholining tadbirkorlik faoliyatidan, mulki va mustaqil ravishda bandlikdan olinadigan daromadlari tez sur'atlar bilan o'smoqda. Buning oqibatida o'rta sinf ko'lami tobora kengayib bormoqda.

Bozor munosabatlari tizimi teng imkoniyatlar beradi, lekin u kishilarning ishlab pul topish qobiliyatlarini ijtimoiy maqomini tenglashtira olmaydi.

⁵⁸ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисига мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь.

⁵⁹ O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati, 2023 yil. //stat.uz ma'lumotlari asosida tuzildi.

Bu qobiliyat tabiiy, chunki kishilarning aql-idroki va kuch-quvvati har xil bo'ladi. Biroq ozmi-ko'pmi bir xildagi tug'ma qobiliyatlarning yuzaga chiqishi ijtimoiy muhitga, kishilarning ijtimoiy holatiga ham bog'liq bo'ladi. Shu jihatdan olganda, inson kapitaliga investitsiyalar ko'p kiritilgan yerda (masalan, rivojlangan mamlakatda) tug'ma qobiliyat to'laroq yuzaga chiqadi.

10.5.1-jadval

Aholining umumiy daromadi tarkibi (% da)⁶⁰

	2005	2010	2016	2019	2021	2022	2023
Umumiy daromadlar, jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Shu jumladan:							
Birlamchi daromadlar	71,6	74,2	79,7	74,7	73,7	70,1	73,3
Ishlab chiqarishdan olingan daromadlar	69,2	71,8	75,7	71,2	71,3	67,9	70,5
Mehnat faoliyatidan olingan daromadlar	67,3	70,0	73,3	69,1	65,0	61,4	64,0
Yollanma ishchilarning daromadlari	41,5	45,0	38,9	27,1	27,6	28,4	29,7
Mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlar	25,8	25,0	34,4	39,0	37,4	33,0	34,3
Shaxsiy iste'mol uchun ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromadlar	1,9	1,8	2,4	2,1	6,5	6,5	6,5
Mol-mulkdan olingan daromadlar	2,4	2,4	4,0	3,5	2,2	2,2	2,8

⁶⁰ Ўзбекистон Республикасида aholi turmush darajasi va farovonligining rivojlanishi tahlili. 21/07/2017 //stat.uz; Ўзбекистон Республикаси йиллик statistik tўplami 2010-2016 йиллар. – Т.: Ўз Р Давлат статистика қўмитаси, 2017. – 56-бет; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год – Т.: Госком стат РУз., 2018. – С.162; Ўзбекистонда иқтисодий ривожланиш ва турмуш дарajasi. 2014-2017 йиллар. – Т., 2018. – 61-бет; O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2018 йил январ-декабр. – Т., ДСҚ. 2019. – 274, 289-бетлар; O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2021-2023yil yanvar-dekabr. – Т., ДСҚ ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

	2005	2010	2016	2019	2021	2022	2023
Transfertlardan olingan daromadlar	28,4	25,8	20,3	25,3	26,3	29,9	26,7
Umumiy daromadlar tarkibida kichik tadbirkorlikdan olingan daromadlar	49,8	47,1	55,2	57,1	62,6	59,5	58,0

Ijtimoiy tabaqalashuvga kishilarning qaysi ijtimoiy guruhga mansubligi ham ta'sir qiladi. Qobiliyatlarni yuzaga chiqarish darajasi mamlakatlarning rivojlanish modeliga ham bog'liq.

Aholini daromadi va turmush darajasi jihatidan bo'lish ma'lum ierarxiyani hosil etadiki, buni daromadlar piramidasida ko'rish mumkin. Bu piramida besh pog'onali (o'ta boylar, boylar, o'rta hollar, kambag'allar va o'ta kambag'allar – qashshoqlar) yoki uch pog'onali (boylar, o'rta hollar va kambag'allar) bo'lishi mumkin. Bunday tabaqalashuvni bozor qonunlarining o'zi taqozo etadi. Uning salbiy tomoni ijtimoiy to'qnashuv ehtimoli bo'lsa, ijobiyligi boylar iste'molining oshkora samarasidir. Ya'ni boylar iste'moli namuna sifatida boshqalarni faol bo'lishga undaydi, natijada iqtisodiy o'sish yuz berib, iste'moldagi tafovutlar qisqarishga moyil bo'ladi. Iste'moldagi farqlar saqlansa-da, ular miqdorda emas, balki sifatda qoladi.

Jini koeffitsiyenti (Jini indeksi) – aholining turli guruhlari daromadlari darajasidagi tafovutni (differensiyalashuvni) aks ettiradi. Bunda Lorens egri chizig'ining bissektrisadan uzoqlashishini o'lchaganda tengsizlik darajasini ifodalaydigan ko'rsatkich olinadi. Mazkur ko'rsatkich iqtisodiy adabiyotlarda daromadlarning markazlashishi koeffitsiyenti yoki Jini koeffitsiyenti (Jini indeksi) nomini olgan. Bu ko'rsatkich muayyan mamlakat yoki mintaqadagi jamiyatning biror belgi (masalan, hozirgi davr iqtisodiy hisob - kitoblarda eng ko'p qo'llanadigan

yillik daromad darajasi) bo'yicha tabaqalanishi darajasidan dalolat beradigan statistika ko'rsatkichidir. Ushbu ko'rsatkich 1912 yilda italiyalik statistikachi olim va demograf Korrado Jinining (1884-1965) "O'zgarish va nodoimiylik" deb nomlangan mashhur asarida asoslangan. Ushbu makroiqtisodiy ko'rsatkich aholi pul daromadlari taqsimlanishini, xususan daromadlarning mamlakat barcha aholisi o'rtasida mutlaq teng taqsimlanishidagi farqi darajasini ifodalaydi. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga a'zo mamlakatlar uchun taklif etilgan tasniflashga muvofiq tengsizlikning quyidagi darajalari farqlanadi: 1) *tengsizlikning eng quyi darajasidagi iqtisodiyot (Jini koeffitsienti 0,20- 0,22 ga teng)*; 2) *tengsizlik darajasi past iqtisodiyot (0,24-0,26)*; 3) *tengsizlik darajasi o'rtacha iqtisodiyot (0,29-0,31)*; 4) *tengsizlik darajasi yuqori iqtisodiyot (0,33-0,35)*.

O'zbekistonda pul daromadlarining oshishi va aniq yo'naltirilgan ijtimoiy qo'llab -quvvatlash bo'yicha amalga oshirilayotgan chora - tadbirlar aholi barcha qatlamlarining o'rtacha daromadlarining izchil o'sib borishida muhim omil bo'ldi. Natijada Jini koeffitsiyenti 1990-2019 yillarda 0,40 dan 0,260 ga pasaydi, bu esa iqtisodiy jihatdan taraqqiy topgan davlatlardagi o'rtacha ko'rsatkichga mos keladi. Bu indeks koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz ta'sirida 2020 yilda bu ko'rsatkich 0,276 ni, 2023 yilda 0,288 ni tashkil etdi (10.5.2-jadval).

10.5.2-jadval
O'zbekiston Respublikasi aholisi daromadlarining notekis taqsimlanishi

(uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan)

Ko'rsatkich nomi	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Jini koeffitsiyenti	0,262	0,262	0,262	0,276	0,273	0,283	0,288

O'zbekiston Respublikasi aholi daromadlarini aholining 10 foizli guruhlar bo'yicha notekis taqsimlanishini ifodalovchi desil koeffitsiyenti 2017 yildagi 6,2 dan 2023 yilda 7,1 ga ortdi.

10.5.3 -jadval

O'zbekiston Respublikasida aholi daromadlarining (aholining 10-foizli guruhlar bo'yicha differentsiatsiya koeffitsiyenti⁶¹ (%da)

Yillar	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Aholi daromadlarining 10% li guruhlar bo'yicha differentsiatsiya koeffitsiyenti	6,2	6,1	6,1	6,9	6,8	7	7,1

Aholi daromadlarining aholi 20 foizli guruhlar bo'yicha notekis taqsimlanishini tahlil qilish 1-guruh, ya'ni yuqori daromadli aholi guruhining ulushi 2017-2023 yillarda 9,3%dan 8,3%ga pasaydi. Bu hol koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida yuz berdi (qarang: 10.5.4-jadval).

10.5.4-jadval

O'zbekiston Respublikasi aholi daromadlarini aholining 20 foizli guruhlar bo'yicha taqsimlanishi

(uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan)⁶² %da

Kvintil guruhlar	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
I	9,3	9,3	9,1	8,5	8,4	8,6	8,3
II	13,6	13,6	13,6	13,3	13,4	13,1	12,8
III	17,3	17,2	17,4	17,2	17,5	16,8	16,9
IV	21,8	22	22,6	22,6	23	22	22,7
V	37,9	37,8	37,3	38,3	37,6	39,5	39,2

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi aholisi daromadlarini aholining 10 foizli guruhlar bo'yicha notekis taqsimlanishi (Uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan, % da) // <http://stat.uz>

⁶² O'zbekiston Respublikasi aholisi daromadlarini aholining 20 foizli guruhlar bo'yicha notekis taqsimlanishi (uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan) // STAT.UZ

Iqtisodiy adabiyotlarda **kambag'allik** – bu turmush kechirish, mehnat layoqatini saqlab turish, avlodlar uzviyligini davom ettirish uchun zarur bo'lgan eng kam ehtiyojlarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmagan shaxs yoki ijtimoiy guruhlar iqtisodiy ahvolining ko'rsatkichi, ijtimoiy guruh yoki individning hayot uchun zarur bo'lgan eng kam ehtiyojlarini qondira olmasligining iqtisodiy sharoitini aks ettiruvchi xususiyat, deb ta'rif beriladi. Kambag'allik nisbiy tushuncha hisoblanib, har bir jamiyatdagi turmush darajasining umumiy standartiga bog'liq bo'ladi⁶³.

Kambag'allikni aniqlash konsepsiyalari jahon amaliyotida uchta bo'lib, ular quyidagilardan iborat: 1. *Kambag'allikning mutlaq konsepsiyasi*. Ushbu konsepsiya kambag'allik chegarasi tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Kambag'allik chegarasi mavjud daromad, yalpi daromad yoki iste'molning shunday darajasiki, bu darajadan past bo'lganda odam kambag'al hisoblanadi. Mutlaq kambag'allik ko'pincha iste'mol yoki daromad darajasi kambag'allik chegarasidan past bo'lgan odamlar yoki uy xo'jaliklari soni orqali o'lchanadi. Jahon banki mutlaq kambag'allik chegarasi sifatida kuniga 1,25 AQSh dollari hisobiga (dollar kursi xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblanadi) kun kechirishni belgilab qo'ygan.

2. *Kambag'allikning nisbiy konsepsiyasi*. Kambag'allikning nisbiy ko'rsatkichi kambag'allik nisbiy chegarasini belgilaydi va aholining amaldagi daromadini ana shu darajaga nisbatan taqqoslaydi. Aholining real daromadlari ortib borayotgan sharoitda taqsimlash o'zgarmasa, nisbiy kambag'allik avvalgidek saqlanib qoladi. Bundan nisbiy kambag'allik konsepsiyasi tengsizlik konsepsiyasining tarkibiy qismi degan xulosa chiqarish

mumkin. Biroq bu tengsizlik qancha kam bo'lsa, nisbiy kambag'allik shunchalik kam bo'lishi ma'nosini bermaydi yoki aksincha.

3. *Subyektiv kambag'allik*. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, faqat shaxsning o'zi kambag'alligini belgilashi mumkin. Subyektiv kambag'allik darajasini aniqlashga turli yondoshuvlar mavjud. Qancha odam o'zini yoki do'stlarini kambag'al deb hisoblashini aniqlasa bo'ladi. Shuningdek, ijtimoiy fikrga asoslangan holda subyektiv kambag'allik chegarasini aniqlash, shundan so'ng uni aholi daromadi bilan taqqoslash mumkin⁶⁴.

Kambag'allikning mutlaq darajasi – bu turmush kechirishning eng quyi darajasi hisoblanib, insonning o'zining asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun hayotiy zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar-joy va hokazolar bo'yicha aniqlanadi.

Kambag'allikning nisbiy darajasi – bu ushbu davlat (mintaqada) turmush kechirishning o'rtacha darajasi uchun talab qilinadigan iste'mol savatining eng kam miqdori darajasini ko'rsatadi. Nisbiy kambag'allik faqat jismoniy ehtiyojlarnigina emas, balki ijtimoiy ehtiyojlarni ham hisobga oladi⁶⁵.

Kambag'allik sabablari turlicha bo'lib, ular quyidagi guruhlardan iborat:

a) *iqtisodiy* (ishsizlik, ish haqining kamligi, mehnat unumdorligining pastligi, tarmoqning raqobatbardosh emasligi);

b) *ijtimoiy-tibbiy* (nogironlik, qarilik, kasallanish darajasining yuqoriligi); v) *demografik* (to'la bo'lmagan oilalar, oilada

⁶⁴ Инсон тараqqиёти. Дарелик: и.ф.д., проф. Қ.Х.Абдурахмонов таҳрири остида.-Т.: "Fan va texnologiya", 2013.- 228-230-бетлар; Абулқосимов Н.П., Абулқосимов М.Н. Иқтисодиётга оид атамалар ва тушунчаларнинг изоҳли луг'ати. Ўқув қўлланма. Абулқосимов Н.П., Абулқосимов М.Н. – Т.: "ABU MATBUOT-KONSALT", 2017.- 263-264-бетлар.

⁶⁵ Инсон тараqqиёти. Дарелик: и.ф.д., проф. Қ.Х.Абдурахмонов таҳрири остида.-Т.: "Fan va texnologiya", 2013.- 230-бет; Ijtimoiy siosat. O'quv qo'llanma. I.f.d., prof. A.V.Vaxabovning umumiy tahriri ostida.-Toshkent: "MUMTOS SO'Z", 2019.-131- bet.

⁶³ Абулқосимов Н.П., Абулқосимов М.Н. Иқтисодиётга оид атамалар ва тушунчаларнинг изоҳли луг'ати./Абулқосимов Н.П., Абулқосимов М.Н.- Т.: "ABU MATBUOT-KONSALT", 2017.- 261-262-бетлар.

boqimandalarning ko'pligi); g) *ijtimoiy-iqtisodiy* (ijtimoiy kafolatlar darajasining pastligi);

d) *ta'lim-malaka* (ta'lim darajasining pastligi, kasbiy tayyorgarlikning yetarli emasligi); ye) *siyosiy* (harbiy mojarolar, majburiy migratsiya); yo) *mintaqaviy-jo'g'rofiy* (mintaqalarning bir xil rivojlanmaganligi).

Jahon banki mutlaq kambag'allik chegarasi sifatida kuniga 1,25 AQSh dollari hisobiga (dollar kursi xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblanadi) kun kechirishni belgilab qo'ygan. Jahon bankining kambag'allikni baholash metodologiyasiga ko'ra, 2017 yildan boshlab kishining kunlik daromadi 1,9 dollardan kam bo'lsa, u kambag'al hisoblanadi. Tashkilot tomonidan berilgan ma'lumotga ko'ra 2018 yilda dunyo aholisining taxminan 10% ga yaqini kambag'allik darajasida hayot kechirmoqda⁶⁶. Kambag'allik chegarasi quyi o'rta daromadli mamlakatlar uchun kuniga 3,6 doll., o'rta daromadli mamlakatlar uchun esa kuniga 5,5 dollarni tashkil etadi.

Milliy kambag'allik chegarasi — bu mazkur davlat tomonidan rasmiy maqbul deb hisoblangan kambag'allik chegarasidir. Milliy darajadagi baholash ko'rsatkichlari uy xo'jaliklari daromadlarini sharhlash natijalariga ko'ra aholi kichik guruhlarini tadqiq qilishi asosida amalga oshiriladi.

Qator mamlakatlarda mutloq qashshoqlik ko'rsatkichi o'rnida hayot kechirish minimumi ko'rsatkichi qabul qilingan. Turli mamlakatlarda bu ko'rsatkich turlichadir. Qashshoqlik jihatini o'rtacha ish haqiga nisbatan foiz ko'rinishda aniqlash mezonini keng tarqalgan. Masalan, Bolgariyada hayot kechirish minimumi o'rtacha ish haqining 53-65% ga teng, Chexiyada 55-56% ga,

Polshada 36% ga teng. Keltirilgan ko'rsatkichdan kam daromadga ega bo'lganlar qashshoqlar toifasiga kiritiladi⁶⁷.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasida birinchi marta mamlakatimizda kambag'al aholi qatlami borligini, ular aholining taxminan 12-15 foizini, ya'ni 4-5 million kishini tashkil etishini ta'kidladi⁶⁸. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi tomonidan (uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan kam ta'minlangan aholi uning umumiy sonidagi ulushi 2001 yildagi 27,5%dan 2016 yilda 12,3%ga, 2019 yilda 11,0%ga kamaygan. Ammo koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz tufayli 2020 yilda 2019 yilga nisbatan birmuncha o'sib, 11,5%ni tashkil etdi.(10.5.5-jadval).

10.5.5-jadval

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy muhtoj aholi ulushi*
(uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan)⁶⁹

	2001y	2010y	2016y	2017y	2018y	2019y	2020y	2021y
Kam ta'minlangan aholi ulushi, %	27,5	17,7	12,3	11,9	11,4	11,0	11,5	-
Kambag'allik darajasi								17,0

* Jahon banki tavsiyasiga ko'ra kam ta'minlanganlik darajasi ko'rsatkichi kunlik 2100 kkal dan kelib chiqib hisoblangan.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi 2024 yil uchun O'zbekistonda kishi boshiga minimal iste'mol xarajatlari 648 ming so'm etib

⁶⁷ Абулқосимов М.Н. Камбаг'алликка қарши кураш-шахс иқтисодий ҳаётининг таъминлашнинг муҳим йўналиши. // Ж. Иқтисод ва молия /Экономика и финансы, 2020й. 2-сон, 136-бет.

⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь. //Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

⁶⁹ O'zbekiston Respublikasida kam ta'minlangan aholi ulushi (uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan)//stat.uz

⁶⁶ Ijtimoiy siosat. O'quv qo'llanma. I.f.d., prof. A.V.Vaxabovning umumiy tahriri ostida, "Toshkent: "MUMTOS SO'Z", 2019.-136- bet.

belgilangani, oyiga shundan kam pul topgan o'zbekistonlik nochor hisoblanishini ma'lum qilgandi. Jahon bankining Markaziy Osiyodagi qashshoqlik va tenglik bo'yicha dasturi menejeri Uilyam Zeyts AOKAda bo'lib o'tadigan matbuot anjumanida bugungi kunda e'lon qilingan yangi kambag'allik chegarasi O'zbekistondagi kabi daromad darajasi o'xshash mamlakatlarga qaraganda birmuncha yuqori. Bu shuni anglatadiki, ushbu yangi chegara yuqorida aytib o'tilgan mamlakatlar guruhiga qaraganda ancha ko'proq maqsadlarni qamrab oladi hamda hukumat o'z oldiga ancha yuqori maqsadlarni qo'ymoqda, deb o'z fikrini bildirgan⁷⁰.

O'zbekiston-2030 strategiyasi hamda 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida **2030-yilga borib aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSh dollaridan oshirish hamda "daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar" qatoriga kirish uchun zamin yaratish belgilangan.**

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- barqaror yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- yillik inflatsiya darajasini maqbul darajagacha pasaytirish;
- davlat budjeti taqchilligini qisqartirish va 2023-yildan yalpi ichki mahsulotga nisbatan uning 3 foizdan oshib ketmasligini ta'minlash;
- har bir tuman budjetining kamida 5 foizini "Fuqarolar budjeti" dasturi doirasida aholining takliflari asosida eng dolzarb muammolarni yechishga sarflashni tashkil qilish;

-davlat qarzini boshqarishda yiliga yangi jalb qilingan tashqi qarz miqdori 4,5 milliard AQSh dollaridan oshib ketmasligini ta'minlash;

-iqtisodiyotni modernizatsiyalash va chuqur tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirish asosida mehnat unumdorligi o'sishiga erishish;

-aholining tadbirkorlik va mehnat faolligi o'sishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirish.

10.6. Aholining ijtimoiy ehtiyojmand toifalarini ijtimoiy himoyalash

Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti to'la-to'kis ham bozor iqtisodiyoti, ham ijtimoiy iqtisodiyot hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotini ijtimoiy yo'naltirish zaruriyati, albatta, inson manfaatidan kelib chiqadi. Bozorning shunday oqibatlar borki, bunda ma'lum toifa himoyaga muhtoj bo'lib qoladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan va ish topishda qiynalayotgan hamda mehnat bozorida teng sharoitlarda raqobatlasha olmaydigan shaxslar **aholining ijtimoiy ehtiyojmand toifalarini** tashkil etadi. Shuning uchun ham sivilizatsiya ijtimoiy himoya tizimini talab qiladi.

Ijtimoiy himoyalashdagi muhim masala aholini bozor bahosining tez o'sishi, inflatsiya ta'siridan himoya etish va buning oldini olish bilan bog'liqdir. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida tovar va xizmatlar narxining ko'tarilishi to'xtatib bo'lmaydigan holatdir. Bunda oylik ish haqi va belgilangan daromadga ega bo'lganlarni o'sib borayotgan tovarlar va xizmatlar narxining salbiy ta'siridan muhofaza etish yirik ijtimoiy muammodir. Ayniqsa, pensioner va nafaqaxo'rlar, talabalar ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

⁷⁰ «Ўзбекистон эълон қилган қашшоқлик chegarasi unga ўхшаш мамлакатларникидан юқори» — Жаҳон банки эксперти/<https://kun.uz/news/2021/05/31/ozbekiston-elon-qilgan-qashshoqlik-chegarasi-unga-oxshash-mamlakatlarnikidan-yuqori-jahon-banki-eksporti>

Bunda vaqti-vaqti bilan maosh, stipendiya, nafaqalar miqdorini bir oz oshirish masalani hal qilmaydi. Shuning uchun indeksatsiya usulini qo'llash yuz beradigan og'irlikni biroz yumshatib, turmush darajasiga bo'lgan og'ir ta'sirni yengillashtiradi. Chunki qabul qilinadigan indekslar tufayli daromad narx-navo darajasiga qarab o'zgarib turadi hamda ko'tarilayotgan baholar keltiradigan zararlarning asosiy qismini qoplab boradi.

Bundan tashqari, bozor narxlaridan himoya qilishda ta'minotning alohida usullarini qo'llash ahvolni yumshatishga yordam beradi. Masalan, aholining ayrim tabaqalari uchun maxsus ta'minot tayinlash yoki vaqti-vaqti bilan oziq-ovqat va sanoat mollari tarqatish kabi usullardan rivojlangan mamlakatlarda foydalaniladi.

Ijtimoiy himoya yuqorida qayd qilingan usullar bilan chegaralanmaydi, sharoitga qarab aniq shakllarni topib, ularni qo'llab boradi. Ayniqsa, kam daromadlilarni bozorning salbiy ta'siridan asrash va turmush darajasining pasayib ketishiga yo'l qo'ymaslik davlatning muhim vazifasidir. O'zbekiston iqtisodiyotini tubdan isloh qilishga beshta muhim tamoyilni asos qilib olingandi. Ulardan biri demografiya sohasidagi real ahvolni, aholining turmush darajasini hisobga olgan holda ularni ijtimoiy himoyalash yuzasidan zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Davlat ijtimoiy siyosatida aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- davlat ijtimoiy iste'mol fondlarini tashkil etish va ulardan jamiyatning har bir a'zosi foydalanishini kafolatlaydigan qonunlarni qabul qilish;

- davlatning markazlashgan ijtimoiy sug'urta fondini tashkil etish;

- ko'rsatilgan xizmatlar va samarali mehnatlari uchun davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar;

- ish haqi va pensiya minimumining davlat tomonidan kafolatlanishi;

- ko'p bolali oilalarga to'lanadigan nafaqalar;

- kam ta'minlangan aholi tabaqalariga moddiy yordam ko'rsatish;

- bolalikdan nogiron va boshqa mehnat qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash;

- talabalar uchun to'lanadigan davlat stipendiyalari;

- ishsizlik nafaqasi;

- eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarining belgilangan narxlarda sotilishini ta'minlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xizmatlar bahosidagi farqlarni budjet hisobidan qoplash;

- ijtimoiy sohaning eng muhim tarmoqlari (sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya, sport va madaniyat) moddiy bazasini qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj va kam ta'minlangan oilalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida yaqinda Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi tashkil etildi. Mazkur vazirlik fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish institutlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi mas'ul davlat organi sifatida ijtimoiy himoyaga muhtoj va kam ta'minlangan qatlamlarini aniqlash va manzilli ko'mak berish borasida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi «Aholi muammolari bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Farmonida xalq

MAKROIQTISODIY MUVOZANATNI TA'MINLASH VA UNING QARSHI SIYOSATI

1.1. Makroiqtisodiy muvozanat va uning namoyon bo'lish shakllari

Iqtisodiyotdagi barcha murakkab takror ishlab chiqarish sharoitlari makroiqtisodiy muvozanat zaruratligini oshiradi. Makroiqtisodiy muvozanat davlatning boshqaruvi ta'sirisiz ijobiy ta'sirlarga erisha olmaydi. Bozor iqtisodiyotida bunday muvozanatni namoyon bo'lishining muhim shakli bo'lib, jami talab va jami taklif barqarorligi hisoblanadi. Birinchi galda qonuniyat, ya'ni jamiyat daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanatning zarurati makrodarajada yuzaga keladi. Bu muvozanatning aniq shakli bo'lib, jami taklif (yaratilgan YaIM) va jami talab (iste'mol etilgan YaIM) o'rtasidagi muvozanat hisoblanadi. Bozor mustaqil holda, davlat aralashuvisiz ta'kidlangan muvozanatni ta'minlay olmaydi.

Jami talab va jami taklif o'rtasidagi muvozanat yuzaga kelgan sharoitdagina makroiqtisodiy muvozanatga erishiladi. Jami talab va jami taklif o'rtasidagi mutanosiblikda ne'matlarni oldi-sotdisi, ma'lum bir muddat davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan va yakuniy iste'mol etishga yo'naltirilgan jamg'arish, iste'mol va sof eksport bilan bog'liq jami munosabatlar yig'indisi namoyon bo'ladi. Bu esa tovar va xizmatlar bozori tushunchasidan umumiy bozorlar yig'indisi (poyabzal bozori, gazlama bozori, quritilish mollari bozori, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozori va b.) tushunchasini farqli ekanini bildiradi. Xususiy bozorlarda oraliq mahsulotlarning (xom ashyo, material, yoqilg'i va b.) oldi-sotdi joylari mavjud.

Butun iqtisodiyot darajasida o'zaro bog'liqlikdagi bozorlarning (ishlab chiqarish omillari bozori, mehnat bozori, pul bozori, moliya bozori va b.) umumiy tizimida tovar va xizmatlar bozori markaziy zveno bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyotda jami talab va jami taklif chambarchas bog'liqlikda uchraydi. Jami talab – bu mavjud daromadlar va narxlar darajasida talab eta olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar xajmidir. Jami taklif – bu mavjud narxlar darajasida ishlab chiqarilgan va taklif etilgan tovar va xizmatlar umumiy miqdoridir. Jami talab – bu iste'mol tovarlariga va xizmatlarga va investitsion tovar va xizmatlarga bo'lgan talab. Jami taklif ishlab chiqarilgan YaIM ga teng bo'lib, jami talab uning iste'mol etilgan qismidir.

Iqtisodiyotning sektorlari va ularning xarajatlariga mos ravishda jami talabning tarkibiy qismi quyidagicha:

1. Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari;
2. Xususiy sektorning investitsion xarajatlari;
3. Davlat budjeti tashkilotlarining tarkibi va ularni rivojlantirish uchun investitsiya va moddiy sarflarga davlat xarajati;
4. Sof eksport

Ba'zi adabiyotlarda jami talab tarkibining uchinchi qismida keltirilgan davlat budjeti tashkilotlariga qilinadigan sarflar va moddiy investitsiya davlat xarajatlari davlat xaridi deb ham yuritiladi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi: davlat investitsiyasi, milliy mudofaaga xarajatlar, davlat tashkilotlari xodimlariga ish haqlari va h. Bu o'rinda davlat tashkilotlari xodimlariga beriladigan ish haqlari uy xo'jaliklarini iste'mol xarajatlariga sarfini aks ettiradi bu esa ikki marotaba hisoblashni keltirib chiqaradi. Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari, xususiy

sektorning investitsion xarajatlari, davlat xaridi va sof eksport yig'indisi iste'mol etilgan YaiM miqdoridan ko'p bo'lishini keltirib chiqaradi. Taklif etilayotgan jami talab tarkibi haqiqatga yaqinroqdir. U takror hisoblashdan xoli.

Jami talabda investitsiya xususiy sektorda qanday bo'lsa davlatda ham shunday hisobga olinadi. Shu sababli makroiqtisodiy investitsiya mikroiktisodiydan farqlanadi. Shunday ekan uy xo'jaliklari va firmalar uchun investitsiya nafaqat real kapitalga qo'yilma qilish balki moliyaviy aktivlarga qo'yilma qilish ham hisoblanadi (aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar). Makroiqtisodiy nuqtai nazarda moliyaviy aktivlarni (qimmatli qog'ozlar va boshqalar) sotib olish investitsiya hisoblanmaydi. Investitsiya makroiqtisodiy nuqtai nazardan faqat real kapital xarid qilish va asosiy kapitalga mablag' sarflash hisoblanadi.

Jami talab xajmi uy xo'jaliklarini ish kuchini sotishdan olgan daromadlariga, yakka tartibdagi tovar ishlab chiqarish faoliyatiga, soliqqa tortish hajmiga, mamlakatdagi narxning umumiy darajasiga, muomaladagi naqd pul miqdoriga, narx o'zgarishining kutilishiga, kutilayotgan foydaga, bank kredit foizlarining o'sishiga bog'liq.

Jami talab va narx darajasi o'rtasidagi bog'liqlik teskari, biroq jami taklif va narx darajasi to'g'ri bog'langan, ya'ni narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha taklif ko'p bo'ladi. Ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar bu jami taklifga ham ta'sir etuvchi omillar hisoblandi.

11.2. Iqtisodiy sikl va inqirozlarning kelib chiqish sabablari

Jami talab va jami taklif, ishlab chiqarish bilan iste'mol, iste'mol va jamg'arish hamda daromadlar bilan xarajatlar o'rtasida ziddiyat vujudga kelganida va bu ziddiyat kuchayib ketganida inqirozlar yuzaga keladi. Muvozanatning buzilishi iqtisodiyotda tang ahvol, krizisga olib keladi. Krizis —bu murakkab jarayon. Unga turli jihatdan yondashish mumkin. Krizislar turli-tuman tarzda ro'y bersa-da, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib guruhlariga ajratish mumkin:

1. Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra, krizislarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan krizislarga bo'lish mumkin. Umumiy krizislar butun milliy xo'jalikni qamrab oladi, ikkinchisi esa qisman, ya'ni ayrim sohalarda yoki tarmoqlarga xos tanglik tarzida yuz beradi. Masalan, moliyaviy krizis — davlat moliyasini chuqur tanglikka tushishi. U surunkali budjet taqchilligida namoyon bo'ladi. Eng yomoni, davlatning chet el qarzlarini bo'yicha to'lov qobiliyatini yo'qotishidir. 1929-1933 yili Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Italiya, 1998 yili Rossiya tashqi zayomlar bo'yicha to'lovni to'xtatishgan. 1931 yili AQSh tashqi qarzlar bo'yicha hamma to'lovlarni bir yilga muddatini uzaytirgan. 1998 yili Indoneziyada ro'y bergan moliyaviy krizis tufayli aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan YaiM 14,6%ga pasaydi.

Pul-kredit krizisi. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Banklardan mijozlar yoppasiga o'z pullarini olishni boshlaydilar. Tadbirkorlar va aholi naqd pul ketidan quvishga tushadilar. Aksiya va obligatsiyalarning kursi, bank protsenti tushib ketadi. Banklar sinib, yalpi bankrotga uchraydilar.

Valyuta krizisi. Bunda milliy valyutaning obro'si tushib ketadi. Chet elning obro'li valyutalari yetishmaydi. Bankda valyuta zaxirasi tugab boradi, milliy valyuta kursi tushib ketadi. Aholining obro'li valyuta ketidan quvishi ahvolni yanada qiyinlashtiradi. Bunga yorqin misol sifatida Argentina va Tailandda yuz bergan krizislarni ko'rsatish mumkin.

Birja krizisi. Bu tanglik birjada qimmatbaho qog'ozlar kursini birdan tushib ketishi va ularda emissiya qilishni qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlikda ifodalanadi.

Ekologik krizis. Atrof-muhitni, eng avvalo, inson salomatligini yo'qotish, umrining qisqarishiga olib keladigan darajadagi vaziyatning vujudga kelishi bilan ifodalanadi. U sanoatni shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar krizisi. Bunday krizis milliy xo'jalikni biron-bir tarmog'ini qamrab olib, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beradi. Misol qilib, 1958-1962 yillarda dengiz kemachiligi (kema qatnovi), 1977 yil to'qimachilik sanoati inqirozini ko'rsatish mumkin.

Agrar krizis. Bunday krizis qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosining keskin tarzda qisqarib ketishi, qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlarining keskin tushib ketishi bilan ifodalanadi.

Struktura-tarkibiy krizis. Ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi normal nisbatlar buzilishi tufayli tarkibiy krizis yuz beradi. Bunda bir tarmoq boshqa tarmoqning hisobiga rivojlanadi. Natijada, bu tarmoqda ahvol og'irlashadi. Misol uchun 70-yillarning o'rtasida ro'y bergan xom ashyo, energetika krizislarini ko'rsatish mumkin.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishi muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra davriy, oraliq, nomuntazam krizislarga bo'linadi.

Davriy (siklli) krizislar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq krizislar — to'liq sikl bo'yicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur emas, ammo qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam krizislar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat-sel, to'fon, qurg'oqchilik kabilar tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushishi mumkin.

3. Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi xarakteriga ko'ra krizislar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish krizislariga bo'linadi. Tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarish krizisi turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la realizatsiya qila olmaslik bilan xarakterlanadi.

Taqchil ishlab chiqarish krizisi davrida yetishmovchilik natijasida tang ahvol yuzaga keladi, chunki muvozanat buziladi. Shunday qilib, iqtisodiyotni tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

Krizislarning mohiyatini yoritish uchun odatda, davriy, ya'ni takrorlanadigan krizislar o'rganiladi. Vaqti-vaqti bilan takrorlanadigan krizislar siklning takrorlanish muddatiga ko'ra: qisqa, o'rta va uzoq sikllarga bo'linadi.

Taniqli iqtisodchilardan Y.Shumpeter iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tadqiq qilib, iqtisodiyotda tebranishlar uch darajada yuz berishini ko'rsatdi va bu sikllarni ularni kashf etgan iqtisodchilar J.Kitchin, K.Juglyar, N.D.Kondratevlar nomi bilan

atadi hamda iqtisodiyotda uchala sikl o'zaro bog'liq, o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'lishini qayd etadi.

P. Samulson esa iqtisodiy sikl bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma mamlakatlar hamda iqtisodiyotning barcha sohasi uchun taalluqli deydi.

1. Qisqa muddatli sikl (2-4 yil) iste'mol tovarlariga bo'lgan bozor talabi va taklifi muvozanatining buzilishi va tiklanishi tarzida yuz beradi. Bu siklda ishlab chiqarish hajmi bozor konyunkturasiga qarab o'zgaradi:

- narxlar darajasi kam o'zgaradi, ko'pchilik firmalar o'z xaridorlarini yo'qotmaslik uchun tovarlar narxini uzoq vaqt (yilda bir marta) o'zgartirmaslikka harakat qiladilar;

- ish bilan bandlik ham nisbatan barqaror, tebranish kichkina, asosan, alohida korxona va tarmoqlarda ish haqi o'zgarishiga bog'liq;

- foyda normasi ham bu davr mobaynida kam o'zgaradi;

- qisqa muddatli davr uchun miqdoriy ko'rsatkichlar kam o'zgaradi.

2. O'rta muddatli sikl (7-12 yil) tebranishlar katta, bu esa muvozanatning chuqur buzilganini ko'rsatadi:

- jamiyatda iqtisodiyotgina emas, balki ijtimoiy sohada ham barqarorlik buziladi;

- eng asosiysi, iqtisodiy o'sish tushkunlik bilan almashadi.

Iqtisodiy siklning klassik varianti 4 fazadan iborat bo'lib, ularning har birida ishlab chiqarish hajmi dinamikasi, narxlar darajasi, ish bilan bandlik, protsent normasi turli xil bo'lishi kuzatilgan.

Siklning birinchi fazasi krizis (tanglik, tushkunlik) bo'lib, iqtisodiy o'sish darajasi va sur'ati tushib ketadi, so'ngra mahsulot ishlab chiqarish hajmi qisqaradi. Realizatsiya qilinmagan tovarlar

zaxirasi ko'payib boradi va korxonalarning yoppasiga bankrot bo'lishiga olib keladi. Natijada ishsizlik ko'payadi, ish haqi pasayadi. Qimmatbaho qog'ozlar bozorida aksiya kursi tushib ketadi. Tadbirkorlarning pulga ehtiyojlari ortadi, qarz to'lash uchun bank protsenti o'sadi.

Krizisdan keyingi faza—depressiya(turg'unlik) fazasi keladi. Bu fazada ishlab chiqarishdagi tushkunlik ham narxlar tushishi ham to'xtaydi. Tovar zaxiralari va pul kapitalining massasi ko'payib, bank protsenti stavkasi eng past darajaga tushadi. Tovar taklifini talabdan ortib ketishi to'xtaydi.

Jonlanish fazasi keladi. Bunda ishlab chiqarish avvalgiga nisbatan o'sadi, tovar zaxiralari bozorni uzluksiz ta'minlash darajasida bo'ladi. Sotib olish quvvati o'sishi bilan jonlanish kuzatiladi. Pul kapitaliga talab ortadi, protsent o'sadi, narxlar ham o'sa boshlaydi.

Jonlanishdan so'ng yuksalish fazasiga o'tiladi. Mahsulot ishlab chiqarish avvalgiga nisbatan o'sadi, ishsizlik kamayadi, talab ortishi natijasida narxlar o'sadi. Kreditga talab oshib, protsent ham o'sadi. Investitsion tovarlar ishlab chiqarishning ko'payishi bilan xom ashyo resurslariga talab ortadi, narxlar ham o'sadi. Jonlanish fazasida yuzaga kela boshlagan disproporsiya kuchaya boradi. Iqtisodiyot yangi tushkunlikka yaqinlashadi va yana tushkunlik davri boshlanadi. Ana shunday tarzda sikl qaytariladi.

Birinchi krizis 1825 yili Angliyada yuz berdi, so'ngra 1836 yili Angliya va AQShda, 1841 yili AQShda, 1847 yili AQSh, Angliya, Fransiya va Germaniyada. 1857 yilgi krizis birinchi jahon siklik krizisi bo'lib tarixda qoldi, keyin — 1873, 1882, 1890 yillardagi krizis ro'y berdi. Iqtisodiyotga nisbatan katta talafotlar keltirgan krizis — 1900-1901 yildagi tushkunlik bo'ldi.

3. Uzoq muddatli sikl. (40-60 yil).

XIX asr oxiri XX asr boshlarida ko'pchilik iqtisodchilar statistik ma'lumotlar asosida narxlar va protsent stavkalarining ko'tarilishi hamda tushishiga e'tibor qaratishda. Keyinchalik esa u bilan bog'liq iqtisodiy jarayonlarda ham o'zgarishlar sodir bo'lishi sabablarini izohlab berishga harakat qilishdi.

Rus iqtisodchisi N. D. Kondratev (1892-1938 yil) katta yuksalish asosini ishlab chiqarishga yangi texnologiya, jahon xo'jaligiga yangi mamlakatlarning qo'shilishi (iqtisodiy ravnaqi), oltin qazib olish hajmining o'zgarishi, umuman, texnik taraqqiyot, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi bilan bog'laydi.

Muvozanatning tiklanishi fazasida asosiy kapitalning passiv qismi yangilanadi, o'rta siklda esa, asosan, aktiv qismi yangilanadi.

Shu bilan birga, katta sikllarning davri aniqlanadi:

1- to'lqin 1772-1783 yillardagi depressiyadan 1812-1825 yildagi beqarorlikkacha;

2- to'lqin 1825-1838 yillardagi depressiyadan 1866-1873 yillardagi beqarorlikkacha;

3- to'lqin 1873-1885 yillardagi depressiyadan 1913-1929 yillardagi beqarorlikkacha;

4- to'lqin 1929-1938 yillardagi depressiyadan 1966-1974 yillardagi beqarorlikkacha;

5- to'lqin 1974-1982 yillardagi depressiyadan boshlangan. Bu to'lqin, iqtisodchilarning fikricha, 2010 yillargacha davom etishi va 2010-2015 yillardan yangi 6-to'lqin boshlanishi mumkin. Bu sikl mikroelektronika, boshqariladigan termoyadro energetikasi, gen injenerligini ishlab chiqarishga jalb etilishi bilan ajralib turadi.

11.3. Davlatning antisiklik barqarorlashtirish siyosati vositalari va ularning O'zbekistondagi xususiyatlari

Davlat tomonidan makroiqtisodiy antisiklik tartibga solish iqtisodiy fanda qisqa muddatli barqarorlashtirish, yoki diskresion iqtisodiy siyosat deb ham ataladi. Antisiklik siyosatning maqsadi siklik o'zgarishlarga muvofiq chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali barqaror, mutanosib, muvozanatli iqtisodiy o'sish va rivojlanishga erishishdir. Barqarorlik, mutanosiblik va muvozanatlilik maqsadiga erishish natijasida milliy iqtisodiyot imkoniyat qadar Yalpi ichki mahsulotning potensial darajasiga va to'liq bandlikka, inflatsiya (deflyatsiya)ning barqaror past darajasiga yaqinlashadi.

Iqtisodiyotning siklik tebranishlarini yumshatish davlat tomonidan iqtisodiy konyunktura pasayishi sharoitidagi ekspansiya siyosatini, konyunktura o'sishi va yuqoriga ko'tarilishi sharoitidagi restriksiya siyosatini qo'llash orqali erishiladi. Antisiklik tartibga solish maqsadiga erishish uchun fiskal(budjet-soliq) va monetar (pul-kredit) siyosati instrumentlaridan foydalaniladi. Hozirgacha to'plangan jahon amaliyoti tajribasi retsessiya bosqichida ko'proq budjet-soliq siyosatining tartibga solish vositalari ko'proq samarali ekanligi, ko'tarilish, yuksalish bosqichida esa pul-kredit siyosati vositalaridan foydalanish ko'proq samara berishi isbotlangan.

Ta'kidlash joizki, agar inflatsiya jarayonlarining kelib chiqishi sabablari monetar omillari bilan ko'proq bog'liq bo'lsa, u holda Markaziy bank iqtisodiyotni tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi. Agar mamlakatda talab inflatsiyasi emas, balki taklif inflatsiyasi yuz bersa, u holda inflatsiyaga qarshi tartibga solishda monopoliyaga qarshi davlat organlarining roli ortadi. Shuningdek,

solliq organlari ham antiinflatsion tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi.

Iqtisodiy pasayish va depressiya bosqichida davlat quyidagi dastaklardan foydalanadi:

1. Soliqlarni qisqartirish, buning oqibatida kishilarning iste'molga bo'lgan moyilligining ortishiga olib keladi hamda uy xo'jaligi va kompaniyalarning iste'mol va investitsiyaga bo'lgan talabi rag'batlantiriladi.

2. Davlatning investitsion va ijtimoiy yo'nalishlaridagi xarajatlarning o'sishi. Bu o'z navbatida multifikatsion samarani tug'diradi. Davlat xarajatlarning YaiM dagi ulushi nisbatan ortadi. Noxush konyunktura sharoitida budjet-soliq siyosati chora-tadbirlarning amalga oshirilishi natijasida budjet defitsiti o'sadi. Bu esa defitsitni qoplash uchun davlat qarzlarining ham oshishiga olib keladi. Ammo shunday ekspansionistik harakatlar natijasida jami talab. YaiM ning o'sishi, so'ngra aholining ish bilan bandligining o'sishi rag'batlantirilishi iqtisodiy va moliyaviy muammolarning keskinligi yumshatiladi.

3. Pul-kredit ekspansiyasi. Markaziy bank tomonidan foiz stavkasining kamayishi iqtisodiyotda arzon pullarning qo'shimcha tarzda kirib kelishiga sabab bo'ladi. Bu hol monetar siyosatning yumshashiga va investitsion faollikni rag'batlantirishga olib keladi.

Jadal iqtisodiy yuksalish bosqichida, tovar zapaslarining keskin kamayishi, ish xaqi, ishlab chiqarish xarajatlari va umumiy narx darajasining o'sishi xavfi vujudga kelganda hukumat soliqlarni oshiradi va davlat xarajatlarini kamaytiradi. Bunday fiskal restriksiya iqtisodiy o'sishning sezilarli darajada sekinlashiga, yashirin iqtisodiyot ko'lamining kengayishiga, ish o'rinlarining qisqarishiga olib keladi. Ammo restriktiv budjet-

solliq siyosati orqali jami talab, investitsiyalar, ishlab chiqarish va bandlik o'sishining to'xtatilishi budjet defitsitining qisqarishiga, hatto ijobiy saldoning tiklanishiga olib keladi. Buning natijasida vujudga keladigan budjetdagi ortiqcha mablag'lari davlat tashqi qarzlarini to'lashga yo'naltirilib, ular qoplanadi hamda zaxira fondlari tashkil etiladi.

Hozirgi davrda davlatning antisiklik tartibga solish siyosati ikki ilmiy model, konsepsiyalarga, ya'ni J.M.Keyns qarashlariga tayanuvchi neokeynschilik va M. Fridman qarashlariga tayangan neokonservativ (monetar) nazariy konsepsiyalarga asoslangan. Neokeynschilar konsepsiyasi ustuvor ravishda budjet-soliq siyosati vositalari yordamida jami talabni tartibga solishga yo'naltirilgan. Bu makroiqtisodiy yondashuv hisoblanadi. Monetar nazariya ustuvor ravishda pul-kredit siyosati vositalari yordamida jami taklifni tartibga solishga, ayrim kompaniyalar uchun rag'bat (stimul)larni yaratishga yo'naltirilgan. Bu mikroiktisodiy yondashuvdir.

O'zbekistonda davlatning makroiqtisodiy tartiblash va barqarorlashtirish siyosati ham zamonaviy makroiqtisodiy tartiblash modellarini chuqur tahlil qilish va respublikamizning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qo'llanishiga asoslangan. Mamlakatimiz iqtisodiyotining mustaqillikka erishgan dastlabki davrdagi makroiqtisodiy ahvolining o'ziga xosligi O'zbekistonga totalitar tuzumdan zaif, bir yoqlama rivojlangan, xom ashyoga ixtisoslashgan, paxta yakkahokimligiga asoslangan iqtisodiyot meros bo'lib qolganligi bilan izohlanadi. Sobiq Ittifoqning inqirozi tufayli respublikalar o'rtasida ro'y bergan iqtisodiy aloqalarning buzilishi XX asr 90-yillari boshida ishlab chiqarish hajmining keskin kamayib ketishiga olib keldi.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng mamlakat iqtisodiyotini chuqur tanazzuldan chiqarish, uning makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlash maqsadida ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlashtirish siyosati ishlab chiqildi. Barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda tanglik hodisalarining oldini olish, iqtisodiyotning holatini ifoda qiladigan ko'rsatkichlarni yaxshilashga, shu bilan birga mamlakatni tanglikka olib kelgan ichki sabablarni chuqur o'rganish, chalg'ishlar va nomutanosibliklar bo'lishi mumkinligiga o'z vaqtida e'tibor qaratish, tanglik hodisalari kelib chiqishining oldini olish tadbirlarini faol amalga oshirish g'oyat muhim ekanligi belgilab olindi.

Barqarorlashtirish siyosatni ishlab chiqishda jahon tajribasida barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirishning ikki yondashuvi tahlil qilinib, qattiq monetarizmga tayanmaslik kerakligi asoslandi. O'zbekistonda makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturi doirasida quyidagilar amalga oshirildi:

- milliy valyuta joriy qilinib, mustaqil pul muomalasi yo'lga qo'yildi;
- pul muomalasida ilgari yuzaga kelgan giperinflatsion jarayonlar so'ndirilib, inflatsiya darajasi nazorat qilish mumkin bo'lgan darajaga tushirildi;
- tovarlar va xizmatlar bozorida to'lovga qobil jami talab bilan jami taklifni muayyan darajada baravarlashtirishga erishildi;
- qat'iy moliyaviy siyosatni o'tkazish asosida davlat budjetidagi kamomad yo'l qo'yilgan eng kam daraja (yalpi ichki mahsulotning 3-4%i atrofida) doirasida ushlab turildi;
- yonilg'i-energetika resurslari hamda g'alla importini keskin kamaytirish, shuningdek, energetika resurslari va rangli metallarni eksport qilishni oshirish hisobiga tashqi savdoda ijobiy saldoga erishildi.

O'zbekistonda bunday siyosatning amalga oshirilishi natijasida islohotlarning birinchi bosqichida 1991 yilga nisbatan iqtisodiy pasayish boshqa MDH davlatlaridek og'ir kechmadi. Yalpi ichki mahsulot 1995 yilda 1991 yilga nisbatan 18,8 %ga kamaydi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosatining asosi sifatida qattiq monetar yondashuvni qabul qilgan boshqa MDH davlatlarida YaiM hajmi 40-60 %, shu jumladan, Rossiyada 53%, Ukrainada 52 %gacha, Belorussiyada -54,6 %, Qozog'istonda 75,4 %ga teng bo'ldi. O'zbekistonda YaiMning eng katta pasayishi 1992 yilda kuzatilgan. Shu yili YaiM 11 %ga kamaygan. 1995 yilda esa 1,2 %ga pasaygan, xolos.

O'zbekiston iqtisodiyoti 1996 yildan boshlab o'sish tendensiyasini namoyish qila boshladi. YaiM ning yillik o'rtacha o'sish sur'atlari 1996-2003 yillarda 4 %ni tashkil etdi. 2004 yildan boshlab 2022 yilgacha iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash natijasida mamlakat iqtisodiyoti yiliga barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini namoyish qildi⁷⁵ (qarang:11.3.1-jadval).

Islohotlarni yanada chuqurlashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashga doir dasturlarning amalga oshirilishi tufayli 2007-2016 yillarda YaiM 2,2 martadan ziyodga o'sdi. Iqtisodiy o'sishning asosiy omillari va manbalari tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, yuqori, barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlari shu davrda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning 1,9 barobarga (o'rtacha o'sish sur'ati 6,5%), sanoat-

⁷⁵Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990 – 2010 гг.) и прогноз на 2011 – 2015 гг.: Стат. Сб. – Т.: Узбекистан, 2011. С. 13; Анализ макроэкономических показателей Республики Узбекистан за годы независимости (1991-2016гг.)// www.stat.uz.

1,7 barobarga (5,6%), qurilish – 3,9 barobarga (15,0%), xizmat ko'rsatish sohasi- 2,5 barobarga (9,7%) o'sishi hisobiga erishildi⁷⁶.

11.3.1-jadval.

O'zbekiston Respublikasining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari(%hisobida)⁷⁷

ko'rsatkichlar	1991	2000	2010	2017	2020	2021	2022
YaiM(ishlab chiqarilgan)	99,5	103,8	108,5	105,3	102,0	107,4	105,7
YaiM aholi jon boshiga	96,7	102,4	106,7	102,7	99,7	105,3	103,5
Sanoat ishlab chiqarishi	101,5	105,9	108,3	107,0	100,7	108,8	105,3
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	98,9	103,1	106,8	102,0	103,0	104,0	103,6
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	105,0	101,0	109,2	107,1	91,8	105,2	100,9
Qurilish	96,6	103,0	105,1	105,6	109,1	106,8	106,6
Yuk tashish	101,7	100,2	110,3	102,5	104,5	110,6	100,9
Yo'lovchi tashish	99,5	102,5	106,3	103,3	87,0	108,7	105,6
Chakana savdo	82,3	107,6	113,6	102,4	103,2	112,0	108,4
Pulli xizmatlar	84,2	115,7	112,5	108,9	102,3	119,2	112,3
inflatsiya (o'tgan yilning dekabriga%)			107,3	111,4	111,1	110,0	112,3
Tashqi savdo aylanmasi	60,2	97,9	104,7	111,0	86,9	116,0	118,6
Eksport	67,5	100,9	110,6	114,9	86,6	110,0	115,9
Import	57,9	94,8	97,2	107,2	87,2	120,4	120,4

2017-2022 yillarda YaiM ning yillik o'sish sur'ati 5 foizdan yuqori darajalarni tashkil etdi. 2022 yilda bu ko'rsatkich 5,7 %ni, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish 105,3 %ga, qishloq, o'rmon

va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishi 103,6 %ga, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 100,9 %ga, tashqi savdo aylanmasi 118,6 % ga, eksport 115,9 %ga, import 120,4 %ga o'sdi. Tashqi savdoning ijobiy saldosini 2017 yilda 880,2 mln. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda – mln 2019 yilda - 6043,8 mln AQSh dollarini tashkil etdi. 2020 yilda esa koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz tufayli iqtisodiy ko'rsatkichlar pasayish tendensiyasiga ega bo'ldi.

11.4. Global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va koronavirus pandemiyasining salbiy oqibatlarini bartaraf etish va O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish istiqbollari

Ko'plab mamlakatlarni qamrab olgan 2009-2012 yillarda sodir bo'lgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi O'zbekistonga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Bunga sabab O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Buning tasdig'ini, respublikamizning tashqi dunyo bilan aloqalarining tobora kengayib borayotganida, rivojlangan mamlakatlar ko'magida va hamkorligida mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'siri boshqa ko'pgina davlatlarga nisbatan bir muncha yumshoq bo'layotganini hayotning o'zi tasdiqlamoqda. Bunga sabab O'zbekistonda qabul qilingan o'ziga xos islohot va modernizatsiya modeli asosida mamlakatimizda amalga oshirilgan tub o'zgarishlar milliy iqtisodiyotimizning barqaror va mutanosib

⁷⁶ Анализ макроэкономических показателей Республики Узбекистан за годы независимости (1991-2016 гг.) // Госком статистики Республики Узбекистан // www.stat.uz.

⁷⁷ «Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990 – 2010 гг.) и прогноз на 2011 – 2015 гг.: Статсборник – Т.: Узбекистан 2011. – С. 14, 15, 18.; Алманах Узбекистана -2013.-Т., ЦЭИ, 2013г.-С.82; Алманах Узбекистана-2017г.-Т., 2017.-С.22.; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за январь-декабрь 2017 года.-Т., Госкомстат РУ, 2018.-С.14. маълумотлари асосида тузилди.

rivojlanishini tashqi salbiy holatlarga, turli inqirozlarga bardoshli bo'lishini ta'minladi. O'zbekistonda ushbu siyosat orqali moliyaviy-iqtisodiy, budget, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun asos yaratilgan.

O'zbekistonda qisqa muddatli spekulativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelinganligi tufayli ham respublikaning tashqi qarzi 13,3% miqdorida bo'ldi. Vaholanki, ko'plab davlatlarning tashqi qarz masalasidagi puxta o'ylanmagan siyosati ularning iqtisodiyotini zaif, tashqi omillarga qaram, xatarli vaziyatlar oldida himoyasiz va nochor ahvolga solib qo'yganini ko'rish, kuzatish qiyin emasligini Yurtboshimiz o'zining asarida asoslab berdi.

O'zbekistonda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini oldini olish va yumshatish imkonini bergan omillar quyidagilardan iborat bo'ldi:

- Tijorat banklarining likvidliligi va kapitallashish darajasini oshirishga qaratilgan siyosatning 2005 yildan boshlab izchillik bilan amalga oshirilganligi.

- Puxta o'ylangan pul-kredit siyosatining amalga oshirilishi natijasida inflatsiyaning prognoz ko'rsatkichlari chegarasida saqlab qolinayotganligi.

- Oqilona budget-soliq siyosatining olib borilganligi natijasida Davlat budjeti profitsit bilan bajarilmoqda, soliq yukining pasayib borish tendensiyasi kuzatilmoqda.

- Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'linganligi.

- Mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilayotgan xorijiy investitsiyalar miqdorining barqaror o'sish sur'atiga ega bo'layotganligi.

- Mamlakat tashqi qarzining mo'tadil darajasini ta'minlashga muvaffaq bo'linganligi.

- Fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan katta miqdorda moddiy va moliyaviy resurslar ajratilayotganligi.

Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.

Inqirozga qarshi dasturning eng muhim yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan – korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish.

Ikkinchidan – joriy konyunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish:

- aylanma mablag'larini to'ldirish uchun korxonalarga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni budgetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan – qo'shimcha qiymat solig'i

bundan mustasno – ozod qilish muddatini 2012 yilgacha uzaytirish;

- banklar kreditlari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy qarzlar miqdorini qayta ko'rib chiqish, budjetga to'lanadigan to'lovlarning penyasidan kechish hamda boshqa muhim imtiyoz va preferensiyalar berish.

Uchinchidan – qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish.

To'rtinchidan – elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya iste'molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini joriy etish.

Beshinchidan – jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni rag'batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolishda g'oyat muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy ta'sirini bartaraf etish hamda inqirozdan so'ng barqaror va mutanosib iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadida ishlab chiqarishni uzluksiz modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyot raqobatbardoshligini doimiy ravishda oshirish, eksport salohiyatini o'stirish maqsadida innovatsiyalarni joriy etish asosida chuqur tarkibiy o'zgartirishlar qilish uchun eng muhim investitsiyaviy loyihalar dasturi amalga oshirildi.

O'zbekistonda koronavirus pandemiyasi va global inqirozning salbiy oqibatlarini yumshatish maqsadida 2020 yil 19 martda "Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5969-son,

2020 yil 4 apreldagi "Koronavirus pandemiyasi davrida aholi, iqtisodiyot tarmoqlari va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5978-son, 2020 yil 27 apreldagi "Koronavirus pandemiyasi davrida aholi va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5986-son, 2020 yil 18 maydagi "Koronavirus pandemiyasi davrida aholi va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5996-son, 2020 yil 27 iyuldagi "Koronavirus pandemiyasining salbiy ta'sirini kamaytirish uchun aholi, tadbirkorlik subyektlari, umumiy ovqatlanish, savdo va xizmatlar sohasini qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6029-son farmonlari qabul qilindi.

Koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqirozga kurash bo'yicha O'zbekiston tomonidan amalga oshirilishi ko'zda tutilgan choralar to'plamini 4 ta yo'nalishdan iborat bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- umumiy iqtisodiy chora-tadbirlar;
- aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralari;
- tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari;
- eng ko'p ta'sir ko'rgan sohalarni qo'llab-quvvatlash choralari.

Mamlakatimizda koronavirus pandemiyasiga qarshi bo'yicha umumiy iqtisodiy chora-tadbirlar doirasida inqirozga qarshi kurash jamg'armasi tashkil etildi, tashqi qarz mablag'larini jalb etish, Davlat budjetining 2020 yildagi parametrlarini maqbullashtirish hamda iqtisodiy faollikni oshirishga va moliyaviy barqarorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. 2020 yilning 17-iyun holatiga mazkur (10 trln. so'mlik) jamg'armaning daromadlari 7,44 trln.so'mni tashkil etdi, ya'ni shu

kunga qadar jami summaning 74,4 foizi shakllantirildi. Shundan, 7,32 trln.so'm xalqaro moliya institutlari mablag'lari hisobiga, 123,5 mlrd.so'm esa, davlat budjeti hisobiga shakllantirilib, jami sarflangan xarajatlar miqdori 3,3 trln.so'mni tashkil etdi. 30 may holatiga ko'ra, 500 mingdan ortiq tadbirkorlik subyektlari va 8 million nafardan ziyod fuqaro 30 trln.so'mga yaqin yoki qariyb 3 mlrd AQSh dollari (YaiMning 6 foizi) miqdorida imtiyoz va preferensiyalar olgan⁷⁸.

Koronavirus global pandemiyasining salbiy oqibatlariga qarshi kurashish chora-tadbirlari uchun grantlar va uzoq muddatli imtiyozli moliyalashtirishni jalb qilish bo'yicha "Yo'l xaritasi" tasdiqlandi va joriy yilning aprel oyida umumiy qiymati **3 mlrd. AQSh dollaridan ortiq** uzoq muddatli **imtiyozli kreditlar va grantlarni** jalb qilish bo'yicha dastlabki kelishuvlarga erishildi.

Budjet tushumlari birinchi navbatda koronavirus infeksiyasi tarqalishiga qarshi kurashish bo'yicha tadbirlarga, shu jumladan, dori vositalari va tibbiyot buyumlari sotib olish, tibbiyot muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish, ta'mirlash va ularni jihozlashga; ish haqi, pensiyalar, stipendiya va nafaqalarni o'z vaqtida to'lashga; oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish, kommunal to'lovlar va boshqa kechiktirib bo'lmaydigan xarajatlarni qoplashga; Inqirozga qarshi kurashish respublika komissiyasining qaroriga asosan boshqa tadbirlar va xarajatlarni moliyalashtirishga yo'naltirildi.

Iqtisodiy faollikni oshirishga va moliyaviy barqarorlikni qo'llab-quvvatlash maqsadida Markaziy bank asosiy stavkasini aprel oyida 1 foizga tushirdi, pul-kredit siyosati instrumentlaridan faol foydalanish uchun mablag'lar (har oyda 1 trln. so'mgacha) taqdim etilishi belgilandi, majburiy zaxiralar bo'yicha talablarni

yengillashtirish hisobiga tijorat banklarini 2,6 trln.so'm miqdoridagi qo'shimcha likvidli resurslar bilan ta'minlanishi belgilandi. Shu bilan birga tijorat banklariga 2 trln.so'mgacha bo'lgan miqdorda 3 yilgacha bo'lgan muddatga likvidlik taqdim etish maxsus mexanizmi joriy etildi.

O'zbekistonda koronavirus pandemiyasi tufayli karantin tadbirlari joriy etilishi bilan asosiy e'tibor aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha, birinchi galda, aholi daromadlarini kamayib ketmasligiga, bandligini saqlab qolish va ishsizlik darajasini oshib ketmasligiga qaratilgan choralar ko'rildi. Oilalarning ijtimoiy nafaqa olishga muhtojligini baholash tartib-taomillari soddalashtirildi. 2020 yilning mart oyida nafaqa va moddiy yordam oluvchilar soni 10 foizga oshirilishi sababli ularning soni 596 mingtadan 655 mingtaga oshdi.

Koronavirus pandemiyasi davrida iqtisodiyot tarmoqlarini bosqichma-bosqich ishlatish, korxonalar faoliyatini tiklab, tayyor mahsulot eksportini ko'paytirish eng muhim va ustuvor masalaga aylandi. Shu bois O'zbekistonda iqtisodiy o'sish va investitsiyaviy faollikni rag'batlantirish, ishlab chiqarish sur'atlarini tiklash bo'yicha keng ko'lamli choralar ko'rildi. Jumladan, karantin tadbirlari davrida jarima sanksiyalarni qo'llamaslik choralari ko'rildi, soliqqa oid imtiyozlar, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun qo'shimcha imtiyozlar taqdim etildi, to'lov muddatlarini kechiktirish, eksportni qo'llab-quvvatlash choralari amalga oshirildi. 2020 yil oxiriga qadar soliq tekshiruvlarini o'tkazishga moratoriy e'lon qilindi. Natijada karantin choralari zarar ko'rgan 59,8 mingta kichik biznes subyektlari va korxonalar 567,5 milliard so'm miqdorida mulk solig'i va yer solig'idan ozod qilindi. 20,3 mingta xususiy tadbirkorlik subyektlariga foydalanilmayotgan yer uchastkalari va obyektlari uchun yuqori

⁷⁸ Туляков Э. COVID-19: Узбекистон томонидан амалга оширилган чоралар // <https://strategy.uz/index.php?news=1013>

stavkalarini tatbiq etish va jarimalarni (1,1 trillion so'm) undirish to'xtatildi. 328,8 mingta mikrofirma va kichik korxonalar (1,68 million ishchi) uchun ijtimoiy soliq stavkasi 12 foizdan 1 foizga (662 milliard so'm) kamaytirildi. 239 mingta yakka tartibdagi tadbirkorlarga eng kam ijtimoiy soliq miqdori bazaviy hisoblangan summaning 50 foizigacha (155 milliard so'mdan ortiq) kamaytirildi. 4 022 ta eksport qiluvchi, tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlari mavjud korxonalarga 1,7 trillion so'm miqdoridagi jarimalarni qo'llash to'xtatildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **"Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag'allikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"**gi 2020 yil 26 martdagi PF-5975-son Farmoniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligining **makroiqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, muvofiqlashtirish va yuritish sohasidagi asosiy vazifalari** etib quyidagilar belgilandi:

makroiqtisodiy indikatorlarni tahlil qilish va prognozlash asosida iqtisodiyotni boshqarishning bozor mexanizmlarini joriy etish, iqtisodiyotning real sektori holati, ichki va tashqi bozorlar konyunkturasi hamda global va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari bilan bog'liq holda iqtisodiyotning asosiy sohalarini rivojlantirish strategiyasini shakllantirish;

iqtisodiyotning real sektoridagi holatni oldindan baholash indikatorlarini ishlab chiqish va samarali foydalanish tizimini joriy etish;

inson kapitalini rivojlantirish va mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish va moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash, zarur infratuzilmani shakllantirishga asoslangan

iqtisodiy rivojlanishning konseptual yo'nalish va vazifalarini ishlab chiqish va ularning amalga oshirilishini ta'minlash;

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi va boshqa idoralar bilan birgalikda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, shu jumladan inflatsiya darajasini pasaytirish va qo'yilgan maqsadlarga erishish borasida muvofiqlashtirilgan siyosatni amalga oshirish;

O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tomonidan ishlab chiqiladigan eksportni qo'llab-quvvatlash, eksport va importda tarif va notarif tartibga solish siyosatlarini shakllantirish jarayonida faol ishtirok etish;

qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasida ko'zda tutilgan tadbirlar va islohotlarning mehnat unumdorligi, mahsulot yetishtirish va qayta ishlash hajmlarining o'sishiga, ish o'rinlari yaratilishiga ta'sirini baholash va tegishli takliflar ishlab chiqish⁷⁹.

2020 yil 29 avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "2020-2021 yillarda iqtisodiy o'sishni tiklash va iqtisodiyot tarmoqlari hamda sohalarida tizimli tarkibiy islohotlarni davom ettirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 526-son qarori qabul qilindi. Unga muvofiq Iqtisodiyotning oldida turgan hozirgi turli tahdid va muammoli vaziyatni inobatga olib, amaliy harakatlar rejasi Hukumat, barcha vazirliklar, idoralar va xo'jalik birlashmalari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining harakatlarini muvofiqlashtirish uchun:

1) koronavirus pandemiyasining iqtisodiyot va aholi uchun salbiy oqibatlarini bartaraf etish (tiklash nuqtalari);

2) tizimli islohotlarni davom ettirish uchun sharoitlarni yaratish;

⁷⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag'allikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020 yil 26 martdagi PF-5975-son Farmoni// <https://lex.uz/docs/4776669>

3) iqtisodiyot rivojiga qo'shimcha turtki beradigan yangi imkoniyatlar va zaxiralarni aniqlash («o'sish nuqtalari») belgilandi⁸⁰.

O'zbekistonda koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqirozning salbiy ta'sirini kamaytirish va 2000 yilda iqtisodiyotni tiklashga qaratilgan chora-tadbirlar hamda mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida iqtisodiy o'sish tendensiyasini saqlab qoldi. YaiM 2019 yilga nisbatan 101,6 %ga, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish 103,6 % ga, qurilish ishlari 109,1 %ga, xizmatlar 102,3%ga, chakana savdo 103,2 %ga o'sdi.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash deb nomlangan uchinchi yo'nalishida iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni – 1,6 baravar va 2030 yilga borib aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSh dollaridan oshirish hamda “daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar” qatoriga kirish uchun zamin yaratish maqsadi belgilangan⁸¹.

Endilikda, iqtisodiyotni barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan makroiqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishlari sifatida quyidagilar belgilangan:

- Iqtisodiyot va budget barqarorligini ta'minlash;
- Kambag'allikni qisqartirish va aholining ish bilan bandligini ta'minlash;
- Bank sohasidagi islohotlarni jadallashtirish;

⁸⁰ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi “2020-2021 yillarda iqtisodiy o'sishni tiklash va iqtisodiyot tarmoqlari hamda sohalarida tizimli tarkibiy islohotlarni davom ettirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 2020yil 29avgustdagi 526-son qarori. I-uloval. // <https://lex.uz/docs/4978202>

⁸¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi “2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60 sonli Farmoni. I-iloval. // <https://lex.uz/docs/-5841063>

- To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni ko'paytirish;
- Eksport salohiyatini oshirish va valyuta tushumlarini ta'minlash;

- Sanoatda raqobatbardoshlikni kuchaytirish;
- Xususiy biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish;
- Raqamli texnologiyalarni iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalarida keng joriy etish.

Ushbu ustuvor yo'nalishlarining amalga oshirilishi milliy iqtisodiyotni yanada barqaror rivojlanishiga, iqtisodiy inqirozlar kelib chiqishining oldini olish va ularning salbiy ta'sirini yumshatishga imkoniyat yaratadi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Iqtisodiy sikl, bozor konyunkturasi, makroiqtisodiy muvozanat, jami talab, jami taklif, davlatning antisiklik siyosati, inqiroz, monetar siyosat, pul-kredit siyosati, budget-soliq siyosati, fiskal siyosat, inqiroz, inqiroz turlari, inqirozga qarshi choralar dasturi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Jami talab va jami taklif o'rtasidagi aloqadorliklarni yoritib bering?
2. Jami talab va taklif barqarorligini ta'minlashda davlatning roli haqidagi klassik va keyns nazariyalari qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
3. Inqiroz nima uchun sodir bo'ladi? Inqirozlarning qanday turlarini bilasiz?
4. Kondratevning inqirozlar to'g'risidagi konsepsiyasini tushuntirib bering.
5. Davlatning antisiklik siyosatining mohiyati nimadan iborat?

6. Davlatning makroiqtisodiy tartibga solish siyosatining dastaklari nimalardan iborat?

7. O'zbekistonda amalga oshirilgan barqarorlashtirish siyosatining mohiyati, maqsadlari va usullari nimalardan iborat?

8. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

9. O'zbekistonda qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturining mazmunini va asosiy yo'nalishlarini tushuntirib bering.

10. Yaqin kelajakka mo'ljallangan dasturimizni amalga oshirish uchun qanday vazifalar belgilangan?

11. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash bo'yicha qanday maqsad va vazifalar belgilangan?

XII BOB. DAVLATNING TARKIBIY-INVESTITSION SIYOSATI

12.1. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishning zarurligi va uning O'zbekistondagi xususiyatlari

Davlatning tarkibiy siyosati ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotini asoslash va ustuvor yo'nalishlarini tanlash, milliy iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarining mutanosibligini ta'minlashga qaratilgan siyosat hisoblanadi. Boshqacha aytganda, **tarkibiy o'zgarishlar siyosati**—davlat tomonidan amalga oshiriladigan, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirishdan ko'zlangan maqsad tarmoq va sohalarining oqilona nisbatlarini shakllantirish, uning samaradorligini, raqobatbardoshligini oshirish asosida aholi turmush darajasini o'stirish va jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvini ta'minlashdan iborat.

Ma'lumki, mustabid tuzum davrida O'zbekiston umumittifoq mehnat taqsimotida xomashyo bazasi vazifasini bajarar edi. 1990 yilda SSSRda ishlab chiqariladigan paxta tolasining 62,4 foizi O'zbekiston hissasiga to'g'ri kelardi, hamda yetishtirilgan paxtaning 7 foizigina respublikada qayta ishlanar edi⁸².

Respublikada ishlab chiqarilgan paxta tolasi asosan Rossiyaning markaziy shaharlarida qayta ishlanib va paxtamizdan olinadigan gazmol va tikuvchilik mahsulotlarini chetdan olib kelishga majbur edik.

⁸² Тухлиев Н., Таксанов А. "Национальная экономическая модель Узбекистана". Т., «Ўқитувчи», 2000. 31-32-бетлар.

O'zbekiston resurslarga boy mamlakat bo'la turib, iqtisodiy taraqqiyotda ko'pgina Sharq mamlakatlaridan orqada qolib ketdi. 1990 yili aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda 75-80 o'rinni egalladi, ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, uning tarkibiy strukturasi, tarkibining yangilanishi, ya'ni diversifikatsiyasi jihatidan dunyo talablaridan ancha orqada qoldi.

O'zbekistonning ishlab chiqarishi ko'p jihatdan agrar xomashyo xarakteriga ega edi va sanoati yaxshi rivojlanmadi. 1960-1990 yillar ichida sanoatning milliy daromadni yaratishdagi hisssasi o'zgarmadi. 1990 yilda respublikada yaratilgan milliy daromadda sanoatning hisssasi - 25,7 foiz, qishloq xo'jaligi - 44,2 foiz, qurilish - 14,1 foiz, transport va aloqa - 4,7 foiz, boshqa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari - 11,1 foizni tashkil etdi⁸³.

Respublika iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi va sanoatning qayta ishlovchi tarmoqlari ulushining yuqoriligi xosdir. Agar 1990 yilda sobiq ittifoq milliy daromadida qishloq xo'jaligi mahsulotining ulushi 24,9 foizni tashkil qilgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 44,2 foizdan yuqori bo'lgan. Qishloq xo'jaligida band bo'lganlar soni esa, mos ravishda 18,2 foiz va 39,3 foizni tashkil qilgan. Shuningdek, sanoat mahsulotining asosiy qismi yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlaridan iborat bo'lib, ularning ulushiga ushbu tarmoq mahsulotining 56 foizi to'g'ri kelgan. Qishloq xo'jaligi O'zbekistonda butun eksport salohiyatining 80 foizini bergan. Eksportning 67 foizini bitta tovar - paxta xomashyosi, importning esa, 57 foizini don mahsulotlari tashkil qilardi. Yakka ekin (paxta) yetishtirishga asoslangan eksport-import tizimi hukmron edi.

O'zbekistonning Rossiya va boshqa respublikalardan keltiriladigan ishlab chiqarish va iste'mol mollariga bog'liqligi kuchli edi. Iqtisodiy o'sishning tashqi omillarga bog'liqligi ayniqsa, yakunlovchi ishlab chiqarish bosqichlari ahamiyatining haddan tashqari oshishiga, mahalliy mashinasozlikning zaif bo'lib qolishiga olib keldi. O'zbekistonda barcha sanoat mahsulotlari tarkibida mashinasozlik sanoatining hisssasi 20 foizga ham yetmadi. Buning oqibatida tashqaridan mahsulot kiritishning asosiy yo'nalishi sanoat asbob-uskunalarini, texnologiyani, fan-texnika yutuqlarini kiritishdan iborat bo'lib qoldi. Mahalliy sanoatning markazlashgan iqtisodiyotga ishlab chiqarish va texnologik jihatdan bog'liqligi uyg'unlashib ketdi.

O'zbekistonda mashinasozlikning suyagi hisoblanadigan dastgoh ishlab chiqarish, ayniqsa zaif rivojlandi. Natijada ishlab chiqarish vositalari va sanoat materiallari ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, hozirgi zamon yirik turkum ishlab chiqarish talablariga javob beradigan avtomat va yarim avtomat murakkab dastgohlar ishlab chiqarish kechikdi.

Vujudga kelgan nomutanosibliklardan yana biri yirik, o'rta va mayda korxonalar o'rtasidagi nisbatdir. Sobiq ittifoq vazirlik va mahkamalari tomonidan barpo qilingan korxona va birlashmalar asosan ulkan hajmli bo'lib, yirik ishlab chiqarishga mo'ljallangan edi. Bu, albatta, respublikada sanoat ishlab chiqarishning an'anaviy turlarini rivojlantirish, mehnat jamoalarining harakatchanlik qobiliyatini oshirish, bozor konyunkturasiga tezkor moslashuv kabi talablarga javob bermasdi.

O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishida vujudga kelgan nomutanosibliklardan yana biri - qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidadir. Mineral xomashyolarning katta qismi qayta ishlanmagan yoki yarim tayyor mahsulot holida

⁸³ "Народное хозяйство СССР в 1990 году". Статистический ежегодник. Москва, Финансы и статистика. 1991. 11-бет. "Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г.". Т., «Узбекистон», 1991. 10-бет.

respublikadan chiqib ketardi. Ko'pgina tog'-ruda kombinatlari xomashyoni qayta ishlashning past darajasi bilan ajralib turardi. Buning sababi shuki, ittifoq ahamiyatidagi ulkan korxonalar qazib oluvchi sanoatni respublika ichkarisida mineral xomashyoni chuqur qayta ishlashga, vertikal integratsiya jarayonini, diversifikatsiyani rivojlantirishga emas, balki xomashyo chiqarishga bo'ysundirgan.

Sanoat taraqqiyotida ko'zga tashlanayotgan nomutanosibliklardan yana biri sanoat korxonalarini mahalliy kadrlar bilan ta'minlashda ko'rinadi. Bu yerdagi g'alati vaziyat shundaki, nisbatan ancha past rivojlangan sanoat ham, mahalliy ishchi - kadrlar bilan ta'minlanmadi. XX asrning 50-60-yillarda barpo qilingan Navoiy, Zarafshon, Muborak, Angren, Yangier va boshqa industrial shaharlar sobiq markaz vazirlik va mahkamalariga bo'ysunuvchi yirik sanoat korxonalarini bazasida barpo qilingan bo'lib, ularga kerakli malakali ishchi kadrlar sobiq ittifoqning boshqa hudud va sanoat rayonlaridan ko'chirib keltirilardi. Bu ham, mahalliy millat vakillaridan ishchi-kadrlar tayyorlash muammosini orqaga surdi.

O'tgan asrning 80-yillarning oxiriga kelib, O'zbekiston qishloq xo'jaligida ham murakkab vaziyat va nomutanosibliklar vujudga keldi. Dehqonchilikda, chorvachilikda sur'at pasaya boshladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish darajasi borgan sari uning texnik jihozlash sur'atlaridan ham, aholining tabiiy o'sish sur'atlaridan ham orqada qola boshladi. 1980-1990 yillarda yalpi qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarish sur'ati respublikada aholi tabiiy o'sishi sur'atidan ikki marta, asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlashdan uch martadan ziyod past bo'ldi.

Tabiiyki, bunday sharoitda asosiy muammo mo'l-ko'lchilik, ichki oziq-ovqat bozorini shakllantirish, ortiqchasini tashqi

bozorga olib chiqish emas, aholini minimal zaruriy iste'mol mahsulotlari bilan ta'minlash bo'lib qoladi.

Umuman olganda, qishloq xo'jaligi ayanchli holatga tushib qolgan edi. Buning sabablari anchagina. Eng avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, bu yerda qaror topgan ishlab chiqarish tarkibi oziq-ovqat mahsulotlarini mo'l-ko'l qilishga emas, balki sanoat markazlarini arzon xomashyo bilan ta'minlashga, markaziy mahkamalar irodasini bajarishga qaratilgan edi. Shuning uchun ham, dehqonchilik ekinlari orasida asosiy o'rinni texnika ekinlari jumladan, paxta egallab keldi.

Yuqorida bayon etilgan iqtisodiyotdagi salbiy holatlar aholi turmush darajasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi. O'zbekiston sobiq respublikalar orasida aholi jon boshiga hisoblaganda quyidagi ko'rsatkichlar: sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish (ikki marta), ijtimoiy sohaning rivojlanishi (aholi daromadlari, uy-joy bilan ta'minlanganlik, kommunal xizmatlar ko'rsatish, madaniy-maishiy obyektlar va boshqalar) bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan ancha orqada edi.

Bunday salbiy ko'rinishlar va O'zbekistonning jahon bozoriga raqobatbardosh mahsulotlar bilan kirishini tezroq ta'minlash maqsadi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning dastlabki davridayoq xalq xo'jaligi tarmoq tuzilishini tubdan o'zgartirishni zarurat qilib qo'ydi.

Davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgach, iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish zarur bo'lib qoldi. Bu esa davlat tomonidan yangi tarkibiy investitsiyaviy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishni taqozo etdi.

12.2. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishning maqsadi, vazifalari va yo'nalishlari

Davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi bilan O'zbekiston uchun iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning keng istiqbollari ochildi va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish yo'li tanlab olindi. Respublikada barqaror iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini ta'minlash uchun iqtisodiyotimizning tarkibiy tuzilishida tub o'zgarishlar qilish muhim vazifalardan biri sifatida belgilab olindi.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda asosan ikki muhim muammoni hal etishga e'tibor qaratilishi lozim. Birinchidan, mustaqil davlatchilikni shakllantirgan holda bozor iqtisodiyoti infratuzilmasini vujudga keltirish; ikkinchidan jamiyat a'zolarining yashashi va mehnat qilishlari uchun har tomonlama qulay sharoitlar yaratishdan iborat.

Milliy iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish zarurligi eng avvalo tarkibiy o'zgarishlarni xalq xo'jaligining ustuvor tarmoqlarida amalga oshirish, ularning maqsad va vazifalarini belgilash hamda o'zaro muvofiqlashtirishni taqozo etadi.

O'zbekistonda iqtisodiyot tuzilishidagi o'zgarishlar quyidagi eng muhim vazifalarni hal etish bilan bog'liqdir:

Birinchidan, boshqa mamlakatlardan xomashyo resurslari eng muhim turlarining, butlovchi mahsulotlarning va oziq-ovqat mahsulotlarining olib kelinishini qisqartirib, ana shu mahsulotlar o'rini bosadigan korxonalarni rivojlantirish asosida respublikaning iqtisodiy mustaqilligiga erishish;

Ikkinchidan, o'zimizda ishlab chiqarishni tashkil etish hisobiga mahsulotlar va xalq iste'mol mollarining hayotiy muhim turlariga bo'lgan aholi va umumxalq xo'jaligi talablarini qondirish;

Uchinchidan, iqtisodiyotning mutanosib va barqaror ishlashini ta'minlash;

To'rtinchidan, iqtisodiyotning xomashyo yetishtirishga qaratilgan bir tomonlama yo'nalishini bartaraf etish, g'oyat boy ma'dan - xomashyo resurslari va qishloq xo'jalik xomashyosini chuqurroq, mukammalroq qayta ishlanishini tashkil etish, ishlab chiqariladigan mahsulotning butlik darajasi va raqobatbardoshligini oshirish;

Beshinchidan, respublikaning eksport imkoniyatini kengaytirish, tashqi iqtisodiy aloqalarda to'lov balansining ijobiy bo'lishiga erishish; oltin-valyuta zaxirasini mustahkamlash;

Oltinchidan, mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash, mehnat qilishning yangi texnologiyalarga, xalqning tarixiy an'analari va udumlariga mos keladigan sohalarini barpo etish;

Yettinchidan, tarmoqlar ichidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan nomutanosibliklarni bartaraf etish, respublika hududida ishlab chiqaruvchi kuchlarni jadal rivojlantirish va oqilona joylashtirish⁸⁴.

Buning natijasida mustaqillik yillarida O'zbekiston iqtisodiyotida ijobiy o'zgarishlar yuz berdi va tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash uchun shart-sharoitlar vujudga keltirildi.

Bugungi kunda iqtisodiyotni barqarorlashtirishga ko'p ukkladli iqtisodiyotni shakllantirish, bozor infratuzilmasini yaratish va takomillashtirish, ishlab chiqarish mexanizmini ixtisoslashtirish, iqtisodiy qonunlar mutanosibligini ta'minlash orqali erishish mumkinligi amalda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Tarkibiy o'zgarishlardan ko'zlangan aniq maqsadlar quyidagilardan iboratdir:

⁸⁴ Каримов И.А. "Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида". -Т.: Ўзбекистон, 1995. 230-231-бетлар.

1. Iqtisodiyotning xomashyo yetishtirishdan iborat bir tomonlamaligiga chek qo'yish;

2. Iste'molga tayyor, ya'ni tugallangan mahsulot ishlab chiqarishga o'tish;

3. Import o'rini bosa oladigan tovarlarni iloji boricha mamlakatning o'zida ishlab chiqarib, importga qaramlikni cheklash;

4. Mahsulot sifati va raqobatbardoshligini jahon bozori talablari darajasiga yetkazib, mamlakat eksport salohiyatini oshirish;

5. Ishlab chiqarishning istiqbolli sohalariga ustuvorlik berib, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash;

6. Mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash, yangi texnologiyalarga o'tish, xalqimizning milliy va tarixiy an'analariga mos keladigan yangi sohalarini barpo etish;

7. O'zimizda ishlab chiqariladigan tovarlar hisobidan milliy bozorni to'ldirish orqali xalq iste'mol mollarinin muhim turlariga bo'lgan aholi talablarini to'laroq qondirish.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlar o'zida quyidagilarni ifodalashi lozim:

1. Fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini mujassamlashtirgan yangi, yuqori samara beruvchi ishlab chiqarishni tashkil etish va iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish imkonini beradigan tarmoqlar rivojlanishni ta'minlash;

2. Mamlakatning tabiiy sharoitini, uning mineral, xomashyo resurslarini demografik ahvolini, qishloq xo'jaligi uchun yaroqli unumdor yerlar mavjudligini hisobga olish;

3. Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish asosida yuqori iqtisodiy natijalarga erishishni ta'minlaydigan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga erishish;

4. Milliy iqtisodiyot tarkibini shakllantirishda uning jahon iqtisodiy hamjamiyatiga qo'shib borishini e'tiborga olish;

5. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirishni mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga, ta'lim berish tizimini takomillashtirishga, aholining yuqori turmush darajasini ta'minlashga yo'naltirish.

Mustaqillik yillarida ishbilarmonlik muhitining yaratish va investitsiyalarni keng jalb etish natijasida iqtisodiyot tarmoq tuzilishida tub sifat o'zgarishlar yuz berdi. 1990-2000 yillarda sanoatning YaiMdagi ulushi 17,6% dan 14,2% ga qisqardi. 2001 yildan boshlab esa faol tarkibiy investitsion siyosatning amalga oshirilishi natijasida sanoatning YaiM dagi o'sib borib, 2020 yilda 27,4% ni tashkil etdi (qarang: 12.2.1-jadval).

12.2.1-jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari kesimida O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti tarkibi (jamiga nisbatan foizda) da⁸⁵

Ko'rsatkichlar	1990	2000	2010	2019	2020	2021	2022	2023
I. YaiM, jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan								
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	88,7	87,5	88,0	91,5	92,6	92,8	93,3	94,5
Mahsulotlarga sof soliqlar	11,3	12,5	12,0	8,5	7,4	7,2	6,7	5,5
II. Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Qishloq, o'rmon va baliqchilik	33,4	34,4	30,6	26,6	26,8	26,5	24,9	24,3

⁸⁵ Статистический ежегодник Узбекистана до 2008г. – Т., 2009. С 33-34; Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010гг.) и прогноз на 2011-2015гг. Стат. Сб. –Т: Узбекистан, 2011-с.36; Анализ макроэкономических показателей Республики Узбекистан за годы независимости (1991-2016гг.)// Госкомстат Республики Узбекистан www.stat.uz ma'lumotlari asosida tuzildi.

Ko'rsatkichlar	1990	2000	2010	2019	2020	2021	2022	2023
xo'jaligi								
Sanoat (qurilishni qo'shgan holda)	23,4	23,1	24,1	33,8	35,5	33,9	33,5	32,3
sanoat	17,6	16,2	18,7	27,5	26,8	27,3	27,0	26,1
qurilish	5,8	6,9	5,4	6,3	6,7	6,6	6,5	6,2
Xizmatlar	33,2	42,5	45,3	39,6	39,7	39,6	41,5	43,4

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining o'zgarishini YaiMning qo'shilgan qiymat tarkibini tahlil qilish asosida ham ko'rish mumkin. 2000-2023 yillarda YaiMning qo'shilgan qiymatda sanoat (qurilishni qo'shib hisoblaganda)ning ulushi 23,1 %dan 32,3%ga, xizmat ko'rsatish sohasining ulushi 42,5 %dan 43,4%ga, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining ulushi 34,4 %dan 24,3%ga kamaydi.

Tarkibiy o'zgartirishlar natijasida avtomobilsozlik, neft kimiyo va neft gaz, elektrotexnika, farmasevtika va boshqa shu kabi yangi sanoat tarmoqlari vujudga keldi.

Mustaqillik yillarida respublikamizda iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilishi natijasida quyidagilarga erishildi;

- respublikaning yonilg'i-energetika resurslariga bo'lgan ehtiyoji to'la ta'minlandi;
- energetika mustaqilligiga erishildi;
- ozuqabop g'alla importiga qaramlik barham topdi. G'alla mustaqilligiga erishildi;
- ishlab chiqarishda tayyor mahsulotlar ulushi ortib bormoqda;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi qisqarib bormoqda;

- xizmat ko'rsatish sohalari rivojlanib, ular hajmining YaiMdagi ulushi ortib bormoqda;

- xorijiy investitsiyalarni jalb etish yo'li bilan yangi avtomobilsozlik sanoati vujudga keltirildi hamda samolyotsozlik, radio-elektronika, elektronika sohalari, shuningdek, qayta ishlash sohasini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda;

- tarkibiy o'zgarishlarning amalga oshirilishi oqibatida sanoat mahsulotlarining tarmoq tarkibida yonilg'i-energetika, kimyo va neft-kimyosi, mashinasozlik, metallomni qayta ishlash, oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ulushi o'sib bormoqda.

O'zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha quyidagi vazifalar belgilangan:

-milliy iqtisodiyotning tarkibida sanoat, xizmatlar ko'rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko'paytirish;

- ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilashga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish;

-sanoatni yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini sifat jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish;

- iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish;

- prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o'zlashtirish, shu asosda milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta'minlash;

- ishlab chiqarish mahalliyashtirishni rag'batlantirish siyosatini davom etish tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish;

- iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish;

- erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalarini tashkil etish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o'rni va ulushini oshirish, xizmatlarning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o'zgartirish;

- turizm industriyasini jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiyalash va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirish;

- eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish;

-yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni yanada samaraliroq bo'lishi uchun quyidagi sharoitlar yaratilishi lozim:

1. Davlatning tarkibiy o'zgarishlar borasidagi faol investitsion siyosatini amalga oshirish;

2. Xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish va ular uchun munosib qulay sharoitlar yaratish;

3. Xususiy investitsiyalar yo'nalishini savdo-vositachilik sohalaridan ishlab chiqarishni rivojlantirishga burish;

4. Xorijiy investorlar uchun yanada qulay investitsiya muhitini yaratish;

5. Bozor munosabatlarining asosi bo'lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish;

6. Zarar ko'rib ishlovchi korxona va tarmoqlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni asta-sekin to'xtatish, sanatsiya va bankrotlik siyosatini qo'llash.

12.3. Investitsiyalarning mohiyati, turlari, investitsion faoliyat va davlat siyosati

Investitsiya (lot.kiyintirmoq) ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida milliy yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kapital kiritish (qo'yish) ma'nosini anglatadi. Investitsiya (kapital kiritish) xususiy sektor va davlat ichida va xorijda turli iqtisodiyot tarmoqlariga yoki qimmatbaho qog'ozlariga kapital mablag'larning uzoq muddatga kiritilishi ham hisoblanadi.

Investitsiyalar moliyaviy investitsiya, ya'ni aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish ko'rinishida va real investitsiya, ya'ni mamlakat ichkarisida va chet ellarda ishlab chiqarishga kapital kiritish (qo'yish), shuningdek, yosh mustaqil davlatlarga qarz va subsidiyalar berish shakllarida amalga oshiriladi. Investitsiyalarning asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishi ham mavjud. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar, texnika va texnologiyalar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya nominal investitsiya, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar *real investitsiya* deyiladi.

Investitsiyalarga tadbirkorlik va boshqa faoliyat turlariga yo'naltirilgan hamda buning natijasida foyda yoki ijtimoiy samara vujudga keltiriladigan barcha turdagi mulkiy va intellektual qimmatliklar kiradi. Bu qimmatliklar pul mablag'lari, ko'chuvchi va ko'chmas (qo'zg'almas) mulk obyektlari bo'lgan moddiy ne'mat va buyumlar (qimmatliklar), yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari, shuningdek, boshqa mulkiy huquqlar, mualliflik huquqlari, nou-xau va boshqa intellektual qimmatliklar bo'lishi mumkin.

Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxona sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxona sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi.

Mamlakatning investitsiya qilish qobiliyati milliy daromadni kapital kiritish uchun ishlatiladigan ulushi miqdori bilan ifodalanadi. **Investitsiyalar samaradorligi** milliy daromad (foyda) o'sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi. Kapital qo'yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo'lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo'ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Investitsion faoliyat investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha qilinadigan amaliy harakatlardir. **Investor** biron-bir faoliyatga, korxonaga foyda olish maqsadida uzoq muddatli kapital kiritishni amalga oshiruvchi xususiy tadbirkor, tashkilot yoki davlat. Qisqacha aytganda investor investitsiyalarni amalga

oshiruvchi shaxs hisoblanadi. Investitsion faoliyat o'z mablag'lari, qarz va investorlarning jalb qilingan mablag'lari, shuningdek, davlat budjeti va budjetdan tashqari fondlar mablag'lari hisobidan amalga oshirilishi mumkin. O'z mablag'lariga korxonaning foydasi, amortizatsiya ajratmasi, pul jamg'armalari, aholining jamg'armalari kiradi. Investorlarning qarz moliyaviy mablag'lariga obligatsiya zayomlari, bank va budjet kreditlari kiradi. Jalb qilingan mablag'larga aksiyalar, paylar va fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa ulushlarini sotishdan tushgan mablag'lar kiradi.

Davlat mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etish jarayonini va xo'jalik subyektlari tomonidan amalga oshiriladigan investitsion faoliyatni tartibga solish maqsadida investitsion siyosat olib boradi. **Investitsion siyosat** kapital qo'yilmalarning eng ustuvor yo'nalishlarini tanlash, iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirish, uning samaradorligini oshirish, iqtisodiy o'sishga va milliy daromadning eng yuqori ko'rsatkichlariga erishishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Davlat tomondan milliy iqtisodiyotga ichki va tashqi investitsiyalar kiritilishi uchun qulay investitsiya muhitini yaratilishi uning investitsion siyosatining asosiy maqsadi hisoblanadi. **Investitsiya muhiti** investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui hisoblanadi. Investitsion muhit mamlakat iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning samarali aylanishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar kompleksi hamdir.

Davlat qulay investitsiya muhitini yaratish maqsadida tovar ishlab chiqaruvchilarga soliq bosimini va yukini kamaytirishga qaratilgan qonunchilik bazasini yaratadi, Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasidan investitsiya maqsadlarida

foydalaniladi, fan, ta'lim, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga investitsiya qilish orqali milliy intellektual salohiyatni saqlashga intiladi.

Investitsiya jarayonlarini faollashtirishda davlat tomonidan belgilanadigan moliyaviy imtiyoz va preferensiyalar muhim rol o'ynaydi. Ular pul resurslarini ishlab chiqarishga samarali investitsiyalash imkoniyatlarini kengaytiradi va shu orqali uning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratiladi.

Moliyaviy imtiyozlarga fan-texnika ishlanmalariga yo'naltirilayotgan foydani yoki uning bir qismini ma'lum muddatga soliqqa tortishdan ozod qilish, asosiy fondlarning jadallashgan amortizatsiya amaliyotini amalga oshirishga ruxsat berish va boshqalar kiradi.

12.4. O'zbekistonda iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish tendensiyalari

O'zbekistonda investitsion faoliyatni huquqiy bazasini yaratish va davlat tomonidan tartibga solish maqsadida 1998 yil 24 dekabrda «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi qonunlar qabul qilindi. Mazkur Qonun O'zbekiston Respublikasining 2014 yil 9 dekabrda O'RQ-380-sonli «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi Qonuniga muvofiq yangi tahrirda qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasining 2014 yil 9 dekabrda O'RQ-380-sonli «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi yangi tahrirdagi qonuniga muvofiq investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish;

soliq to'lovchilar va soliq solish obyektlarini, soliq stavkalari va ularga doir imtiyozlarni tabaqalashtiruvchi soliq tizimini qo'llash;

asosiy fondlarni jadal amortizatsiya qilish;

normalar, qoidalar va standartlarni belgilash;

monopoliyaga qarshi choralarni qo'llash;

kredit siyosati va narx belgilash siyosatini o'tkazish;

yerga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash;

investitsiya loyihalarini ekspertiza qilish mexanizmlarini belgilash;

O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturiga kiritilgan investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi monitoringini yuritish.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shakllarda ham amalga oshiriladi⁸⁶.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019 yil 28 yanvardagi PF-5643-son Farmoniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Tashqi savdo vazirligi va Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi negizida **O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi** tashkil etildi. Mazkur vazirlikning investitsiyalar sohasidagi asosiy vazifalari va faoliyat yo'nalishlari etib quyidagilar belgilangan:

yagona davlat investitsiya siyosatini amalga oshirish, davlat rivojlanish dasturlari va investitsiya dasturlari, shu

⁸⁶ O'zbekiston Respublikasining 2014 yil 9 dekabrda O'RQ-380-sonli «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi yangi tahrirdagi qonunining 14-moddasi.

jumladan, tarmoq va hududiy investitsiya dasturlari ishlab chiqilishi va samarali amalga oshirilishini muvofiqlashtirish;

xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ishlarini muvofiqlashtirish, xalqaro iqtisodiy va moliya institutlari, xorijiy hukumat moliya tashkilotlari bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama formatda o'zaro samarali hamkorlikni amalga oshirish;

davlat organlari va tashkilotlarining, O'zbekiston Respublikasining xalqaro hamda xorijiy moliya va iqtisodiy institutlardagi doimiy vakillarining, shuningdek, Tashqi ishlar vazirligi bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasining xorijiy muassasalarida tashqi iqtisodiy faoliyat masalalari bilan shug'ullanuvchi xodimlarning faoliyatini muvofiqlashtirish;

davlat organlari va tashkilotlarining respublikaga tashqi beg'araz ko'mak (grantlar, texnik ko'mak, maqsadli beg'araz yordam) mablag'larini jalb qilish bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, ularning maqsadli foydalanilishini hisobga olish va monitoring qilish;

O'zbekiston Respublikasining investitsiyaviy hamkorlik masalalari borasidagi xalqaro shartnomalarini tayyorlash, kelishish va imzolashda ishtirok etish;

investorlar bilan doimiy qayta aloqani yo'lga qo'yish, investitsiyalarni jalb qilishda hududlar va mahalliy kompaniyalarga ko'maklashish, investitsiya takliflarini ishlab chiqishni tashkillashtirish⁸⁷.

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, qulay investitsion muhitni yaratish va rivojlantirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida iqtisodiyotga investitsiyalarni

⁸⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2019 yil 28 yanvardagi PF-5643-son Farmoni// Xalq so'zi, 2019 yil 29 yanvar.

jalb etish kengayib bordi. Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar umumiy hajmi 2023 yilda 2010 yilga nisbatan - 21,2 barobarga, 2016 yilga - 6,9 barobarga, 2020 yilga nisbatan - 167 % ga o'sdi. Investitsiyalarning YaiMdagi ulushi 1995 yilda - 29,4%ni, 2000 yilda - 22,9%ni, 2010 yilda - 22,2%ni, 2020 yilda - 34,7%ni, 2023 yilda - 33,0%ni tashkil etgan. 2020 yilda 2016 yilga nisbatan asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar hajmi joriy narxlarda 4 martaga, aholi jon boshiga hisoblaganda 3,8 martaga o'sdi. Ularning YaiMdagi ulushi 2019 yilda 38,3%ni, 2021 yilda 33,3%ni tashkil etdi (qarang: 12.4.1-jadval).

Koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz ta'sirida 2020 yilning yanvar-dekabrida investitsion faollikni pasayishi kuzatildi, 2020-2021 yillarga nisbatan asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalarning o'sish sur'ati pasayadi, natijada ularning YaiMdagi ulushi ham kamaydi.

12.4.1-jadval.

O'zlashtirilgan investitsiyalar asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari⁸⁸

Ko'rsatkichlar	2000	2010	2016	2019	2020	2021	2022	2023
Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar - jami, trln. so'm	0,75	16,5 6	51,2	195, 9	210, 2	239, 6	266, 2	352, 1
Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar (o'sish sur'ati, % da)	101, 0	104, 2	104, 1	138, 1	95,6	102, 9	100, 2	122, 1
Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalarning YaiMdagi ulushi, % da	22,9	22,2	21,1	36,7	34,7	33,3	32,4	33,0

⁸⁸ Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar//stat.uz ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ko'rsatkichlar	2000	2010	2016	2019	2020	2021	2022	2023
Aholi jon boshiga asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar (mln. so'm)	0,03	0,58	1,61	15,9	17,7	21,1	25,6	29,3

Investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi o'zgarib bordi. Agar 1990 yilda asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalarning 46,3% davlat budjeti, budjetdan tashqari fondlar va boshqa markazlashtirilgan manbalar hisobidan moliyalashtirilgan bo'lsa, 2023 yilga kelib, bu ko'rsatkich 12,7%ni tashkil etdi (qarang: 12.4.2-jadval).

Mos ravishda, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari 87,3 % ni tashkil etdi. Xorijiy investitsiyalar ulushi 47,4%ni, shu jumladan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ulusi jami investitsiyalarning 24,0 % ini tashkil etdi.

12.4.2-jadval

O'zbekistonda asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi⁸⁹

Ko'rsatkichlar nomlari	Investitsiyalar tarkibi jamiga nisbatan % da					
	1990	2000	2010	2019	2021	2023
Investitsiyalar jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Shu jumladan:						
Davlat budjeti, budjetdan tashqari va boshqa markazlashgan fondlar	46,3	30,5	13,0	20,9	11,2	12,7
Markazlashmagan investitsiyalar	53,7	69,5	87,0	73,4	88,8	87,3
Korxona mablag'lari	41,1	27,1	32,2	20,7	29,1	24,1
Aholi mablag'lari	12,6	12,0	16,0	8,6	9,0	9,5
Bank kreditlari va boshqa qarz mablag'lari		7,2	9,7	13,1	8,0	6,3

⁸⁹ «Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010гг.) и прогноз на 2011-2015гг. (текст): Стат.сб. - Т.: Узбекистан, 2011.с.43-44, с.-52.; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год. - Т., Госкомстат РУ, 2018.- С.62; O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Yanvar-dekabr 2020 y.-T., 2021.-143-bet ma'lumotlari asosida tuzildi.

Ko'rsatkichlar nomlari	Investitsiyalar tarkibi jamiga nisbatan % da					
	1990	2000	2010	2019	2021	2023
Xorijiy investitsiyalar va kreditlar		23,2	29,1	31,0	42,7	47,4
Shu jumladan, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar		3,4	25,3	19,6	12,3	24,0

Asosiy kapitalga investitsiyalarning texnologik tarkibida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan qurilish-montaj ishlariga yo'naltirilgan investitsiyalar ulushi birmuncha qisqarib, uskuna, instrument va inventarlar ulushi oshdi (qarang: 12.4.3-jadval.)

Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalarning texnologik tarkibida 2023 yilda respublika bo'yicha qurilish – montaj ishlarining ulushi – 45,6 % ni, mashina, uskuna va inventar sotib olishga xarajatlar – 51,3 % hamda boshqa xarajatlar ulushi – 5,5 % ni tashkil etdi. Asbob-uskuna va jihozlarga yo'naltirilgan investitsiyalar ulushining ko'payishi ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash jarayonlarining kuchayishi bilan bog'liqdir.

12.4.3-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalarning texnologik tarkibidagi o'zgarishlar (umumiy hajmiga nisbatan %da)⁹⁰

Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021	2022	2023
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar, jami	100	100	100	100	100
Shu jumladan, qurilish-montaj ishlariga	40,2	43,4	44,5	49,2	45,6
Mashina, uskuna va inventar	52,1	49,5	47,5	43,2	45,9
Boshqa kapital ishlar va sarflar	7,7	7,1	8,0	7,6	8,5

⁹⁰ Статистический ежегодник Узбекистана за 2008г.-Т; 2009г. с.276; Инвестиции в основной капитал // www.stat.uz.; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год. - Т., Госкомстат РУ, 2018.- С.69; O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Yanvar-dekabr 2020 y.-T., 2021.-147-bet ma'lumotlari asosida tuzildi.

Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar takror ishlab chiqarish tarkibida yangi qurilishlarga yo'naltirilgan investitsiyalarning ulushi 2019 yildagi 47,3%dan 2020 yilda 42,7% ga pasaydi. 2021-2023 yillarda bu ko'rsatkich o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, mos ravishda 44,7% va 60,1 % ni tashkil etdi. 2019-2021 yillarda kengaytirish va modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan investitsiyalar ulushi 29,8%dan 33,6% ga ortdi. 2022 yilda bu ko'rsatkich 28,9%ni, 2023 yilda 24,5% ga kamaydi (qarang: 12.4.4-jadval).

12.4.4-jadval

O'zbekistonda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning takror ishlab chiqarish bo'yicha tarkibidagi o'zgarishlar (umumiy hajmiga nisbatan %da)⁹¹

Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021	2022	2023
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar – jami, shu jumladan	100	100	100	100	100
Yangi qurilishlar	47,3	42,7	44,7	51,5	60,1
kengaytirish, rekonstruksiya va modernizatsiya qilish	29,8	29,9	33,6	28,9	24,5
Boshqa yo'nalishlar	22,9	27,4	21,7	19,6	15,4

Iqtisodiy faoliyat yo'nalishlari bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar tarkibidagi o'zgarishlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, investitsiyalarning katta qismi iqtisodiyotning asosiy bazaviy tarmoqlarini (sanoat, transport va aloqa)ga yo'naltirilmoqda. Buning natijasida investitsiyalarning salmoqli ulushi ishlab chiqarish sohasiga yo'naltirilmoqda (qarang: 12.4.5-jadval).

⁹¹ O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Yanvar-dekabr 2020 y.-T., 2021.-149-bet; 2021yil. -T., 2022.-139 bet. ma'lumotlari asosida tuzildi.

12.4.5-jadval

Iqtisodiy faoliyat yo'nalishlari bo'yicha asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar tarkibidagi o'zgarishlar⁹²

		2010 y.	2016y.	2020y.	2022
Jami	trln. so'm	15,3	49,8	202,0	269,9
	%da	100	100	100	100
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	trln. so'm	0,5	1,6	18,0	19,9
	%da	3,5	3,3	8,9	7,4
Tog'-kon sanoati	trln. so'm	1,5	7,2	23,4	21,6
	%da	9,9	14,4	11,6	8,0
Ishlab chiqarish sanoati	trln. so'm	2,3	9,0	62,8	76,4
	%da	15,2	18,1	31,1	28,3
Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash	trln. so'm	0,9	2,7	10,2	20,2
	%da	5,8	5,4	5,1	7,5
Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilitatsiya qilish	trln. so'm	0,1	0,7	3,6	2,9
	%da	0,7	1,4	1,8	1,5
Qurilish	trln. so'm	0,2	0,9	9,4	15,0
	%da	1,4	1,9	4,7	5,6
Ulgurji va chakana savdo, remont motorli transport vositalari va motosikllarni ta'mirlash	trln. so'm	0,7	2,5	8,6	-
	%da	4,3	4,9	4,2	-
Tashish va saqlash	trln. so'm	3,5	5,8	9,6	-
	%da	23,0	11,6	4,7	-
Yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	trln. so'm	0,2	0,9	2,3	-
	%da	1,0	1,9	1,2	-
Axborot va aloqa	trln. so'm	1,1	1,1	4,8	6,1
	%da	7,0	2,2	2,4	2,3
Moliya va sug'urta faoliyati	trln. so'm	0,2	0,3	2,2	-
	%da	1,1	0,7	1,1	-
kasbiy, ilmiy va texnik faoliyat	trln. so'm	0,5	0,5	3,5	-
	%da	3,3	1,0	1,8	-
Ta'lim	trln. so'm	0,4	1,3	5,0	8,1
	%da	2,7	2,7	2,4	3,0

⁹² «Статистический ежегодник Узбекистана за 2010-2016гг. – Т., 2017.-С.238-239; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2017 год. – Т., Госкомстат РУ, 2018.- С.69-70;

Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish	trln. so'm	0,3	1,1	5,7	7,8
	%da	2,0	2,3	2,8	2,9
San'at, ko'ngil ochish va dam olish	trln. so'm	0,2	0,4	3,4	-
	%da	1,0	0,8	1,7	-
Barcha faoliyat turlaridan boshqa: uy-joy qurilishiga investitsiyalar	trln. so'm	2,3	11,1	19,1	22,4
	%da	15,1	22,3	9,5	8,3
Boshqa faoliyat turlari	trln. so'm	0,5	2,5	10,2	72,4
	%da	3,0	5,1	5,0	26,3

2010-2022 yillarda ishlab chiqarish sanoatining investitsiyalardagi ulushi 15,2%dan 28,3%ga, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining ulushi 3,5%dan 19,9%ga, elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalashga investitsiyalar ulushi 5,8%dan 7,5%ga oshdi. Shuningdek, tog'-kon sanoatiga kiritilgan investitsiyalar ulushi tahlil davrida kamaydi.

12.5. Xorijiy investitsiyalarni jalb etishining davlat tomonidan rag'batlantirilishi

Rivojlangan mamlakatlar xalqaro kapital harakatini asosan kapital eksporti-importini milliy va xalqaro darajada rag'batlantirish orqali amalga oshiradilar. Kapitalning qarzlar, portfel investitsiyalar va boshqalar shaklida harakat qilishi borasidagi davlat siyosati uning harakatidagi barcha cheklashlarni olib tashlash maqsadida olib boriladi. Bevosita xorijiy investitsiyalarga nisbatan davlat har qanday cheklashlarni amalga oshirish huquqini o'z zimmasida qoldiradi, chunki bu milliy iqtisodiy xavfsizlik bilan bog'liq. Shunisi xarakterliki, kapitalni chetga chiqarish uni jalb qilishga nisbatan kam darajada tartibga solinib turiladi.

Davlat tartibga solishning quyidagi usullaridan foydalanadi:

1) moliyaviy: jadallashtirilgan amortizatsiya; soliq imtiyozlari; subsidiyalar, qarzlar berish; kreditlarni sug'urtalash va kafolatlash;

2) nomoliyaviy: yer uchastkalari ajratish; zaruriy infrastruktura bilan ta'minlash; texnik yordam ko'rsatish.

Bu borada yirik kapital eksporteri-importeri bo'lmish AQSh tajribasi juda muhimdir. AQShning bevosita xorijiy investitsiyalarni tartibga solish siyosati ikki darajada amalga oshiriladi: federal, hamda mahalliy (shtatlar, okruglar, shaharlar). Federal tartibga solish deganda xorijiy investitsiyalarga nisbatan cheklashlar tushuniladi. Bunda milliy xavfsizlik masalasi birinchi o'ringa ko'tariladi. AQSh prezidenti amerika firmalarining qo'shilishi, yutilib ketilishi va sotib olinishi jarayonlarini (agar bunda firma faoliyati ustidan nazorat xorijiy investor qo'liga o'tsa) to'xtatib qo'yish huquqiga ega.

AQShning alohida shtatlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish dasturi quyidagilarni o'z ichiga oladi: soliq imtiyozlari; korxonani qurayotgan yoki modernizatsiyalashtirayotgan xorijiy investor uchun bozordagi stavkalardan pastroq darajada qarzlar va subsidiyalar ajratish; kasbga o'qitish va bandlikka ko'maklashish; transport tarmog'ini takomillashtirish; yer uchastkasini qurilish uchun tayyorlash; tekinga foydalanish uchun yer uchastkasini ajratish va boshq.

Xalqaro investitsiyalarni tartibga solish bo'yicha muhim amaliy hujjatlardan biri – Osiyo-Tinch okeani hamkorligi tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan xorijiy investitsiyalarning «ko'ngilli kodeksi»dir. Kelajakda Umumjahon savdo tashkiloti (UST) tomonidan foydalanilishi mumkin bo'lgan ushbu «kodeks» da quyidagi investitsion tamoyillar qayd etilgan:

- transparentlik;
- donor-mamlakatlarga nodiskriminatsion yondashuv;
- xorijiy investorlar uchun milliy rejim;
- investitsion rag'batlarni sog'liqni saqlash, xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlash bilan mos tushishi;
- savdoni va kapital qo'yilmalar o'sishini chegaralovchi investitsiyalarga bo'lgan cheklovlarni minimallashtirish;

➤ investitsiyalarni ekspropriatsiya qilinishidan voz kechish (bunda ijtimoiy maqsadlar uchun va milliy qonunchilik doirasida, nodiskriminatsiya asosida, xalqaro huquq qoidalariga amal qilgan holda va yetarli va samarali kompensatsiya to'lanishi sharti bilan ekspropriatsiya amalga oshirilishi mumkin);

➤ ro'yxatdan o'tkazilish va konvertatsiyalashuvning ta'minlanishi;

➤ kapitalni olib chiqishdagi to'siqlarni yo'qotish;

➤ ikki marotaba soliqqa tortishni bekor qilish;

➤ resipient mamlakatning milliy qonunchiligiga, ma'muriy tartib va qoidalariga xorijiy investorning amal qilishi;

➤ investitsion loyihani amalga oshirish bilan bog'liq xorijiy mutaxassislarni mamlakatdan chiqishiga va vaqtincha tashrif buyurishiga ruxsat berish;

➤ maslahatlar va muzokara yoki arbitraj yordamida kelishmovchiliklarni bartaraf etish.

Xorijiy investitsiyani o'z iqtisodiyotiga jalb etayotgan har bir davlat xorijlik sheriklariga huquqiy va tashkiliy kafolatlar yaratib beradi. Bu jarayon jahon tajribasida sinovdan ijobiy ravishda o'tgan. O'zbekiston Respublikasi xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonunining 11- moddasida shunday yozilgan: Respublika hududida o'z investitsiya faoliyatini olib borayotgan xorijiy investorlar huquqlarining himoyasini O'zbekiston Respublikasi kafolatlaydi. Bu kafolat albatta, xalqaro huquq normalari asosida beriladi. Agarda O'zbekistonning yangi qabul qilingan qonunchiligi investitsiya sharoitlarini yomonlashtirsa, o'n yilgacha xorijiy investitsiyalar ular jalb qilingan davrda qabul qilingan qonunchilik shartlari saqlanib qoladi. Bu talab mudofaa, milliy xavfsizlik, jamoat tartibini saqlash va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlash bilan bog'liq qonunchilikni o'zgartirmaydi. O'zbekiston Respublikasi davlat organlari xorijiy investorlarning huquqlariga putur yetkazadigan huquqiy

normativlarni qabul qilgan taqdirda, investorlarga yetkazilgan zarar shu organlardan sud orqali undiriladi.

O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturlarini amalga oshirishda dunyoning ko'plab mamlakatlari ishtirok etmoqda. Investitsiyalarni jalb etish vazifasini davlatimiz ko'p ukkladli bozor iqtisodiyotini yaratish va rivojlantirish asosida haqiqiy mulkdorlarni shakllantirish bilan bog'laydi.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichida mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish hukumat tashqi iqtisodiy faoliyatini diqqat markazida bo'ldi. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish tadbirlarini amalga oshirishda hukumat quyidagi tamoyillarga asoslandi:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat yuritish;

- respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag'ni keng jalb etishni ta'minlaydigan huquqiy ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;

- respublikaga jahon darajasidagi texnologiyani yetkazib berayotgan va iqtisodiyotni zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko'maklashayotgan xorijiy investorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini yurgizish;

- mablag'larni respublika mustaqilligini ta'minlaydigan, import o'rini qoplovchi va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ustuvor yo'nalishda jamlash.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-apreldagi PF-4434-sonli Farmoni bilan xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi **5 million AQSh dollaridan kam bo'lmagan** yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar davlat ro'yxatidan o'tgan sanadan boshlab **10 yil** mobaynida soliq qonunchiligida o'zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan **foyda solig'i, qo'shilgan qiymat**

solig'i, mol-mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona ijtimoiy to'lov, yagona soliq to'lovi, shuningdek Respublika yo'l hamda Ta'lim va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash jamg'armalariga majburiy ajratmalar to'lashning mazkur korxonalar davlat ro'yxatidan o'tish sanasida amal qilgan me'yorlari va qoidalarini qo'llashga haqli ekanliklari belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturini tasdiqlash hamda investitsiya loyihalarini boshqarishning yangi yondashuv va mexanizmlarini joriy etish to'g'risida"gi PQ-72-son Qaroriga muvofiq Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tomonidan shakllantirilgan, kelgusi besh yilda 70 milliard AQSh dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar o'zlashtirilishini nazarda tutuvchi O'zbekiston Respublikasining 2022—2026 yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturi qabul qilindi (qarang:12.5.1-jadval). 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSh dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralari ko'rish maqsadi belgilangan. Buning uchun Investitsiyalardan samarali foydalanish hamda eksport hajmlarini oshirish bo'yicha, "pastdan-yuqoriga" tamoyili asosida, yangi tizimni yo'lga qo'yish, davlat-xususiy sheriklik asosida energetika, transport, sog'liqni saqlash, ta'lim, ekologiya, kommunal xizmatlar, suv xo'jaligi va boshqa sohalarga 14 milliard AQSh dollarga teng investitsiya jalb etish kabi chora-tadbirlar amalga oshiriladi⁹³.

⁹³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60sonli Farmoni. 1-ilova.// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

12.5.1-jadval
2022 — 2026 yillarda markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarni o'zlashtirishning yig'ma maqsadli ko'rsatkichlari

T/r	Moliyalashtirish manbalari	2022- 2026 yillarda jami	shundan:					trln. so'm
			2022 yil	2023 yil	2024 yil	2025 yil	2026 yil	
	Jami kapital qo'yilmalar shu jumladan:	2025,2	298,8	346,8	400,3	457,7	521,6	
1.	Markazlashgan investitsiyalar:	344,3	50,8	61,5	72,4	76,1	83,6	
1.1.	Budjet mablag'lari	136,7	23,8	25,0	28,1	29,4	30,4	
1.2.	O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari (so'mda) mln. AQSh dollarida	17,6	1,6	3,1	3,5	4,5	4,9	
1.3.	O'zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar (so'mda) mln. AQSh dollarida	1352	142*	258	271	335	345	
		190,0	25,4	33,4	40,9	42,2	48,3	
		14738	2240	2780	3212	3129	3376	
2.	Markazlashmagan investitsiyalar:	1680,9	248,0	285,4	327,9	381,6	438,0	
2.1.	Korxona mablag'lari, shu jumladan, korxonalarning o'z ixtiyorida qoldiriladigan soliqlar	478,2	69,4	76,9	92,5	110,4	129,0	
2.2.	Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag'lari	338,9	49,6	53,7	64,9	79,2	91,5	
2.3.	To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar (so'mda) mln. AQSh dollarida	714,3	107,6	130,2	141,0	157,1	178,4	
		55572	9506	10849	11087	11651	12479	
2.4.	Aholi mablag'lari	149,5	21,3	24,6	29,6	34,8	39,2	

Mamlakatimizda ishlab chiqarish korxonalarini modernizatsiya qilish va yangilash, zamonaviy innovatsiyalarga asoslangan va yuksak samarali texnika, texnologiyalarni joriy etish, investitsiyalarni oshirish orqali iqtisodiyotda tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiyalashni davom ettirish davlatning tarkibiy-investitsiyaviy siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishi, tarkibiy o'zgarishlar, tarkibiy siyosat, investitsiya, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, investitsiya faoliyati, investitsion siyosat, diversifikatsiya, kafolatlar, imtiyozlar.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tarkibiy o'zgarishlarning mazmun-mohiyati nimada?
2. O'zbekiston iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlar qanday natijalarni berdi?
3. Investitsiya faoliyati nimani anglatadi?
4. Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan boshqarish choralari nimalardan iborat?
5. Investitsiya fondlari investitsiya faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
6. Xorijiy investitsiyalar qanday boshqariladi?
7. Xorijiy investitsiyalarni boshqarishni chet el tajribasini xususiyatlari nimalardan iborat?
8. Xorijiy investitsiyalar uchun O'zbekiston Respublikasida qanday imkoniyatlar yaratilgan?
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida investitsiya siyosati samarasini oshirish to'g'risidagi g'oyalarining mazmunini aytib bering.
10. Investitsiyaviy ombudsman deganda nimani tushunasiz?
11. Investitsiya kodeksini qabul qilishdan maqsad nimalardan iborat?

XIII BOB. DAVLATNING SANOAT SIYOSATI VA SANOAT RIVOJLANISHINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH YO'NALISHLARI

13.1. Davlatning sanoat siyosatining mazmuni, maqsadi va vazifalari

Sanoat siyosati – xo'jalik subyektlari faoliyatini, shuningdek, bu faoliyatning alohida jihatlariga tegishli bo'lgan, ya'ni ishlab chiqarish omillarini xarid qilish, ishlab chiqarishni, taqsimot, tovar va xizmatlarni realizatsiya qilishga tegishli bo'lgan xo'jalik subyektlari va ularning mahsulotlarining hayot siklining barcha fazalarini davlat-huquqiy tartibga solish chora-tadbirlarining yig'indisidir.

Sanoat siyosati quyidagi uch yo'nalishda amalga oshiriladi:

1. Xo'jalik faoliyatining innovatsion rag'batlarini, innovatsion rivojlanish modellarini shakllantirishga qaratilgan tadbirkorlik va ilmiy-innovatsion tuzilmalarning o'zaro hamkorligini vujudga keltirishga imkon beradi.

2. Sanoat siyosati maqsadlariga muvofiq sanoatning tarmoq va territorial tarkibiy qayta tuzilishini moliyalashtirishni ta'minlaydigan kapitalning sektorlararo, tarmoqlararo, territorial oqimini rag'batlantiradigan tarkibiy siyosat.

3. Ishlab chiqarishni va infratuzilmani rivojlantirishga kapital quyilmalarni ta'minlovchi va rag'batlantiruvchi investitsion siyosat⁹⁴.

Sanoat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishning darajalari.

⁹⁴ Горячева Т.В. Инновационная деятельность как главный фактор промышленного роста/ Т. В. Горячева// Инновационная деятельность.- М., 2010.-№3.

Makrodarajada sanoatni rivojlantirishning umummilliy maqsadlari belgilanadi, mamlakat miqyosida normativ baza va sanoat siyosatining maqsadli dasturlari shakllantiriladi, ularni resurslar ta'minoti strategiyasi ishlab chiqiladi, sanoat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish borasida davlat-xususiy sektorning o'zaro hamkorligi tashkil etiladi.

Mezodarajada pirovard mahsulot ishlab chiqarish va territorial-sanoat komplekslari, sanoat klasterlari tashkil etish va ularning o'zaro faoliyati tartibga solinadi.

Mikrodarajada korxonalarining mustaqil bozor subyektlari sifatida faoliyat yuritishlari uchun qulay muhitni vujudga keltirish chora-tadbirlari amalga oshiriladi.

Sanoat siyosati makroiqtisodiy tartiblash usullari, ya'ni bozor subyektlari faoliyatini rag'batlantirishning qoidalari, sharoitlari va rag'batlarini vujudga keltirish hamda ma'muriy usullar orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, davlat-xususiy sherikchilik, hududiy, yuqori va mahalliy hokimiyat organlari manfaatlarini muvofiqlashtirish usullaridan ham foydalaniladi.

Sanoat siyosati quyidagi muammolarni hal etishga qaratilishi lozim bo'ladi:

1) qonunchilikni rivojlantirish, huquqiy normalar ijodkorligi sohasini isloh etish;

2) aniq sanoat sektorlaridagi siyosat (sanoatni tarkibiy o'zgartirish, ustuvor tarmoqlarni, kichik va o'rta korxonalarni qo'llab-quvvatlash);

3) ish bilan bandlik va mehnat unumdorligi;

4) moddiy aktivlarga, asosiy kapitalga investitsiyalar (sanoat, transport infrastrukturasini, aloqa);

5) nomoddiy aktivlarga investitsiyalar (sanoat tadqiqotlariga va ishlanmalariga, kadrlarga; sifatni oshirishga, ekologik toza texnologiyalarga; standartizatsiya va statistikani rivojlantirishga);

6) raqobatbardoshlik va raqobat sohasidagi siyosat (ichki bozordagi chora-tadbirlar; eksportni rivojlantirish va savdoni liberallashtirish);

7) xalqaro investitsiyalar;

8) ekologik siyosat, sanoat ekologiyasi;

9) energetik siyosatning sanoat jihatlarini;

10) hududiy rivojlanish siyosati;

11) rivojlangan va o'tish bosqichidagi mamlakatlar bilan sanoat sohasidagi hamkorlik;

12) bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichidagi mamlakatda sanoat rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari.

O'zbekistonda sanoat siyosatini amalga oshirishga mas'ul davlat organi O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va sanoat vazirligi edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-dekabrda PF-269-sonli Farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi tashkil etilgan bo'lib, vazirlik mamlakatimizning ham o'rta, ham uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan ijtimoiy-iqtisodiy ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqish uchun mas'ul organ hisoblanadi. Mazkur vazirlikning sanoatning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish yagona industrial siyosatni yuritish borasidagi asosiy vazifalari quyidagilardan iborat etib belgilandi:

-milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish va diversifikatsiya qilish, shuningdek, hududlar va tarmoqlarni rivojlantirish uyg'unligini ta'minlash maqsadida ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirish, hududlarning mavjud tabiiy va iqtisodiy resurslaridan unumli foydalanish asosida mamlakat

sanoatini rivojlantirishning strategiya va modellarini ishlab chiqish;

-O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi hamda Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi bilan birgalikda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va aholini yoqilg'i-energetika resurslari bilan bozor mexanizmlari asosida uzluksiz ta'minlashga qaratilgan strategiya va chora-tadbirlarni amalga oshirish;

-asosiy sanoat tarmoqlari va yirik korxonalarini isloh qilish bo'yicha strategiya va dasturlarni ishlab chiqishda ishtirok etish;

-sanoat tarmoqlarining rivojlanish darajasini monitoring qilish borishda xalqaro tajribada keng qo'llaniladigan asosiy indikatorlarni aniqlash, «yashil iqtisodiyot» hamda energiyasamaradorlikning asosiy prinsiplari va usullarini amaliyotga joriy etish va monitoring qilish uslubiyatini ishlab chiqish va amalga oshirish;

-respublika sanoat korxonalarining mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish, hajmlari, ichki bozor talabining qondirilish darajasi bo'yicha hamda ichki va tashqi bozorlarda muhim sanoat mahsulotlari narxlarining o'zgarish tendensiyalari bo'yicha tahlillar tayyorlash va ommaviy axborot vositalarida keng yoritib borilishini tashkil etish⁹⁵.

13.2. O'zbekistonda davlatning sanoat siyosatining o'ziga xos xususiyatlari

Markazlashtirilgan ma'muriy-buyruqbozlik tilimi davrida O'zbekistonning ishlab chiqarishi ko'p jihatdan agrar xomashyo xarakteriga ega edi va sanoati yaxshi rivojlanmadi. 1960-1990 yillar ichida sanoatning milliy daromadni yaratishdagi hissassi o'zgarmadi. 1990 yilda respublikada yaratilgan milliy daromadda

⁹⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag'allikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020 yil 26 martdagi PF-5975-son Farmoni// <https://lex.uz/docs/-4776669>.

sanoatning hissassi - 25,7 foiz, qishloq xo'jaligi - 44,2 foiz, qurilish - 14,1 foiz, transport va aloqa - 4,7 foiz, boshqa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari - 11,1 foizni tashkil etdi⁹⁶.

Sanoat mahsulotining asosiy qismi yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlaridan iborat bo'lib, ularning ulushiga ushbu tarmoq mahsulotining 56 foizi to'g'ri kelgan. O'zbekistonda barcha sanoat mahsulotlari tarkibida mashinasozlik sanoatining hissassi 20 foizga ham yetmadi. Buning oqibatida tashqaridan mahsulot kiritishning asosiy yo'nalishi sanoat asbob-uskunalarini, texnologiyani, fan-texnika yutuqlarini kiritishdan iborat bo'lib qoldi. Mahalliy sanoatning markazlashgan iqtisodiyotga ishlab chiqarish va texnologik jihatdan bog'liqligi uyg'unlashib ketdi. Mashinasozlikning suyagi hisoblanadigan dastgoh ishlab chiqarish, ayniqsa zaif rivojlandi. Natijada ishlab chiqarish vositalari va sanoat materiallari ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, hozirgi zamon yirik turkum ishlab chiqarish talablariga javob beradigan avtomat va yarim avtomat murakkab dastgohlar ishlab chiqarish kechikdi.

O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishida vujudga kelgan nomutanosibliklardan yana biri - qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidadir. Mineral xomashyolarning katta qismi qayta ishlanmagan yoki yarim tayyor mahsulot holda respublikadan chiqib ketardi. Sanoat taraqqiyotida ko'zga tashlanayotgan nomutanosibliklardan yana biri sanoat korxonalarini mahalliy kadrlar bilan ta'minlashda ko'rinadi. XX asrning 50-60-yillarda barpo qilingan Navoiy, Zarafshon, Muborak, Angren, Yangiyer va boshqa industrial shaharlar sobiq markaz vazirlik va mahkamalariga bo'ysunuvchi yirik sanoat korxonalari bazasida barpo qilingan bo'lib, ularga kerakli malakali

⁹⁶ "Народное хозяйство СССР в 1990 году". Статистический ежегодник. Москва, Финансы и статистика. 1991. 11-стр. "Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г.". Т.: «O'zbekiston», 1991. 10-bet.

ishchi kadrlar sobiq ittifoqning boshqa hudud va sanoat rayonlaridan ko'chirib keltirilardi. Bu ham, mahalliy millat vakillaridan ishchi-kadrlar tayyorlash muammosini orqaga surdi.

Davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi bilan O'zbekiston uchun iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning keng istiqbollari ochildi va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish yo'li tanlab olindi. Respublikada barqaror iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini ta'minlash uchun iqtisodiyotimizning tarkibiy tuzilishida tub o'zgarishlar qilish muhim vazifalardan biri sifatida belgilab olindi.

Mustaqillik yillarida ishbilarmonlik muhitini yaratilganligi va investitsiyalarni keng jalb etish natijasida iqtisodiyot tarmoq tuzilishida tub sifat o'zgarishlar yuz berdi. 2001 yildan boshlab esa faol tarkibiy investitsion siyosatning amalga oshirilishi natijasida sanoat (qurilishni qo'shganda) YaIMdagi ulushi 2000 yildagi 20,2%dan 2023 yilda 32,3%ga oshdi. Sanoatning YaIMdagi ulushi shunga muvofiq ravishda 14,2%dan 26,1%ga oshdi.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat majmuasi tarkibida amalga oshirilgan o'zgarishlar oqibatida sanoat mahsulotlari umumiy hajmida tog'-kon sanoati va ochiq konlarda ishlash sohasining ulushi 2019 yildagi 23,0%dan 2023 yilda 13,3%ga kamaydi, ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlarining ulushi mos ravishda 69,6%dan 79,1%ga oshdi(qarang: 13.2.1-jadval).

13.2.1-jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibi (%)da⁹⁷

Tarmoqlar	2019	2020	2021	2022	2023
Sanoat, jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tog'-kon sanoati va ochiq konlarda ishlash	23,0	14,7	15,3	14,8	13,3

⁹⁷ O'zbekiston Respublikasida sanoat ishlab chiqarish/ nashr etilgan: 23/07/2017//stat.uz; O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati.2020 yil yanvar-dekabr. Stat.to'plam.-T., O'zdatstat qo'mita, 2021.-64.77-78-bet; O'zdatstat qo'mita ma'lumotlari.

Tarmoqlar	2019	2020	2021	2022	2023
Ishlab beradigan (qayta ishlash) sanoat	69,6	77,2	77,3	77,7	79,1
Sanoatning boshqa tarmoqlari	7,4	8,1	7,4	7,5	7,6

Ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari mahsuloti hajmida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish ulushi 2010 yildagi 19,6%dan 2022 yilda 12,5%ga, to'qimachilik mahsulotlari ulushi mos ravishda 17,2%dan 13,6%ga kamaydi (qarang: 13.2.2-jadval)

13.2.2-jadval

Ishlab chiqarish sanoatining tarkibi⁹⁸

	2010	2016	2019	2020	2021	2022
Ishlab chiqaradigan sanoat	100	100	100	100	100	100
Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish	19,2	24,5	13,9	13,8	12,9	12,5
Ichimliklar ishlab chiqarish	3,2	3,7	2,5	2,4	2,7	3,5
Tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish	1,4	1,1	0,7	0,6	0,6	0,6
To'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish	16,9	14,6	11,8	12,0	13,8	13,6
Kiyim ishlab chiqarish	2,0	4,7	3,6	3,4	3,6	3,7
Teri va unga tegishli mahsulotlar ishlab chiqarish	0,3	1,1	0,6	0,5	0,6	0,5
Yog'och va po'kak buyumlar (mebeldan tashqari), poxol va to'qish uchun materiallardan buyumlar ishlab chiqarish	0,2	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6
Qog'oz va qog'oz mahsulotlari ishlab chiqarish	0,5	1,0	0,8	0,7	0,8	0,9
Yozilgan materiallarni nashr qilish va aks ettirish	0,7	1,0	0,5	0,4	0,4	0,6
Koks va neftni qayta ishlash	6,2	3,2	3,9	3,6	3,0	3,5

⁹⁸ Ishlab chiqarish sanoatining tarkibi//file:///D:/Statistika/Canoat%202010-2020%20yy/ 9.3%20Structure %20of %20manufacturing%20industry_uzb+.pdf

mahsulotlari ishlab chiqarish						
Kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish	6,8	8,1	7,4	6,9	7,4	7,3
Asosiy farmasevtika mahsulotlari ishlab chiqarish	0,6	1,3	0,8	0,8	1,0	0,7
Rezina va plastika buyumlari ishlab chiqarish	2,0	2,8	2,1	2,3	2,2	2,0
Boshqa nometall mineral mahsulotlar ishlab chiqarish	5,7	6,9	5,4	5,3	5,5	4,9
Metallurgiya sanoati	12,8	10,6	22,5	26,0	25,6	23,3
Mashina va uskunalar tashqari tayyorlangan buyumlar ishlab chiqarish	2,0	2,5	2,2	2,3	2,9	2,7
Kompyuter, elektron va optik mahsulotlar ishlab chiqarish	1,5	0,5	0,8	1,1	1,6	1,4
Elektr uskunalar ishlab chiqarish	1,4	2,1	2,9	2,8	3,0	3,1
Boshqa toifalarga kiritilmagan mashina va uskunalar ishlab chiqarish	0,7	1,1	1,7	1,4	1,2	1,2
Avtotransport vositalari, treylerlar va yarim pritseplar ishlab chiqarish	12,4	4,5	13,0	11,0	8,5	11,2
Boshqa transport uskunalar ishlab chiqarish	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3
Mebel ishlab chiqarish	0,6	1,5	0,9	0,7	0,8	0,9
Boshqa tayyor buyumlar ishlab chiqarish	0,8	1,2	0,6	0,6	0,5	0,5
Mashina va uskunalar ta'mirlash va o'rnatish	1,7	1,1	0,5	0,5	0,5	0,5

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, metallurgiya sanoati ulushi tahlil davrida 12,8%dan 23,3%ga, Kiyim ishlab chiqarish 2,0%dan 3,7 %ga oshdi. Avtotransport vositalari,

treylerlar va yarim pritseplar ulushi 2010 yildagi 12,7%dan 2021 yilda 8,5%ga kamayib, 2022 yilga kelib, 11,2%ga o'sdi.

Shunday qilib, davlatning iqtisodiy siyosat sohasidagi bosh vazifasi - ijobiy biznes-iqlim yaratishdir. Buning uchun davlatning o'zini qayta qurish kerak. O'zbekistonning keyingi o'n yilliklardagi iqtisodiy rivojlanish istiqbollari mana shu ishni amalga oshira olishimiz yoki olmasligimizga bog'liq.

13.3. Sanoatni modernizatsiya qilish va rivojlantirish istiqbollari

Prognozlashtirilayotgan 2019-2030 yillar mobaynida sanoatning iqtisodiy o'sishga ulushini o'rtacha 2,2 punktga ta'minlaydigan iqtisodiyotni industralashtirishning jadallashtirilgan sur'ati iqtisodiy o'sishning asosiy drayveri hisoblanadi. Bundan tashqari, sanoatda sifatli tarkibiy siljish, yarim tayyor mahsulotlar va pirovard mahsulot ishlab chiqarish ulushini ko'paytirish prognozlashtirilmoqda. Bu tarmoqning o'sishi sur'atida qayta ishlovchi sanoat ulushi 2018 yildagi 47,6 foizdan 2030 yilda 89,6 foizga ko'payishiga olib keladi.

2019-2030 yillarda YaiM o'sishining prognoz sur'atlarini ta'minlash uchun prognoz davrda sanoat mahsuloti o'sishining o'rtacha yillik sur'atlari qayta ishlovchi sanoat o'sishi sur'atlarining oldini oluvchi sur'atlarini 8,1 foizgacha o'stirish hisobiga 7,4 foizni tashkil etishi kerak. Prognozlashtirilayotgan davrda qayta ishlovchi sektorning ulushi 2018 yildagi 76,6 foizdan 2030 yilda 78,9 foizga ko'payadi.

Shu bilan birga, O'zbekiston sanoatining rivojlanishi sanoat o'sishi omillari va manbalarini zaiflashtirishga qodir bo'lgan bir qancha qarama-qarshi tendensiyalar va xavf-xatarlar bosimi ostida turibdi. Bu istiqbolda rivojlanishning prognoz sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi – tovarlar, kapitallar, texnologiyalar va ish kuchining nafaqat an'anaviy bozorlarinigina emas, balki davlat boshqaruvi tizimini, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va inson salohiyati rivojlanishini qamrab oladigan global raqobatning kuchayishi.

Ikkinchi – ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda innovatsiyalarning rolini kuchaytiruvchi va ko'plab an'anaviy o'sish omillari ta'sirini pasaytiruvchi texnologik o'zgarishlarning yangi to'lqini kutilmoqda. Oxirgi avlod yangi texnologiyalarning rivojlanishdagi qoloqligi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini pasaytirishi hamda o'sib borayotgan geosiyosiy raqobat sharoitlarida uning zaifligini oshirishi mumkin.

Uchinchi – yoqilg'i va xomashyo eksporti kuchayishiga asoslanadigan sanoat rivojlanishining eksport-xomashyo modeli salohiyati tugashi.

Uzoq muddatli istiqbolda sanoat mamlakatni barqaror rivojlantirishga erishishda asosiy harakatlantiruvchi kuch bo'lishi kerak. Bunga xomashyoviy yo'naltirilganlikdan chekinishga ko'maklashuvchi tarkibiy qayta o'zgartirishlar va iqtisodiyotni diversifikatsiyalashni, rivojlanishning innovatsion va yuqori texnologik modeliga o'tish uchun tayyorgarlik ko'rish va shart-sharoitlar yaratish hisobiga erishilishi mumkin. Iqtisodiyot va sanoatning ko'pchilik sektorlarida raqobat afzalliklari mavjud bo'lgan (yoki tezlikda tashkil etilishi mumkin bo'lgan) burilish yasaydigan ilmiy-texnologik yo'nalishlarda say-harakatlarni jamlagan holda yetib oluvchi va innovatsion rivojlanish modellariga va malakali muhandis va konstruktorlik salohiyatini tiklashga asoslangan aralash model amalga oshiriladi. Bunda aholi farovonligi va hayoti darajasini oshirish maqsadlarida respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik vazifalarini hal

etishda tarmoq, tarmoqlararo, mintaqaviy, mintaqalararo, umumdavlat va xalqaro manfaatlarni garmonik birga qo'shish ta'minlanadi.

Sanoatning rivojlanishi ham davlat, ham xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy faolligini oshirish va samarali milliy innovatsion tizimni jadal rivojlantirish doirasida sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi oshirishini rag'batlantirish va davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish mexanizmi orqali iqtisodiyotni tarkibiy va institutsional qayta o'zgartirishlar yo'li bilan resurs salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish hisobiga bajariladi.

Jamg'armalarning ichki manbalari cheklanganligi tufayli zamonaviy raqobatbardoshli mahsulotlar ishlab chiqarishga qodir bo'lgan, biroq aylanma kapital yetishmasligi va ichki talab o'sishining tor imkoniyatlari tufayli ishlamayotgan mavjud quvvatlarning nisbatan raqobatbardoshli qismini aylanmaga jalb etish omilidan eng ko'p darajada foydalanish zarur. Baholashlar katta investitsiya xarajatlarini talab etmaydigan quvvatlarni yuklashning eng ko'p zaxirasi mashinasozlikda, asosan avtomobilsozlikda va bir qator to'qimachilik ishlab chiqarishlarida mavjudligini ko'rsatadi.

Rangli metallurgiya va qurilish materiallari sanoatining moddiy-xomashyo bazasini yanada mustahkamlash, qazib olinayotgan mineral xomashyoni qayta ishlashning kompleksligini tubdan oshirish, sanoat ishlab chiqarishi va mehnat unumdorligi o'sishi sur'atlarini ko'paytirish zarur.

Hisob-kitoblar mehnat unumdorligini faqat 1 foizga oshirish sanoatning qo'shilgan qiymati 1,2 foizga o'sishini ta'minlash imkonini berishini ko'rsatadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini modernizatsiya qilish va sanoatni texnik jihatdan qayta jihozlash

jarayonlarini kuchaytirish ushbu rezervdan foydalanishning asosiy omillari hisoblanadi.

Uzoq muddatli istiqbolda sanoatda islohotlar og'irligi markazini innovatsion omillarni (bio va nanotexnologiyalar, mikroelektronika, nozik kimyo texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya va lazer-optik texnologiyalar, tiklanadigan energetika yutuqlaridan foydalanish, yangi materiallar ishlab chiqarish va shu kabilar) faollashtirish asosida tarkibiy qayta o'zgartirishlarni jadallashtirishga va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashga ko'chirish taklif etiladi.

Buning uchun:

1. Yuqori texnologiyalarni o'zlashtirishga ko'maklashuvchi ilmiy-texnik va ta'lim tizimlarini hamda korxonalar salohiyatini yanada rivojlantirish hisobiga sanoatning innovatsion-yo'naltirilgan, yuqori texnologik tuzilmasini shakllantirish uchun bazaviy shart-sharoitlarni yaratish.

2. Innovatsion omillarni faollashtirishga va xorijiy texnologiyalarni o'zlashtirish va moslashtirish hamda mahalliy innovatsion salohiyatni kuchaytirish orqali ishlab chiqarish jarayoniga innovatsiyalar joriy etilishini ta'minlaydigan bozor va ishlab chiqarish infratuzilmasi institutlarini shakllantirish.

3. Ilmiy tashkilotlar, ta'lim muassasalari bilan yirik va kichik biznesning ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi mustahkam kooperatsiyani ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish.

2030 yilgacha Konsepsiya doirasida quyidagi maqsadli ko'rsatkichlarga erishish nazarda tutiladi:

1. YaIM o'sishi sur'atiga qayta ishlovchi sanoatning ulushi hissasini 2018 yildagi 21,9 foizdan 2030 yilda 35,4 foizgacha, sanoatda 47,6 foizdan 89,6 foizgacha ko'paytirish

2. Paxtani chuqur qayta ishlash darajasini 100 foizgacha yetkazish.

2030 yilga qadar milliy iqtisodiyot tarkibida sanoatning ulushini 40 foizga yetkazish bo'yicha aniq maqsadli dasturlarni amalga oshirish belgilangan⁹⁹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida **"Sanoat sohasidagi siyosatni samarali amalga oshirish, sanoatni innovatsion asosda tashkil etish**, uni rivojlantirishda drayver va o'sish nuqtalarini jalb etish orqali sanoat tarmoqlari raqobatbardoshligi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, **"yashil texnologiya"**larni ishlab chiqarishga tatbiq etishni rag'batlantirish, xomashyoni chuqur qayta ishlash va raqobatbardosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish, tashqi bozorlarda yuqori talabga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim"¹⁰⁰, deb ta'kidlagan.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 22-maqsad sifatida Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish belgilangan. Ushbu maqsadga erishish bo'yicha quyidagilar belgilangan:

- sanoatning yetakchi tarmoqlari va iqtisodiyotni yanada liberallashtirish hamda transformatsiya jarayonlarini yakunlash;

-energiya resurslari va tabiiy gaz bozorlarini ijtimoiy himoya kafolatlarini belgilagan holda erkinlashtirib, sohaga xususiy investitsiyalarni keng jalb qilish hamda ehtiyojmand aholini himoya qilish uchun ijtimoiy iste'mol normalarini kiritish;

⁹⁹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi.-T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021.-148-bet

¹⁰⁰ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi.-T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021.-134-bet

- iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga neft-gaz mahsulotlarini uzluksiz yetkazib berilishini ta'minlash;

- mis sanoati klasterini tashkil etish orqali mis va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini 2 baravar ko'paytirish hamda 8 milliard dollarlik mahsulot ishlab chiqarish uchun asos yaratish;

- kimyo va gaz-kimyosi sohalarini rivojlantirish va tabiiy gazni qayta ishlash darajasini 8 foizdan 20 foizga yetkazish orqali kimyo sanoatida 2 milliard AQSh dollariga teng mahsulot ishlab chiqarish;

-avtomobil sanoatida kooperatsiyani yanada rivojlantirish orqali ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga, eksport hajmini 2 baravarga ko'paytirish va mahalliyashtirish darajasini oshirish;

- Chirchiq shahrida qishloq xo'jaligi mashinasozligi ishlab chiqarishini yagona sanoat klasteri usulida tashkil etish;

- qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga ko'paytirish;

-to'qimachilik sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga ko'paytirish, charm-poyabzal sohasini rivojlantirish orqali ishlab chiqarish hajmini 3 baravarga ko'paytirish;

- farmasevtika sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 3 baravar ko'paytirish va mahalliy bozorni ta'minlash darajasini 80 foizga yetkazish;

- elektrotexnika sanoatida yuqori qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga va eksportini 3 baravarga oshirish;

- mebel mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2,8 baravarga ko'paytirish¹⁰¹.

Sanoatni modernizatsiyalash bo'yicha oldinga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun davlatning harakatlari asosiy yo'nalishlarini hisobga olgan holda ushbu dasturda davlatning roli

¹⁰¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60sonli Farmoni. 1-ilova.// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

va o'rmini belgilab, yaratiladigan qo'shilgan qiymat nuqtai nazaridan milliy iqtisodiyot tuzilmasida sanoat ishlab chiqarishining rolini oshirish talab qilinadi, shu jumladan:

1. Sanoatni modernizatsiya qilishga investitsiyalarning zarur hajmini ta'minlash (investitsiya siyosati).

2. Ichki va tashqi bozorlarda pozitsiyalarga erishish uchun sanoat korxonalariga ko'maklashish (eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish va importning o'rmini bosish).

3. Ichki infratuzilmaviy va resurs cheklanishlarini bartaraf qilish (hududiy rejalashtirish va logistika).

4. Rivojlanishning iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlari o'rtasidagi muvozanatni qo'llab-quvvatlash (sanoat siyosatining ijtimoiy jihatlarini).

Asosiy tushuncha va atamalar

Sanoat, og'ir sanoat, yengil sanoat, undirma (qazib oluvchi) sanoat, ishlab chiqaradigan(qayta ishlash) sanoati, tog'-kon sanoati va ochiq konlarda ishlash; ishlab chiqaradigan (qayta ishlash) sanoati; elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash; suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni utilizatsiya qilish, sanoat siyosati, innovatsiya, sanoatni modernizatsiyalash.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

- 1.Sanoat va sanoat majmuasi deganda nimani tushunasiz?
- 2.Sanoat real sektorda qanday mavqega ega?
- 3.O'zbekistonda sanoatning qanday tarmoqlari mavjud?
- 4.Sanoat siyosati deganda nimani tushunasiz?
- 5.Sanoat siyosatining maqsad va vazifalarini tushuntirib bering.
- 6.O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoat siyosatini izohlab bering.

7. O'zbekiston sanoati rivojlanishida qanday natijalarga erishgan?

8. Sizningcha O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoat siyosatidagi muammo va kamchiliklar nimalardan iborat?

9. Nima uchun sanoat siyosatida muammolar vujudga kelgan?

10. O'zbekiston Respublikasini 2030 yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasida sanoatni rivojlantirishning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

11. Sanoatning 2030 yilgacha bo'lgan davrdagi prognoz ko'rsatkichlarini izohlab bering.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" nomli asarida bayon qilingan sanoat siyosatining asosiy maqsadlari nimalardan iborat?

XIV BOB. AGRAR SOHANI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA QO'LLAB – QUUVVATLASH

14.1. Agrar sohani davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab – quvvatlashning mohiyati va zaruriyati

Agrar soha davlat tomonidan doimiy ravishda tartibga solib turishga muhtoj tarmoq hisoblanadi. Bunga qator sabablar ta'sir ko'rsatadi. Avvalambor, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi tabiiy sharoitlar bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning natijasi hamisha ham xo'jalikning faoliyatiga bog'liq emas. Bir me'yorda qilingan mehnatning natijalari qishloq xo'jaligida tabiiy ta'sirlar natijasida turlicha bo'ladi. Uning mahsulotlarini uzoq vaqt saqlash imkoniyatlari cheklangan. Natijada, qishloq xo'jaligi o'z mahsulotlarini tezlikda sotishga majbur bo'ladilar. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan juda ko'plab tadbirkorlar shug'ullanganliklari uchun ularga narx erkin, talab va taklif asosida shakllanadi. Bu narxlar ko'pincha qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun foydali bo'lmaydi. Shu sabablarga ko'ra qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solib turish va qo'llab-quvvatlash zarurati mavjud. Bozor iqtisodiyoti munosabatlari yaxshi rivojlangan ilg'or xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi tarmog'i davlat tomonidan tegishli qonun-qoidalar asosida tartibga solib turilishi va qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Umuman olganda, qishloq xo'jaligini markazlashgan rejalar asosida davlat tomonidan ma'muriy usullar orqali boshqarish tamoyillaridan voz kechib, bu sohaga erkin bozor munosabatlari kirib kelayotgan bir paytda davlatning agrar ishlab chiqarish munosabatlariga aralashuvi hayotiy zaruratga aylanadi.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab – quvvatlash zaruratini dastavval qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq holda qaramoq maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligi murakkab biotexnik texnologik hamda ijtimoiy – iqtisodiy tizim sifatida tavsiflanadi. Unda tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy xarakterdagi omillar bilan birgalikda yer, suv, o'simlik va chorva mollari organizm, yorug'lik, issiqlik, havo, tabiiy iqlim va jo'g'rofiy joylashuv kabi tabiiy omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish jarayonida turli tavsifdagi ushbu omillar uyg'unlashib ketadi. Ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning serqirraligi va murakkab tizimdan iboratligi qishloq xo'jaligi korxonalarining samarali faoliyat ko'rsatish imkoniyatlarini cheklaydi. Xususan, ishlab chiqarish tabiiy omillarning bir qismini (ob-havo, tabiiy-iqlim sharoiti va h.k.) boshqarish dehqonlarning imkoniyatlar doirasidan tashqari bo'lib, ularni oldindan rejalashtirib yoki oldini olib bo'lmaydi. Ammo, bu omillarning qulay yoki noqulay sharoitlarda kelishi xo'jalikning yakuniy moliyaviy natijalariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tabiiy iqlim sharoitiga (jonli organizmlar, jug'rofiy muhit, ob-havo va boshq.) bog'liqligi dehqonlar faoliyati rag'batlantirish va sug'urtalash kabi bir qator himoya vositalarni yaratishni talab qiladi.

Dehqon manfaati tomonidan yondashsak, yil davomida mahsulot yetishtirish uchun sarflangan xarajatlar tabiiy ofat va qurg'oqchilik tufayli bekorga sovurilishi mumkin. Bunday paytlarda uning ko'rgan zararini qisman bo'lsa-da qoplamaslik kelgusi yil hosiliga ham tahdid soladi. Ob-havoning noqulay kelishi nafaqat qishloq xo'jaligi tarmog'ida, balki butun mamlakat

miqyosida ham qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Oziq-ovqat tanqisligi vujudga kelmasligi uchun davlatning maxsus zaxiralari bo'lishi maqsadga muvofiq. Hosil mo'l bo'lgan yillarda davlat oziq – ovqat mahsulotlarining talabdan oshiq qismini dehqonlardan xarid qilib, maxsus omborlarda saqlashi va noqulay kelib, tanqislik vujudga kelgan yillari bu zaxiralardan talabni qondirish maqsadida foydalanishi mumkin. Bu tadbir hozirgi vaqtda dunyoning bir qator ilg'or davlatlarida (AQSh, Yevropa Hamjamiyati davlatlarida, Kanada) qo'llab kelinadi va o'zining ijobiy samarasini bermogda.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tabiiy – iqlimiy sharoitlarga bog'liqligi bu tarmoqda baholar va daromadlarning barqarorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, qulay ob-havo sharoitida bozorga talabdan ortiqcha mahsulotning kirishi bahoning keskin pasayishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatni ko'proq g'alla, sabzavot, poliz, meva va uzum mahsulotlari bozorida kuzatish mumkin. Ba'zan baholarning bunday pasayishi mahsulot tannarxini qoplashga ham imkon bermasligi oqibatida dehqonlar katta zarar ko'radi. Tabiiyki, bunday sharoitlarda agrar sohada erkin bozor munosabatlari amal qilayotgan bo'lsa, ular xonavayron bo'lishi turgan gap. Yoki ikkinchi bir yili ob-havoning noqulay kelishi (qurg'oqchilik, sel, jala va hokazo) hosilning keskin kamayib ketishiga va natijada narxlarning haddan tashqari qimmatlashishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday hollarda dehqonlar hosilning kamayib ketishidan zarar ko'rsalar, iste'molchilar narxlarning balandligidan aziyat chekadilar. Ko'rinib turibdiki, har ikkala holda ham dehqon ko'proq zarar ko'radi va bu holat qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlash zaruriyatini yuzaga keltiruvchi omillardan biri sifatida yuzaga chiqadi.

Ma'lumki, qishloq xo'jaligi mahsulotlari biologik jarayonlar bilan bog'liqligi tufayli tez buziluvchan bo'ladi. Ularni uzoq muddat saqlash yoki olis masofalarga teshish imkoniyatlari ancha chegaralangan. Qishloq xo'jaligi korxonalaridan farqli ravishda sanoat, savdo yoki xizmat ko'rsatish korxonalari o'z mahsulotlariga baho belgilashda ancha qulay mavqega ega. Qishloq xo'jaligi korxonalari esa sabzavot, meva yoki sut kabi tez buziluvchan mahsulotlarni bozorda qulay vaziyat kelishini kutib, uzoq vaqt ushlab tura olmaydilar. Bu xil mahsulotlar ma'lum muddat o'tgandan so'ng o'zining iste'mol qiymatini yo'qatishi mumkinligi sababli fermerlar bozorda tashkil topgan narxlar darajasi bilan qanoatlanishga majbur bo'ladilar.

Ikkinchi tomondan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchi korxonalar respublikamizda ko'pchilikni tashkil etadi va erkin bozor hukm surib turgan sharoitda ular hech qachon o'zaro kelishib, mahsulotlariga yuqori narx belgilay olmaydilar, ya'ni qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida nisbatan ideal raqobat hukm suradi. Odatda, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabning o'zgarishi unchalik katta bo'lmaydi. Boshqacha qilib aytganda, unga bo'lgan talab elastiklikka ega emas (yoki juda past elastiklikka ega).

Qishloq xo'jaligiga moddiy-texnika resurslari yetkazib beruvchi hamda ularga turli xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalar hududlar miqyosida kamchilikni tashkil etib, ba'zan monopol mavqega ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalari xarid qiladigan sanoat mahsulotlari (texnika, mineral o'g'it, yoqilg'i va h.k.) narxi ko'p hollarda tez sur'atlar bilan o'sadi.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash zaruriyati bu tarmoqda kapital aylanishining xususiyatlaridan ham

kelib chiqadi. Ma'lumki, sanoat, savdo, moliya bozorlari kabi bir qator tarmoqlarda kapital aylanishi qishloq xo'jaligidagiga nisbatan bir necha marta yuqoridir. Kapital qancha tez aylansa, shunchalik ko'p foyda keltirishi tufayli qishloq xo'jaligida kapitalning sekin aylanishi bu tarmoqqa investitsiya imkoniyatlarini keskin chegaralaydi. Ammo, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'orish tarmoqlarini barpo etish, ishlab chiqarishni texnik qurollantirish, fan – texnika yutuqlari va ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ekologik vaziyatni barqaror ushlab turish kabi muhim tadbirlarni amalga oshirish uchun yirik kapital mablag'lar talab etiladiki, bu tadbirlarni yolg'iz qishloq xo'jaligi korxonalarning mablag'lari hisobdan amalga oshirib bo'lmaydi. Buning uchun davlat budjeti hisobidan maxsus mablag'lar ajratilishi maqsadga muvofiq. Va nihoyat, fermer xo'jaliklarining ijtimoiy rivojlanishi, ya'ni ular uchun yo'llar barpo etish, gaz, suv, elektr ta'minoti, ijtimoiy – madaniy obyektlar qurish kabi umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan muammolar mavjudki, bu muammolarni davlat homiyligisiz yechib bo'lmaydi.¹⁰²

14.2. Davlatning agrar sohani tartibga solishdagi asosiy vazifalari va usullari

Milliy agrar iqtisodiyotining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda davlatning qishloq xo'jaligini tartibga solish va qo'llab-quvvatlashdagi asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

Huquqiy tartibga solish vazifasi-davlat agrar iqtisodiyot barqaror rivojlanishini va har bir xo'jalik yurituvchi subyekt teng sharoitlarda faoliyat yuritishini ta'minlashga imkon beruvchi me'yorlar hamda qonunlarni qabul qilish orqali, ijtimoiy –

¹⁰² Xakimov R. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti (Darslik). – T.: TDIU, 2010. –168-171 b.

iqtisodiy jarayonlarning huquqiy asoslarini yaratishni nazarda tutadi.

Barqarorlashtirish vazifasi-agrar iqtisodiyotda inqirozli holatlarni bartaraf etish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning pasayishiga yo'l qo'ymaslik va agrosanoat majmui tarkibining mutanosibligini ta'minlash bilan bog'liq.

Tartibga solish vazifasi-xo'jalik yurituvchi subyektlarning samarali faoliyat yuritishlarini ta'minlash maqsadida bozor tuzilmalari bilan davlat boshqaruvining o'zaro manfaatlilik hamda uyg'unligini shakllantirishdan iborat.

Rag'batlantirish vazifasi-milliy iqtisodiyot doirasida qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyotini, xususiy tadbirkorlikni, adolatli raqobat kurashini yoki boshqa ustuvor yo'nalishlarni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash choralari ifodalaydi.

Taqsimlash vazifasi – ijtimoiy adolat va himoyalash vositasi sifatida daromadlarni qayta taqsimlash, shuningdek, ichki mahsulot tarkibini o'zgartirish maqsadida resurslar taqsimotiga tuzatishlar kiritish bilan bog'liq.

Ijtimoiy kafolatlash vazifasi – qishloq xo'jaligida ta'minot va aholi nochor qatlamlarini himoyalashning samarali tizimini yaratish, ishlab chiqarish va taqsimotning ijtimoiy yo'naltirilganligini ta'minlash, ta'lim, sog'liqni saqlash va madaniy tadbirlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish bilan bog'liq chora – tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Muhofaza qilish vazifasi agrar ishlab chiqarishni salbiy xarakterdagi tashqi ta'sirlardan (masalan, atrof – muhit va boshq.) saqlash, milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni tashqi eksportyorlardan yoki jahon bozoridagi kuchli raqobatdan himoyalash kabi vazifalardan iborat.

Nazorat etish vazifasi – qishloq xo'jaligida qonuniy – me'yoriy hujjatlar, hukumat qarorlari va davlat andozalarining bajarilishi ustidan nazorat o'rnatish bilan bog'liq.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni muqobillashtirish vazifasi – xalqaro bozorlar qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportyorlarining manfaatlarini himoyalash, bojxona ta'riflari va soliqlar orqali eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar yaratishni rag'batlantirish, ular uchun qulay iqtisodiy muhit hosil qilish tadbirlaridan iborat.

Istiqbolni belgilash vazifasi – qishloq xo'jaligini istiqbolda rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, barqaror agrar taraqqiyotining samarali variantlarini izchil amalga oshirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Davlatning yana bir muhim vazifasi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga barqaror talab va taklifning shakllanishini qo'llab – quvvatlashdir. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga barqaror talabni shakllantirish uchun aholining daromadlarini o'stirish va qayta taqsimlash, iste'mol uchun zarur bo'lgan ba'zi mahsulotlarning baholarini tartibga solish kabi tadbirlar qo'llaniladi. Davlat iste'mol uchun zarur bo'lgan hamda strategik ahamiyatga ega bir qator mahsulotlarga davlat buyurtmalarini shakllantirish orqali ham qishloq xo'jaligi mahsulotlariga barqaror talabni yuzaga keltirishga hissa qo'shadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga barqaror taklif hajmini qo'llab – quvvatlash bevosita xo'jaliklarda ishlab chiqarishni optimallashtirish, ularning moddiy – texnik salohiyatini oshirish, sohaga energiya va resurslarni tejash imkonini beruvchi ilg'or texnologiya hamda fan-texnika yutuqlarini joriy etish (baholar paritetini saqlash, soliq, moliya-kredit va sug'urta tizimi) orqali ishlab chiqarish – moliyaviy faoliyatda qulaylik hamda imtiyozlar yaratish orqali ta'minlanadi.

Davlatning uchinchi muhim vazifasi – qishloq xo‘jaligi korxonalarining samarali faoliyat yuritishga yetaklovchi sog‘lom raqobat muhitini shakllantirishdir. Buning uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorining ochiqqligini hamda adolatli raqobat muhitini yaratish, nosog‘lom raqobat va monopoliyaga qarshi kurashning samarali vositalarini qo‘llash choralari amalga oshiriladi.

Davlat qishloq xo‘jaligi korxonalarining jahon qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat bozorlarida teng huquqli subyekt sifatida qatnashishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratib bermog‘i lozim. Buning uchun davlat:

- Qishloq xo‘jaligi korxonalarining eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlari yetishtirishga rag‘batini oshirish;
- Mahalliy bozorlarda ularni tashqi eksportyorlar raqobatidan yetarli darajada himoyalash (proteksionizm) vositalarini ishga soladi.

Davlatning qishloq xo‘jaligini tartibga solish va qo‘llab-quvvatlash borasidagi vazifalari ma‘lum bir tamoyillarga tayanib amalga oshiriladi. Bu tamoyillarni quyidagicha tavsiflash mumkin:

- Qishloq xo‘jaligining iqtisodiy mohiyatini, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va aholini oziq-ovqat bilan ta‘minlashda uning tutgan o‘rnini va ahamiyatini ilmiy tushunish;
- Zaruriyat va yetarlilik darajasidagi proteksionizm siyosati;
- Qishloq xo‘jaligini maqsadli – dasturiy tartibga solish;
- Davlat homiyligining doimiy kafolatlanishi;
- Qo‘llab-quvvatlash tadbirlarining tabaqalangan holda qo‘llanilishi;
- Davlat aralashuvining rag‘batlantiruvchi yo‘nalishga egaligi;

– Davlat aralashuvining ijtimoiy yo‘naltirilganligi.

Davlat o‘zining qishloq xo‘jaligini tartibga solish va qo‘llab-quvvatlashga oid vazifalarini turli shakl va usullarda amalga oshiradi. Tanlangan mezonning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni quyidagicha turkumlash mumkin:

1. Davlatning agrar soha iqtisodiy jarayonlariga ta‘siri darajasiga ko‘ra, tartibga solishning bevosita va bilvosita usullari mavjud. Davlatning qishloq xo‘jaligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatishi xo‘jalik yurituvchi subyektlarini o‘z tanlov erkinligidan kelib chiqib emas, balki davlat tomonida belgilangan qonuniy – me‘yoriy qoidalar asosida boshqaruv qarorlari qabul qilishga majbur etadi. Bunga soliq qonunchiligi, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish bo‘yicha yo‘riqnomalar va boshqalar misol bo‘ladi.

Bilvosita usullar yordamida davlatning qishloq xo‘jaligiga ta‘siri takror ishlab chiqarishning makroiqtisodiy nisbatlarini ta‘minlash maqsadida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini iqtisodiy dastaklar yordamida tartibga solishni ko‘zda tutadi. Bunda davlat iqtisodiy subyektlar tomonidan qarorlar qabul qilish jarayoniga to‘g‘ridan-to‘g‘ri aralashmaydi, balki bu qarorlarni davlatning iqtisodiy siyosatiga mos bo‘lishini rag‘batlantiradi.

2. Tashkiliy – institutsional mezonga ko‘ra davlatni qishloq xo‘jaligini tartibga solishning ma‘muriy va iqtisodiy usullari farq qiladi. Ma‘muriy usullar xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun qonuniy va me‘yoriy shart – sharoitlarni vujudga keltirish bilan bog‘liq huquqiy infratizimni shakllantirishga oid chora – tadbirlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Uning vazifasi tadbirkorlik faoliyati uchun barqaror huquqiy sharoitlar yaratish, raqobat muhitini muhofaza qilish kabi tadbirlardan iborat.

15.3.2-jadval

Aholi jon boshiga yalpi ichki (hududiy) mahsulot hajmi
(joriy narxlarida, mln. so'm)¹¹⁶

Hududlar	2000	2010	2017	2018	2019	2021	2023
O'zbekiston Respublikasi	0,13	2,76	9,80	12,89	15,76	21,04	29,29
Qoraqalpog'iston Respublikasi	0,07	1,31	5,93	8,46	10,46	13,56	16,55
Andijon viloyati	0,11	1,72	6,61	8,93	10,91	13,60	20,31
Buxoro viloyati	0,15	2,82	9,26	11,67	14,74	19,75	26,26
Jizzax viloyati	0,08	1,94	7,37	9,55	11,81	16,36	22,34
Qashqadaryo viloyati	0,11	2,60	6,93	8,35	9,98	13,0	16,59
Navoiy viloyati	0,19	5,02	15,45	23,35	37,10	57,98	76,91
Namangan viloyati	0,09	1,45	5,72	6,94	8,60	11,89	15,54
Samarqand viloyati	0,10	2,06	7,34	8,74	10,17	13,47	17,80
Surxondaryo viloyati	0,09	1,60	5,79	7,35	8,61	11,10	14,40
Sirdaryo viloyati	0,131	2,34	8,40	10,44	14,26	17,96	23,80
Toshkent viloyati	0,15	2,92	10,23	13,97	18,94	28,16	35,70
Farg'ona viloyati	0,14	1,72	5,78	7,58	8,81	12,27	16,37
Xorazm viloyati	0,11	1,83	6,71	8,78	10,39	14,09	18,67
Toshkent sh	0,19	4,60	20,15	25,94	33,90	43,21	60,65

Aholi jon boshiga yalpi ichki (hududiy) mahsulot hajmi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan Navoiy viloyati bilan 2000 yilda eng past ko'rsatkichga ega bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi o'rtasidagi farq 271%ni, 2010 yilda 383%ni tashkil etgan. 2023 yilda Navoiy viloyati bilan Surxondaryo viloyati o'rtasidagi farq esa 522,6%ni tashkil etdi.

Mamlakatni territorial rivojlanish bosh sxemasiga ko'ra tayanch mintaqa belgilab olinib, uning rivojlantirish vazifalari aniqlanadi. Bu esa quyidagi imkoniyatlarni vujudga keltiradi:

- mamlakatni xalqaro bozorlarga integratsiyalashuvini samarali ta'minlash, o'z territoriyasida tovarlar, moliyaviy mablag'lar, ishchi kuchi, oqimlarini, innovatsiyalarni ishlab chiqish va ular muomalasini boshqarish markazlarini to'plashga muvofiq bo'linadi;

- bir necha lokomotiv va tayanch hududlarni shakllantirish orqali mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jadallashtiriladi, boshqa mintaqa (hudud)lar uchun yangiliklar yaratish manbasiga aylantiriladi. Bu mintaqalar qo'shni mintaqalarga o'z korxonalarining buyurtmalarini berish, ayrim ishlab chiqarish bo'g'inlarini tashkil etish orqali ularning ham rivojlanishiga turtki beradi;

- mamlakat mintaqalari o'rtasida infratuzilmaviy, ishlab chiqarish-texnologik va ijtimoiy-madaniy aloqadorlikni ta'minlash orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga erishiladi;

- mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish loyihalarini keng miqyosda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'linadi.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda territorial-tarmoq klasterlar muhim rol o'ynaydi. Klasterlarda ba'zi hududlarda ayrim tovarlar, butlovchi qismlarni xom ashyolarni ishlab chiqarish tashkil etiladi. Klaster territorial-ishlab chiqarish ichida raqobat muhitini yaratib, ichki va jahon bozorlariga mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etadi hamda mazkur hudud aholisini ish bilan ta'minlashni yaxshilaydi, hududni har tomonlama rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. Klaster ishtirokchisi bo'lgan xo'jalik subyektlarining o'zaro aloqadorligini, birgalikda ilmiy-tadqiqot, yangi texnologiyani joriy etish, ishlarini birgalikda amalga oshirish tajriba, bilim va asosiy fondlardan birgalikda foydalanish, risklarni kamaytirishda, jahon bozorlariga chiqishda

¹¹⁶ Aholi jon boshiga yalpi ichki (hududiy) mahsulot hajmi (joriy narxlarida, ming so'm) // file:///D:/Statistika/statistika%202010-2020%20mavzu%20ma'lumotlari asosida tuzildi.

hududni rivojlantirish, obodonlashtirishda o'zaro hamkorlik qilishi kuchayadi.

Mintaqa (hudud) ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadli dasturlarini ishlab chiqish ko'zda tutiladi. Bu dasturlarni ishlab chiqishda o'zaro aloqadorlik va davomiylik, resurslarni tejash, infratuzilmaviy ta'minot tamoyillariga asoslaniladi.

Bunday dasturlarni ishlab chiqish va mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish modellarini yaratishda SWOT tahlilidan foydalaniladi. Ushbu tahlil asosida mintaq, hududning kuchsiz va kuchli tomonlari, imkoniyatlari va tahdid, xavf-xatarlar aniqlanadi. Mintaqani rivojlantirishning turli ssenariylari ishlab chiqiladi. Inersion rivojlanish ssenariysida barcha tendensiyalar amalda saqlanadi. Eksportga-yo'naltirilgan rivojlanish ssenariysida eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni va ularning salohiyatini rivojlantirish hamda mustahkamlash tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi. Mabilizatsion rivojlantirish ssenariysida ichki zaxiralarni, resurslarni, iqtisodiy o'sish omillar hisobga olinadi va rivojlanishi maqsadida foydalanishga yo'naltiriladi.

Mutanosib o'sish ssenariysida eksportga yo'naltirilgan va ichki resurslarni mobilizatsiya qilish variantlari sintez qilinadi, ya'ni uyg'unlashtiriladi.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish hamda amalga oshirishda quyidagi vazifalar belgilanadi va hal qilinadi:

- hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadlari, variantlari, ssenariylari va ko'lamlari asoslanadi;

- rivojlanishning obyektiv qonuniyatlari va tendensiyalari hisobga olinadi;

- tovar va xizmatlar, mehnat, resurslar va moliyaviy bozorlar shakllanishi va rivojlanishi istiqbollari aniqlanadi;

- mintaq ijtimoiy rivojlanishi, aholi turmush darajasi va sifatining o'sishi yo'nalishlari belgilanadi;

- tarkibiy va investitsiyaviy siyosat yo'nalishlari shakllantiriladi;

- mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi muammolar, turg'unlik va tanglik holatlari aniqlanib, ularni hal etish bosqichlari hamda muddatlari belgilanadi;

- viloyatlararo, tumanlararo va tashqi iqtisodiy munosabatlarni samarali rivojlantirish hamda takomillashtirish yo'nalishlari asoslanadi;

- eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi;

- tashqi muhitning ahvolini yaxshilash, tabiatdan foydalanishni takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar asoslanadi va ishlab chiqiladi.

15.4. Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish

O'zbekiston Respublikasi hududlari ijtimoiy-iqtisodiy darajalaridagi va iqtisodiy-tabiiy salohiyatidagi farqlar ularni istiqbolda hududiy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish jarayonlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Hududni iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish strategiyasini asoslashning quyidagi yo'nalishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

- hudud rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish; bu

bosqichda hududning erishgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi tahlil qilinadi;

- hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish strategiyasini asoslash; rivojlanishni prognoz qilinadi; strategiya asoslanadi, hudud rivojlanishini tartibga solish metodlari tanlanadi;

- konsepsiya ishlab chiqish va hudud rivojlanishini davlat va bozor mexanizmlari orqali tartiblash metodlarini tanlash;

- hududning moliyaviy resurslari o'sishini prognoz qilish; budjet daromad qismini kengaytirish va mustahkamlash yo'llarini izlash; budjet daromad qismini to'ldirishning yangi manbalarini aniqlash, turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlikdan, xorijiy investorlardan va nobudjet jamg'armalaridan qo'shimcha mablag'larni jalb etish¹¹⁷.

Davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida quyidagi dasturlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda.

1. Sanoatni rivojlantirish dasturlari.

2. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishni tartibga solish. Bunda quyidagi tartiblash usullaridan foydalanilmoqda.

- hududlarda mahsulot hajmini, qishloq xo'jaligi ekin maydonlarini va hududlarning ixtisoslashuvini tartibga solish;

- qishloqda ijtimoiy va bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;

- qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ ahvolini yaxshilash;

- qishloq xo'jaligi korxonalarini moddiy-texnika bazasini yaxshilash va mustahkamlash, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha korxonalar tarmog'ini yaratish;

- tabiatni muhofaza qiluvchi va gidrotexnik qurilmalarni

qurish;

- zarar ko'rib ishlovchi va past rentabelli qishloq xo'jaligi korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturiga muvofiq qishloqda mulkdorlar sinfini fermer xo'jaliklarini shakllantirish, jarayonlari davom ettirildi, tuproq unumdorligini oshirish, seleksiya va urug'chilikni yaxshilash, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hajmlarini o'stirish chora-tadbirlari ko'riladi.

3. Hududlar eksport salohiyatidan samarali foydalanish va qo'shma korxonalarni tashkil etishni tartibga solish.

Endilikda respublika hududlarida, ayniqsa kam rivojlangan hududlarda qo'shma korxonalar tashkil etish xorijiy investitsiyalarni jalb etish maqsadida maqsadli dasturlar tuzish va ularni rag'batlantirish uchun soliq, boj, kredit imtiyozlari mexanizmini yaratish maqsadga muvofiqdir.

4. Transport-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish. Hududlarda temir yo'llar, avtomobil yo'llarini qurish hududiy siyosatning muhim qismi hisoblanadi. Buning oqibatida hududlarning viloyatlararo tumanlararo va tashqi iqtisodiy aloqalari kuchayadi, tadbirkorlik, biznes rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay muhit yaratiladi.

5. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish.

Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini tuzishda ma'lum tamoyillarga asoslanish kerak bo'ladi. Bu tamoyillar mintaqaviy iqtisodiy fani nuqtai-nazaridan quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarining maqsadlilik;

- hududni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha

¹¹⁷ Qarang: Regulirovanie territorialnogo razvitiya v usloviyax rynochnoy ekonomiki / Pod red. B.M.Shtulberga. M., 1993S 73; Sodyukov A.M. Osnovy regionalnogo razvitiya: teoriya, metodologiya, praktika - T: IQTISOD-MOLIYA, 2005. - S 165.

resurslarni to'plash va yo'naltirish;

- belgilangan harakatni nazorat qilish va tartiblash imkoniyatlarining ochiqqligi;

- hududni rivojlanishini qo'llab-quvvatlashning individualligi;

- qo'llab-quvvatlash mexanizmining ta'sirchanligi;

- respublika va mahalliy hokimiyat organlarining hamkorligi va ular faoliyatining uyg'unligi.

Hududiy dasturlarni ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Hududiy dasturlarini bajarishga to'sqinlik qiladigan holatlar va omillarni aniqlash muhim ahamiyatga egadir.

Hududlarni rivojlantirish bo'yicha qabul qilinadigan dasturlarning bajarilishiga ko'pgina hollarda quyidagi omillar to'sqinlik qilishi mumkin:

- respublika va hududiy maqsadli dasturlarni tanlashning sinalgan tizimlarining mavjud emasligi, ularni amalga oshirishning va ularni bajarish ketma-ketligining yetarli darajada asoslanmaganligi;

- respublika tarmoq dasturlarining hududiy jihatlarining yetarli darajada ishlanmaganligi;

- tarmoq dasturlari hududiy jihatlarini monitoringining yo'qligi;

- respublika va hududiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmning mustahkam emasligi;

Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda maqsadli-dasturlash uslubidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu uslub pirovard natijaga erishish uchun iqtisodiy resurslarni yo'naltirishni ta'minlashni ifodalaydi. Uning yordamida eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish muammolari hal etiladi.

Bu muammolar amalda tarmoqlararo yoki hududlararo tavsifga ega bo'lib xalq xo'jaligi ahamiyatga ega bo'ladi.

Maqsadli dasturlar o'rta va uzoq muddatga mo'ljallab korxona, mamlakat va xalqaro miqyosda tuziladi. Dasturlar o'z ichiga pirovard va oraliq maqsadlarni, vazifalarni, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarni, resurslar ta'minotini, olishi kerak.

Dastur maqsadi o'lchamga ega bo'lishi, chora-tadbirlar tizimi esa pirovard va oraliq maqsadlarni amalga oshirish nuqtai-nazaridan ishlab chiqilishi lozim.

Maqsadli hududiy dasturlar hududiy rivojlanishni tartibga solishning samarali metodi sifatida davlat, mahalliy, jamoaviy, shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtirishi hamda jamiyatning barcha aholi tabaqalarini davlatning hududiy siyosatini amalga oshirishga da'vat etadigan, yo'naltiradigan bo'lishi kerak. Shuningdek, hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlari mamlakatda amal qilayotgan qonunlar, huquqiy me'yoriy hujjatlar asosida ishlab chiqilishi lozim.

Hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad hududiy iqtisodiyotni uning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish va tashqi manbalarni jalb etish yo'li bilan mutanosib va oqilona rivojlantirishdan iboratdir.

Ushbulardan kelib chiqib, hududiy dasturlarni ishlab chiqishda qo'yidagi vazifalarni bajarishga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi;

- hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini umumiy baholash va iqtisodiy rivojlanishning asosiy tendensiyalarini, iqtisodiy o'sish muammolarini va rezervlarini aniqlash;

- hududning mahalliy mineral-xomashyo, yer-suv va mehnat resurslaridan foydalanishning miqdor va sifat darajalarini tahlil

qilish;

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish, istiqbolli tarmoqlar va hududning ixtisoslashish sohasini, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;

- mahalliy qishloq xo'jaligi va mineral xomashyolardan samarali foydalanishga asoslangan yangi eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni shakllantirishning aniq yo'llarini belgilash, jahon darajasidagi tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha kam chiqindili va chiqindisiz texnologiyalar jihozlangan yangi korxonalarni vujudga keltirish;

- hududda qulay, jozibador investitsion muhitni yaratish, xorijiy investorlar, mahalliy korxonalar, tadbirkorlar, aholi mablag'lari va resurslarini kengroq jalb etish;

- aholini ijtimoiy himoyalash va mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlashning mexanizmini ishlab chiqish;

- xo'jalik subyektlari o'rtasida raqobat sharoitini va to'laqonli bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;

- hududni oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa ommaviy iste'mol mollari bilan o'zini-o'zi ta'minlashini oshirish;

- qishloq aholi punktlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirishi uchun qulay sharoitlarni shakllantirish. Buning uchun hududga mahalliy soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish maqsadga muvofiqdir.

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish orqali uning hudud yalpi ichki mahsulotidagi ulushini oshirish;

- hududning tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish, eksport va import tarkibini oqilonlashtirish, hududda faoliyat yuritayotgan xorijiy investitsiyali korxonalar faoliyatini yanada

yaxshilash va yangi qo'shma korxonalarni tashkil etish.

Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo'nalishlari belgilanadi. Rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Dasturda hududni iqtisodiy va ijtimoiy istiqbolda rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va ko'rsatkichlari bayon qilinadi. Bunda asosiy e'tibor yangi ishchi o'rinlari, tabiiy, moliyaviy, mehnat resurslarini, ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanishga qaratiladi.

Har bir hududiy dasturda uni amalga oshirish mexanizmi ko'zda tutilishi kerak. Bu mexanizm dasturni moliyaviy, iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi muhim o'rin tutadi.

Dasturni ishlab chiqishda har bir tadbir va tarmoq bo'yicha turli resurslarga bo'lgan talab, ehtiyoj hisob-kitob qilinadi. Shundan so'ng dastur bo'yicha uning resurslar bilan ta'minlanish manbalari aniqlanadi. Dasturlar resurslar balanslashtiriladi. Maqsadlar va resurslar o'rtasidagi muvofiqlik ta'minlanadi.

Dasturlarni moliyalashtirish manbalarini aniqlashtirishda avvalambor mahalliy resurslar va imkoniyatlar hisobga olinadi.

Joylardagi mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari mahalliy budjet, tadbirkorlar va korxonalar o'z mablag'lari, fermer va dehqon xo'jaliklari, aholi mablag'larini jalb qilinadigan xorijiy investorlar, hududdan tashqaridagi tashkilot, korxonalar mablag'larini hamda bank kreditlarini hududiy dasturni amalga oshirishga jalb qilish chora-tadbirlarini amalga oshirishlari lozim bo'ladi.

Shuningdek, hududiy dasturlarni amalga oshirishda respublika budjeti va budjetdan tashqari jamg'armalar, O'zbekiston Respublika taraqqiyot va tiklanish jamg'armasi

mablag'larini ham jalb etilishi mumkin.

Dasturlarni ishlab chiqishda undan kutilayotgan natijalar qanday bo'lishi oldindan belgilanishi lozim. Dasturlarni amalga oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari sifatida hududiy yalpi ichki mahsulot, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, umumiy hajmi aholi jon boshiga ishlab chiqarish sur'atlari olinadi. Shuningdek, aholi turmush darajasi va uning ish bilan bandligi, aholi jon boshiga daromadlarining o'sishi, hudud aholisining gaz, elektr energiya, toza ichimlik suvi, uy-joy bilan ta'minlanishining yaxshilanishi, hududning o'zini-o'zi oziq-ovqat, boshqa iste'mol tovarlari bilan ta'minlanishining yaxshilanishi ko'rsatkichlari dasturlarning bajarilishi natijalari hisoblanadi.

Dasturlarni bajarilishini tashkiliy jihatdan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Dasturlarni amalga oshirishda butun mas'uliyat joylardagi mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari zimmasiga yuklatiladi. Maqsadli hududiy dasturni eksport baholash, umumiy nazorat qilishni Vazirlar Mahkamasining tegishli boshqarma va bo'linmalari amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2017 yil 8 avgust, PQ-3182-son qaroriga binoan hududlar sektorlarga bo'linib, ularga rahbarlar belgilandi, sektorlar rahbarlariga hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish vazifalarini tashkil etish va hal qilish, shu jumladan, aholining eng muhim muammolarini yechish yuzasidan javobgarlik yuklash hamda vakolatlar berildi. Bunda respublika hukumati va joylardagi mahalliy hokimiyat organlarining maqsadli hududiy dasturlarni ishlab chiqish, amalga oshirishdagi vakolatlari va vazifalari aniq belgilanishi lozim bo'ladi.

Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- yetarli darajada rivojlanmagan, umumrespublika darajasidan orqada qolayotgan hududlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning yagona metodikasini tasdiqlash;

- respublika shahar va qishloq tumanlaridagi iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini monitoring qilish, ularni rivojlanish darajalariga ko'ra tipologiyasini ishlab chiqish;

- hududiy dasturlarni, orqada qolgan tuman va shaharlarni qo'llab-quvvatlash dasturlarining loyihalarini ekspertizadan o'tkazishni tashkil etish.

Joylarda hududlarni rivojlantirish dasturlarini samarali boshqarish maqsadida viloyat, shahar, tuman hokimliklariga quyidagi vazifalarni yuklash maqsadga muvofiq bo'ladi:

- hududiy rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish, hududiy dasturni tuzish bo'yicha takliflar berish;

- dastur asosida qo'llab-quvvatlashga muhtoj, muammoli shahar, tuman, aholi punktlarini ajratish va belgilash;

- ular asosida mahalliy dasturlarni shakllantirish va amalga oshirish hududiy dasturlarni respublikaning hududiy siyosati ustuvorliklari va tamoyillariga muvofiqlashtirish;

- mahalliy dasturlar loyihalarini ekspertizadan o'tkazish va ular asosida yagona hududiy dasturlarni shakllantirish hamda ularni ko'rib chiqish, tasdiqlash uchun hududiy rivojlantirish bo'yicha Respublika komissiyasiga taqdim etish;

- mahalliy dasturlarni amalga oshirishga rahbarlik qilish va bajarilishini nazorat qilish, dastur bo'yicha joriy axborotlarni, hisobotlarni muntazam berib borish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida hududlarni iqtisodiy taraqqiyotining quyidagi strategik vazifalarini belgilab berdi:

- sotsial-iqtisodiy jihatdan jadal rivojlanish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral va xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turizm va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash;

- hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish miqyosini kengaytirish hisobidan hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqini kamaytirish, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini o'stirish yo'li bilan tuman va shaharlarni jadal rivojlantirish;

- yangi sanoat, ishlab chiqarish va servis markazlarini tashkil etish hisobidan shahar tipidagi kichik shaharlar va shaharchalarni faol rivojlantirish, yirik xo'jalik birlashmalarining mablag'larini, banklarning kreditlarini va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;

- subvension shahar va tumanlarni kamaytirish, sanoat va xizmatlar ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish hisobiga mahalliy budjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish;

- sanoat va boshqa ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish hamda aholining turmush darajasini yaxshilash maqsadida hududlarning ishlab chiqarish, muhandis-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmasini yanada rivojlantirish va modernizatsiya qilish¹¹⁸.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 33-maqсад sifatida hududlarni mutanosib rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni 1,4-1,6 baravarga

oshirish. 14 ta hudud bo'yicha tuman va shaharlar kesimida ishlab chiqilgan besh yillik hududiy dasturlarni amalga oshirish hamda 34-maqсад sifatida hududlarning muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tizimini hamda xizmat ko'rsatish va servis sohalarini rivojlantirish belgilangan.

Asosiy tushuncha va atamalar

Mintaqa, hudud, mintaqaviy iqtisodiyoti, mintaqaviy siyosat, mintaqaviy siyosatning maqsadi, mintaqaviy siyosatning yo'nalishlari, mintaqaviy siyosat usullari, mintaqaviy iqtisodiy xavfsizligi, ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar, ko'rsatkichlar, mintaqaviy iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar, hududlar rivojlanishidagi tengsizlik, mintaqaviy raqobatbardoshligi, territorial-tarmoq klasteri.

Mustahkamlash va takrorlash uchun savollar

1. Mintaqa iqtisodiyoti tushunchasining mazmuni nimadan iborat?
2. Qanday omillar mintaqaviy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatadi?
3. Mintaqaviy siyosat tushunchasining mazmuni nimadan iborat?
4. Mintaqaviy siyosatning asosiy tamoyillari va yo'nalishlari nimalardan iborat?
5. O'zbekistonda mintaqaviy siyosatning maqsadi va vazifalari nimalarda o'z ifodasini topadi?
6. Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlari qanday ishlab chiqiladi?
7. Mintaqa iqtisodiy xavfsizligining mazmunini tushuntirib bering?
8. Mintaqa iqtisodiy xavfsizligiga qanday tahdidlar mavjud?

¹¹⁸ Shavkat Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi"-T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021.-168-169-betlar.

9. Mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni qanday ko'rsatkichlar orqali baholash mumkin?

10. Mintaqa iqtisodiy xavfsizligini qanday ko'rsatkichlar orqali baholash mumkin?

11. Mintaqalarning rivojlanish darajalaridagi tafovutlarni kamaytirish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish kerak?

12. Territorial-tarmoq klasteri nima?

13. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida hududlarni yanada rivojlantirish bo'yicha qanday maqsad va vazifalar belgilangan?

XVI BOB. DAVLATNING TABIIY RESURSLARDAN FOYDALANISH JARAYONLARINI TARTIBGA SOLISHI VA EKOLOGIYA SOHASIDAGI SIYOSATI

16.1. O'zbekistonda ekologik vaziyat va tabiatdan foydalanishni tartibga solishning zarurligi

Ekologiya – tirik organizmlarning o'zaro va ularning yashash muhiti bilan bo'ladigan munosabati haqidagi fan, deb tan olinadi. Bu ma'no uning grekcha atamasidan kelib chiqqan tarzda ifoda etilgan. Chunki grekchada “oikos”- uy, yashash joy, yashash muhiti, “logos” – ta'limot degan ma'noni anglatadi. Uni birinchi bo'lib fanga nemis tabiatshunos olimi Ernest Gekkel 1866 yilda chop etilgan o'zining “Organizmlarning umumiy morfologiyasi” degan kitobi orqali olib qirgan. Uning ta'rifiga ko'ra, “ekologiya - tabiatni iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish orqali hamma tirik organizmlarning organik va noorganik muhit unsurlari bilan birga, uning ta'sir doirasida turgan antogonistik va noantogonistik aloqadorlikda bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosi o'rtasidagi munosabatlarni ochib berishi”, - deb ta'kidlangan.

Fan va ta'lim rivojlangani sari ekologiya nafaqat mustaqil fan sohasi, balki fanlar tizimiga aylanib, hozirgi kunda mutaxassislarning hisoblariga ko'ra, 60ga yaqin ekologik sohadagi fanlar mavjud.

Shuningdek, ekologik bilimlar qadimgi Yunoniston, Rim, Sharq hamda Markaziy Osiyo mamlakatlarida o'z rivojini topgan. Jumladan, Gippokrat, Aristotel va shu kabi yunon faylasuflari asarlarida ekologiya haqida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Ekologiya fanining tarixi tabiiy fanlarning taraqqiyot bosqichlari bilan uzviy bog'liqdir. Qadimgi yunon olimi Aflotun (Aristotel eramizgacha bo'lgan 384-322 yillar) dunyoning paydo bo'lishi haqida fikr yuritib, tabiatdagi barcha mavjudot bir-biri bilan

bog'liqdir, degan. Aflotunning shogirdi Teofrast Ereziykiy (eramizdan oldingi 378-280 yillarda yashagan) o'simliklar dunyosini o'rganib, ularning turli sharoitda har xil shaklda (daraxtsimon, butasimon va o'tsimon) bo'lishlarini qayd qilib, ularning inson hayotidagi rolini alohida ta'kidlagan. Gippokrat (eramizgacha 460-370 yillar) inson salomatligiga suv, havo va u yashab turgan muhit nihoyatda katta ta'sir ko'rsatishini alohida qayd etgan.

Ekologiyaning keyingi taraqqiyoti Yevropada XVIII asrda o'z aksini topib, bu davrda K.Linney va J.Byuffonlar qimmatli ekologik kuzatishlar olib borishganlar. Jumladan, Karl Linneyning (1707-1778 yillar) ilmiy asarlarida "Tabiat sistemasi" (1735), "Botanika falsafasi", (1751) va "O'simlik turlari" (1753) asarlarida o'simliklar va hayvonlarning sun'iy sistemasi yoritilgan. U tabiatda uch narsa: minerallar, o'simliklar va hayvonot dunyosini o'zaro bog'liqligini ta'kidlab o'tgan. Fransuz tabiatshunos olimi J.Byuffon esa bir turning ikkinchi turga aylanishiga tashqi muhit, iqlim harorati, ovqatlanish sifati va boshqa omillar sababchi bo'lishini isbotlab bergan.

Keyinchalik, Markaziy Osiyo va O'zbekiston ekologiya fanini rivojlantirish sohasida bir qancha olimlar o'z hissalarini qo'shganlar va o'z yo'nalishlarini shakllantirganlar. E'tiborli tomoni shundaki, 1930 yillarda ekologiya yo'nalishlariga asoslangan Markaziy Osiyo maktabi hozirgi M.Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti qoshida shakllangan. Maktab o'lkaning biologik jamoalarini, ularning tarkibiy qismlarini o'rganish bilan birga ekolog mutaxassislar tayyorlashda, ekologik fanini rivojlantirishda ham alohida turtki bo'lgan.

Demak, ekologiyani, tashqi muhitni himoya qilishdan maqsadi – hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhitni yaratish va ta'minlashdan iboratdir. Ekologik xavfsiz muhit organizmlarning barqaror holatda ko'payishi, o'sishi va rivojlanishi uchun toza, sog'lom va qulay atrof tabiiy muhit holati demakdir.

Bugungi kunda ekologiya to'g'risidagi ilmiy qarashlar sof biologik fanlar tizimidan chiqib, mazmuni kengayib bormoqda. Atrof-muhitga zamonaviy fan va texnika taraqqiyotining ta'siri natijasida ekologiya tushunchasi kengayib borib, inson ekologiyasi degan tushuncha paydo bo'ldi.

Tabiiy va mineral-xom ashyo boyliklaridan yaxshiylarcha, ekstensiv usulda, juda katta xarajatlar va isrofgarchiliklar bilan foydalanish, hamda insonning tabiat imkoniyatlarini va uning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmay, jadal yuritilgan xo'jalik faoliyati yer yuzada tuproq nurashi, o'rmonlardan mahrum bo'lish, baliqlarning, hayvonlarning haddan tashqari ko'p ovlanishi, tuzli yomg'irlar, atmosfera ifloslanishi, ozon qatlami buzilishi va hokazolarning ro'y berishiga olib keldi.

Urbanizatsiya jarayonlarining jadal sur'atlari bilan sodir bo'layotganligi oqibatida shaharlarning ifloslanishi kuchaydi. Tarkibida oltingugurt qo'shoksidi va azot oksidi bo'lgan tuzli yomg'irlar yog'ishi ko'paydi.

Dunyoda to'xtovsiz davom etayotgan qurollanish poygasi, atom, kimyoviy qurollar va ommaviy qirg'in qurollarining turli turlarining ishlab chiqarish, saqlash va sinash, bir qancha mamlakatlarda sodir bo'lib turgan turli xil qurolli nizolar, fuqarolar urushlari, qurolli mojaro va urushlar insoniyat yashaydigan muhit uchun katta xavf tug'dirmoqda.

Dunyo aholisi sonining o'sib borishi oqibatida odamlar uchun oziq-ovqat va nooziq-ovqat iste'mol mollari ishlab chiqarishning jadal rivojlanishi o'rmonlarning qisqarib ketishiga, cho'l-sahrolarning bostirib kelishiga, tuproqning buzilishiga, atmosferaning yuqorida joylashgan ozon to'sig'i kamayib ketishiga, yer havosi o'rtacha haroratining oshib borishi kabi noxush holatlarning yuzaga kelishi kuchayib bormoqda. Ekologik muhitning yomonlashuvi bilan bog'liq turli-tuman kasalliklar soni jadal o'sib bormoqda.

Ekologik muammolarning kuchayishi, atrof-muhitning ifloslanishi, ishlab chiqarish chiqindilarining ko'payishi, atmosferaga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarishning jadal o'sishi, yer va suv resurslari kamayishi, sifatining, unumdorligining pasayishi ekologiya xavfsizlik va tabiiy resurslardan ehtiyotkorlik bilan, tejab foydalanish muammosini keltirib chiqardi.

O'zbekiston Respublikasidagi ekologik vaziyat uning geografik joylashuviga, iqlim sharoitiga bog'liqdir. O'zbekiston Amudaryo va Sirdaryo daryolarining oralig'ida Yevroosiyo qit'asining markaziy qismida, yarim sharning subtropik hududida joylashgan. Uning maydoni 448,9 ming kv.km bo'lib, hududining harbdan sharqqacha bo'lgan uzunligi 1400 kilometrni, shimoldan janubgacha esa 925 kilometrni tashkil qiladi. Davlat chegaralarining umumiy uzunligi 6621 kilometrni tashkil etadi.

O'zbekiston tabiiy-geografik sharoitlari bo'yicha tog', tekisligi va sahro reliefi o'ziga xos uyg'unlashgan eng qulay mintaqalardan biridir. Mamlakat hududining 64 foizini sahro maydonlari tashkil etadi. Qumlik sahrolar sharq va janubi-sharqda qir-adirlar va tog' yonbag'irlariga aylanadi. Respublika tog'larining eng yuqori cho'qqisi-Hisor cho'qqisining balandligi

dengiz sathidan 4643 metr bo'lib, eng quyi Nuqtasi – Mingbuloq pastligi – dengiz sathidan 12 metr pastdir. Tog'lar mintaqaning eng yirik ekotizimi bo'lib, tabiiy-ekologik muvozanatni va tabiiy muhitning barqarorligini saqlab qolish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ular yer, iqlim, suv, biologik, energetik, mineralogik va land shaft xilma-xilligining muhim manbai hisoblanadi. Foydali qazilmalarning asosiy konlari (neft va gazdan tashqari) tog'larda joylashgan. Tog'lar o'rtasida Farg'ona vodiysi, Toshkent-Mirzacho'l, Sangzor-Nurota tekisliklari, Amudaryoning alyuvial tekisliklari joylashgan.

O'zbekistonning va butun Markaziy Osiyoning eng yirik daryolari – Amudaryo (1415 km) va Sirdaryodir (2122 km). O'zbekiston hududida 17 777 ta tabiiy oqar suv manbalari (Amudaryo havzasida — 9 930 ta, Sirdaryo havzasida — 4 926 ta) va 500 dan ortiq ko'l bo'lib, Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi ularning eng kattasi hisoblanadi, shuningdek, prognoz qilingan hajmi sutkasiga 75,5 mln m³ni tashkil etadigan chuchuk suv va biroz sho'rlangan yer osti suvlari konlarida 26 mingdan ziyod quduqlar mavjud¹¹⁹.

Mamlakatning iqlimi – subtropik, keskin mintaqaviy bo'lib, unga qurg'oqchilik, issiqlik va yorug'likning mo'l bo'lishi, kunduzgi va tungi, qishki va yozgi haroratlarning keskin amplitudasi xosdir. Respublikada eng sovuq yanvar oyida shimolda harorat o'rtacha -10° S daraja, janubda +2,-3° S bo'lganda, Termiz shahri atrofida harorat o'rtacha +18°Sni tashkil etadi.

O'zbekiston uchta asosiy iqlim zonalarini – cho'llar va quruq dashtlar, tog' yonbag'irlari va tog'larga bo'linadi. Cho'l va quruq

¹¹⁹ 2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish kontsepsiyasi// O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 oktabrdagi" 2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof muhitni muhofaza qilish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5863-son Farmoniga ilova//<https://lex.uz/docs/4574008>

dasht hududlarining deyarli barchasi, shu jumladan Qizilqum sahrosi, Ustyurt platosi, Qarshi va Dalvarzin cho'llari dengiz sathidan 400 metr balandlikda va undan pastda yotadi.

Sobiq sho'ro hokimiyati davrida tabiat qonunlariga zid ravishda respublikamiz xususiyatlari va iqlim sharoitlari hisobga olinmay iqtisodning bir tomonlama, xom ashyo, oraliq mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilganligi, xalq xo'jaligida paxta yakka hokimligi, suv va o'rmon resurslaridan xo'jasizlarcha foydalanish cho'l maydonlarining kengayishi, tuproq qatlamining sho'rlanishi, ekologiya buzilishiga olib keldi.

Respublikamizda vujudga kelgan ekologik vaziyat quyidagilardan iborat:

Birinchidan, yerning cheklanganligi va uning sifat tarkibi pastligi bilan bog'liq xavf to'xtovsiz ortib bormoqda. Hozirgi vaqtda qariyb 10 mln gektar yaylovlar tubdan yaxshilanishga muhtoj. Mollarni bir yaylovda qayta-qayta o'tlatish, daraxtlarni yoqilg'i va boshqa maqsadlar uchun kesish cho'l zonasida daraxt-buta o'simligining ancha kamayib ketishiga olib keldi. Respublikada ko'chadigan qumlar qariyb 1 mln gektar maydonni egallaydi va ushbu yerlarning ikki yuz ming gektari so'nggi vaqtda sug'oriladigan maydonlar atrofida paydo bo'lgan. Bu esa cho'llashish jarayonining jadallashuvida namoyon bo'luvchi jiddiy tahdidni vujudga keltirmoqda. Yerlar degradatsiyasi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga jalb qilingan sug'oriladigan hududlarda ham ro'y bermoqda.

Shuningdek, tuproqning har xil sanoat chiqindilari va maishiy chiqindilar bilan shiddatli tarzda ifloslanishi, ayniqsa, uran va boshqa foydali qazilma boyliklarini qazib chiqarish jarayonida radiaktiv qoldiqlar saqlanadigan joylar ekologik jihatdan xavfli ifloslantirish o'chog'i hisoblanadi. Statistika ma'lumotlariga ko'ra

2017 yilda respublikada 114,7 mln tonna ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari, shu jumladan qayta ishlash mumkin bo'lmagan zaharli chiqindilar — 41,6 mln tonna (36,2 %) va qayta ishlash mumkin bo'lgan zaharli chiqindilar — 42,8 mln tonna (37,3 %) hosil bo'lgan¹²⁰.

Ikkinchidan, suv zaxiralarning, shu jumladan, yer usti va yer osti suvlarining keskin taqchilligi hamda ifloslanganligi jiddiy ekologik xavfdir. O'zbekistondagi daryolar asosan Qirg'iziston va Tojikiston tog'laridan boshlanadi. Suv resurslarining ko'pchilik qismidan Markaziy Osiyodagi barcha respublikalarning yerlarini sug'orish uchun foydalaniladi. Suv olish limitidan foydalanish tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston o'rta hisobda 85 foiz, 2008, 2011, 2018 yillardagi kabi suv kamchil yillarda esa 70 — 75 foizga yaqin suv oladi. Qishloq xo'jaligida o'rtacha yillik suv sarfi yuqoriligicha qolmoqda. Shu munosabat bilan mavjud transchegaraviy daryo suv zaxiralaridan birgalashib kelishgan holda boshqarish muammosini amaliy hal qilish talab qilinadi.

Uchinchidan, Orol dengizining qurib borish xavfi keskin ekologik xavf-xatar, tahdiddir. Orol falokati yoz faslida qurg'oqchilik va jazirama issiqni kuchaytirib hamda sovuq va qahraton qish faslini uzaytirib, iqlimning kontinentalligini chuqurlashtirdi.

To'rtinchidan, havo bo'shlig'ining ifloslanishi ham respublikada ekologik xavfsizlikka solinayotgan tahdiddir. Statistik axborotga ko'ra, 2018 yilda respublika bo'yicha atmosfera havosiga chiqarilgan jami ifloslantiruvchi moddalar miqdori 2,492 mln tonnani tashkil etdi, shuning qariyb 63 foizi ko'chma manbalar hissasiga to'g'ri keladi. Atmosferada

¹²⁰ 2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish kontseptsiyasi// O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 oktabrdagi "2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof muhitni muhofaza qilish konseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5863-son Farmoniga ILOVA//<https://lex.uz/docs/4574008>

uglevodorod yig'indisining ko'payib borishi natijasida o'ziga xos keng ko'lamdagi issiqxona effekti vujudga keladi. Oqibatda Yer havosining o'rtacha harorati ortib ketadi.

Respublikamizda o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarini saqlash va qayta tiklash muammosi ham jiddiy e'tiborni talab qiladi. Hayvonot dunyosi salkam 15,7 ming turdan iboratdir (184 turi O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan). O'simlik dunyosi 11 ming turni tashkil etadi (o'simliklarning 324 turi va qo'ziqorinning 3 turi O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan). Ayni vaqtda hayvonot dunyosining 91 turi Xalqaro Qizil kitobga, o'simlik dunyosining 324 turi va hayvonot dunyosining 184 turi O'zbekistonning Qizil kitobiga kiritilgan.

Biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiyada Konvensiya tomonlariga quruqlikdagi qo'riqlanadigan tabiat hududlari ulushini mamlakat jami hududining 17 foizigacha yetkazish tavsiya etilgan. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda bu ko'rsatkich qariyb 5 foizni tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasining o'rmon fondi 11 572,6 ming gektarni yoki mamlakat hududining 25,7 foizini, shu jumladan o'rmon bilan qoplangan 3 201,6 ming gektarni tashkil etadi. O'rmonlar asosan ekologik (tuproqni muhofaza qilish, suvni muhofaza qilish, o'simlik va hayvonot dunyosini va boshqa tabiat resurslarini saqlash va muhofaza qilish, sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish, rekreatsion) vazifalar va ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarni bajaradi.

Ekologik vaziyatni baholash uchun Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi institutlari (NIPTI "Atmosfera" va NPXS "Suv xo'jaligi ekologiyasi") tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududini ekologik rayonlashtirish metodologiyasi ishlab chiqilib, amalga oshirilgan. Rayonlashtirish respublikaning ma'muriy-hududiy taqsimotiga asoslangan; rayonlashtiriladigan eng kichik

hududiy birlik (takson) sifatida ma'muriy tuman, respublika yoki viloyatga bo'ysunuvchi shahar qabul qilingan. Har bir taksonning ekologik vaziyati 18 ta ekologik indikator (mezon) bo'yicha baholangan ular hududlarning ekologik tanglik darajasi (ruxsat berilgan, kritik, favqulodda, ekologik falokat) bo'yicha an'anaviy taqsimoti bilan bir qatorda, balli baholarga ham ega bo'lib, o'rtacha solishtirma balli bahoni hisobga olgan holda xavfli va o'ta xavfli toifalarga bo'linadi.

Hududni ekologik tanglik darajasiga ko'ra rayonlashtirish (viloyatlar bo'yicha) quyidagi amalga oshiriladi: 400 va undan ko'p ball - favqulodda tang, 205-400 - kuchli tanglik, 150-250 - o'rtacha tanglik, 120-150-sust tanglik va 120 normal (tanglik yo'q).

Ekologik jihatdan eng og'ir ahvolda turgan hudud Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'lib, bu yerda ekologik vaziyat favqulodda tang bo'lgan holda ahvol yanada og'irlashmoqda (qarang: 16.1.1-jadval).

16.1.1-jadval
Hududni ekologik tanglik darajasiga ko'ra rayonlashtirish (viloyatlar bo'yicha)

Ballar	Tanglik darajasi	Hududlar
400 va undan ko'p ball	favqulodda tang	Qoraqalpog'iston Respublikasi
205-400 ball	kuchli tanglik	Xorazm, Farg'ona va Navoiy viloyatlari
150-250 ball	o'rtacha tanglik	Samarqand va Buxoro viloyatlar
120-150 ball	sust tanglik	Surxondaryo, Toshkent, Sirdaryo va Andijon viloyatlari
120 ball	normal (tanglik yo'q)	Namangan, Jizzax, Qashqadaryo viloyatlari va Toshkent shahri

Ta'kidlab o'tish joizki, hududlarni ekologik tanglik darajasi bo'yicha yuqoridagidek saralashda nisbatan "me'yoriy" viloyatlarda ham favqulodda og'ir holatlar kuzatilayotgan "qaynoq nuqtalar" bo'lishi ham mumkin. Masalan, Surxondaryo viloyatidagi Termiz va Muzrabod tumanlari, Buxoro viloyatida G'ijduvon, Toshkent viloyatida esa Yangiyo'l shaharlari favqulodda ekologik vaziyat zonasiga kiradilar.

Rayonlashtirish natijalaridan ekologik ofat hududlarida yashovchi aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan qonunchilikni ishlab chiqishda shuningdek atrof-muhitni muhofaza qilishning hamda O'zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanishini ekologik ta'minlashning Milliy va hududiy rejalarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

16.2. Davlatning ekologik siyosati va tabiatdan foydalanish vazifalari

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunida iqtisodiy mexanizmni asosiy konsepsiyasi shakllantirilgan, tabiiy resurslardan foydalanishga limitlar aniqlangan, tabiatni muhofaza qilish samaradorligini oshiruvchi ishlar uchun soliq, kredit va boshqa imtiyozlar berilgan. Suvdan foydalanish Respublikamizda 1993-yil 6-mayda qabul qilingan «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonun va boshqa qonunlar bilan tartibga solinadi.

Ekologik siyosat avvalambor inson salomatligini ta'minlash uchun qulay muhit yaratishga qaratilgandir. Inson salomatligini ta'minlashning muhim shartlaridan biri – ekologik sog'lom muhitdir. Shu ma'noda inson salomatligining barqarorligini ta'minlashda ekologik xavfsizlikni ta'minlash hal qiluvchi omillardan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati Konstitutsiya, qonunchilik, atrof-muhit muhofazasi va barqaror rivojlanish bo'yicha xalqaro konvensiya va kelishuvlardan kelib chiquvchi majburiyatlarimiz, hamda ilg'or mamlakatlarning qonunchilik tajribasini hisobga olib Rio-de Janeyro va Yoxannesburg Deklaratsiyalari tamoyillari asosida olib borilmoqda.

O'zbekiston o'zining muhim strategik vazifasi bilan sog'lom avlodning shakllanishini aniqlab oldi. Bu esa barqaror rivojlanishni ta'minlashga yo'naltirilgan davlatning ekologik siyosati asosini belgilab berdi. O'zbekiston siyosati barqaror rivojlanishning quyidagi tamoyillariga asoslanadi:

1. Ekotizimlarning ma'lum barqarorligini saqlab qolish uchun tabiatdan foydalanish jarayonlarining muvozanatiga erishish.
2. Antropogen ta'sir kuchlar yuqori bo'lgan tumanlarda barqaror rivojlanishni yangilash.
3. Ekologik muammolarning iqtisodiy muammolar ustidan ustunligini keng omma oldida tasdiqlash, shu bilan birga davlat boshqaruvi jarayonlarini ekologizatsiya qilish.

Bozor munosabatlari sharoitida barqaror rivojlanishning ekologik vaziyatni tartibga solishga qaratilgan faoliyatning quyidagi asosiy yo'nalishlari mavjud:

- ishlab chiqaruvchi kuchlarni ekologik asoslangan holda taqsimlash;
- qishloq xo'jaligi, sanoat, energetika, transport va kommunal xo'jaligining ekologik xavfsiz rivojlanishi;
- atrof-muhit va tabiatdan foydalanish sohasidagi boshqaruvni yangi pog'onaga ko'tarish;
- tabiat resurslaridan oqilona va kompleks foydalanish;

- chiqindilarni zararsizlantirish, utilizatsiya qilish va ikkilamchi resurslardan foydalanish.

Respublikaning ekologik siyosati tabiatning ayrim unsurlarini himoya qilishdan barcha umumiy ekotizimni himoya qilishni amalga oshirishga o'tishga, insonning yashashi uchun kerak bo'lgan hayotiy muhitning eng maqbul parametrlarini kafolatlashga qaratilgan.

Bunday ekologik siyosatni hayotga tatbiq qilish ijtimoiy-iqtisodiy va jamiyatni to'lig'icha barqaror rivojlanishning shartlaridan biri bo'lib qolishi kerak.

O'zbekiston Respublikasida aholini ijtimoiy muhofaza qilish va atrof-muhitni himoya etish bo'yicha ishonchli kafolat hamda choralarning amalga oshirilishini ta'minlash, o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning barcha bosqichida davlat siyosatining eng asosiy ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. Iqtisodiyot sohasini erkinlashtirish orqali iqtisodiy islohotlarni yanada chukurlashtirish, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish, suvdan foydalanuvchilar uyushmalarini (SFU) rivojlantirish, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning huquq va iqtisodiy mustaqilligini kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Davlatning tabiatni muhofaza qilishga oid siyosati va suvdan oqilona foydalanish hamda atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar quyidagi asosiy tamoyillarga asoslangan:

- atrof-muhitni aholi turmush darajasini oshirishning muhim omili sifatida saqlash va qayta tiklash bo'yicha iqtisodiy hamda ekologik siyosatni muvofiqlashtirish;

- tabiatning ayrim tarkibiy qismlarini muhofaza qilishdan ekotizimlarni umumiy va majmuaviy ravishda himoyalashga o'tish;

- jamiyatning barcha a'zolarining atrof-muhitni muhofaza qilish, uning xilma-xilligini saqlash va vaziyatni yaxshilash, aholi hayoti uchun qulay sharoitlarini yaratish borasidagi javobgarligi.

- Davlatning ekologik tartiblash siyosatining asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

- tabiiy kadastrlar;
- tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni moliyalashtirish;
- tabiatdan foydalanganlik va atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar;

- ekologik tadbirlarni imtiyozli kreditlash va soliqqa tortishdagi imtiyozlar, shuningdek, ekologik sug'urta, rejalashtirish (prognozlashtirish), iqtisodiy rag'batlantirish tadbirlari.

Davlatning ekologik tartiblash siyosatida qo'llaniladigan iqtisodiy mexanizm moliyaviy-kredit mexanizmini, ekologik sug'urta va iqtisodiy rag'batlarni o'z ichiga oladi (qarang: 16.2.1-jadval).

16.2.1-jadval

Davlatning ekologik tartiblash iqtisodiy mexanizmi elementlari

Moliyaviy-kredit mexanizmi	Ekologik sug'urta	Iqtisodiy rag'batlantirish
Budjetdan moliyalashtirish tizimi	Texnogen avariylarni sug'urtalash fondlari	Imtiyozlar (soliq, kredit va bosh.)
Ekologik fondlar tizimi	Tabiiy ofatlardan sug'urtalash fondi	Ekologik zararli mahsulot va texnologiyalarga maxsus soliqlar
Ekologik banklar tizimi. Imtiyozli ekologik investitsion kreditlar tizimi	Qayta sug'urtalash fondlari	Ekologik toza mahsulotlarga rag'batlantiruvchi narx va ustamalar
ekologik sug'urta fondi		Chiqindi, zararli moddalar chiqarish

Moliyaviy-kredit mexanizmi	Ekologik sug'urta	Iqtisodiy rag'batlantirish
		huquqini oldi-sotdi mexanizmi
Xorijiy investiyalar		Ekologik sertifikatlash
Korxonaning o'z mablag'lari		Tabiatni himoyalash uskunalar ishlab chiqaruvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash

Ekologik fondlar – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida tashkil etiladi. Qabul qilingan qonun hujjatlariga ko'ra ekologik fondlar uch xil darajada, ya'ni Respublika ekologik fondlari, viloyatlar, tuman va shahar ekologik fondlari faoliyat ko'rsatadi. *Ekologik fondlarning vazifalari qilib quyidagilar belgilangan:*

a) atrof tabiiy muhit sifatini yaxshilash va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga yo'naltirilgan dasturlar va ilmiy texnik loyihalarni moliyalashtirish va kreditlash;

b) tabiatni muhofaza qilish tadbirlari va dasturlari uchun moliyaviy resurslarni jalb qilish;

v) tabiatdan oqilona foydalanish va ekologik sof texnologiyalarni jalb etishni iqtisodiy rag'batlantirish;

g) ekologik ta'lim va tarbiyaning rivojlanishiga ko'maklashish.

Ekologik fondlar mablag'larini ishlatishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

a) korxonalarga qaytarish sharti bilan imtiyozli kreditlar va ssudalar ajratish;

b) tabiatni muhofaza qilishga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarning ustav fondlarini shakllantirish uchun mablag' ajratish;

v) korxonalarning qo'shimcha investitsion resurslari jalb etishni rag'batlantiruvchi loyihalarni moliyalashtirishda paychilik asosida ishtirok etish;

g) tabiatni muhofaza qilish loyihalarini amalga oshiruvchi korxonalarga tijorat banklari tomonidan ssuda va kreditlar berishni kafolatlash.

Ekologik sertifikatsiyalashda ekologik xavfsiz, ekologik talablarga mos tushadigan, inson hayotiga va faoliyatiga hamda atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan mahsulot va tovarlarga ekologik sertifikat beriladi. *Ekologik sertifikatlash quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:*

a) mahsulotning atrof-muhit, hayot, salomatlik, mulk uchun xavfsizligini nazorat qilish;

b) tayyorlovchi (ishlab chiqaruvchi)ning mahsulot sifati ko'rsatkichlari bo'yicha bayonotining tasdiqlanishi;

v) iste'molchini tayyorlovchi, sotuvchi, ijrochining insofsizligidan himoya qilish;

g) iste'molchiga mahsulotni kompetentli tanlashga yordam berish;

d) O'zbekistonning yagona tovar bozorida va undan tashqarida (xalqaro iqtisodiy, ilmiy-texnik hamkorlik va savdo) korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, tadbirkorlar faoliyati uchun sharoit yaratish¹²¹.

Davlat **ekologik standartlar va normativlar** belgilash orqali ham tabiatdan foydalanishni tartibga soladi. **Ekologik standartlar va normativlar** atrof-muhit sifatiga qo'yilgan cheklashlar va talablarning o'zaro bog'liq kompleksi, shuningdek, ishlab chiqariladigan mahsulot va xizmatlarning ishlab chiqarish texnologik va tashkiliy boshqaruv jarayonlariga talablar bo'lib,

¹²¹ Abulqosimov H.P., Abulqosimov M.H. Iqtisodiyatga oid atama va tushunchalarning izohli lug'ati.- T.: "ABU MATBUOT-KONSALT", 2017.- 557-558-betlar.

ular vositasida aholi va ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligi kafolatlanadi. O'zbekistonda qabul qilingan standart va normativlarga quyidagilar kiradi:

a) ifloslantirishning turg'un va harakatdagi manbalari chiqaradigan ifloslantiruvchi moddalariga normativ va limitlar;

b) zaharli chiqindilarning shakllanishi va joylashish normativi;

v) suv olish va o'rmondan foydalanish limitlari;

g) bioresurslardan foydalanishga kvotalar;

d) muhofaza qilinadigan hududlardan foydalanish va borib ko'rish normativlari;

e) yovvoyi o'simlikni yig'ish va hayvonlarni ovlash normativlari;

j) alohida hududlarda ifloslantiruvchi hamda zaharli moddalardan foydalanishni taqiqlash normalari.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunining oltinchi bo'limi atrof-muhit sifatini normativlar va standartlar bilan tartibga solishga bag'ishlangandir. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi "Davlat sanitariya nazorati to'g'risidagi"gi qonunining qator moddalarida sanitariya normalari, qoidalar va gigiyena normativlariga qo'yiladigan talablar berilgan. *Ekologik normativlar ikki guruhga bo'linadi: sanitariya - gigiyena; ishlab chiqarish - xo'jalik.*

1. *Sanitariya - gigiyena normativlari* inson salomatligiga muvofiq keluvchi atrof-muhit ko'rsatkichlarini belgilaydi. U aholini sanitariya-epidimologiya masalalarida xotirjamlikligini ta'minlash asosining tarkibiy qismiga kiradi. Bunda zaharli moddalar, radiaktiv moddalar hamda shovqinning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan normalarini belgilaydi.

2. *Ishlab chiqarish - xo'jalik normativlari* zararli ta'sir manbalarining zararli moddalarni chiqarib yuborish va tashlash normativlari bo'lib, ular faoliyatining ma'lum boshlang'ich holatini cheklaydi.

Ekologik audit - bu korxona, kompaniyaning ichki ekologik salohiyatini, ularning xavf-xatarlari va imkoniyatlarini doimiy tekshirib turish instrumentidir. Ekologik audit o'tgan asrning 70 yillarida AQShda, 1980 yildan boshlab esa, Yevropa mamlakatlarida ham ishlab chiqaruvchi korxonalarini "Ekologik audit" qonunchiligi asosida tekshirishlardan o'tkazmoqda. *Ekologik auditning asosiy maqsad* korxona va tashkilotlarning faoliyatini ekologik normativlarga mos kelishini aniqlash va ularning tabiatni muhofaza qilish tadbirlaridagi foydali ishtirokini ta'minlashdan iborat. Ekologik audit ishlab chiqarish obyektlarining auditi va hududlarning ekologik auditi yo'nalishlarida amalga oshiriladi. Ekologik audit majburiy yoki ixtiyoriy bo'lishi mumkin.

Tabiatdan foydalanishning dastaklaridan biri **ekologik monitoring** bo'lib, u atrof tabiiy muhit va uning resurslari holatini ma'lum dastur asosida muntazam kuzatish, baholash, bashoratlashning ma'lum tizimi bo'lib, ekologik-iqtisodiy boshqarishni axborotlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasidagi milliy monitoring tizimi uch turni o'z ichiga oladi: sanitariya-gigiyena monitoringi, ekologik monitoring, iqlim monitoringi. Ularning funksiyalari atrof-muhit holatini kuzatish, holatini baholash, va bashoratlashdan iborat.

Tabiatdan foydalanishni davlat tomonidan tartibga solishning muhim dastaklaridan yana biri ekologik ekspertiza hisoblanadi. **Ekologik ekspertiza** - uning mohiyati rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa faoliyatlarni ekologik

talablarga muvofiqligini aniqlashdan iborat. *Davlat ekologik ekspertizasining obyektlariga quyidagilar kiradi:*

1) davlat dasturlari va konsepsiyalari, ishlab chiqarish kuchlarini ijtimoiy va iqtisodiy soha tarmoqlarida joylashtirish hamda rivojlantirish sxemalarining loyihalari;

2) barcha turdagi qurilishlar uchun yer uchastkalarini ajratish materiallari;

3) loyihalardan oldingi holat va loyiha hujjatlari;

4) tabiiy resurslar bilan foydalanish bilan bog'liq xo'jalik va boshqa xil faoliyatni tartibga soluvchi normativ texnik va yo'riqnoma uslubiy hujjatlarining loyihalari;

5) texnika, texnologiya, mahsulotlar, moddalarning yangi turlarini tayyorlashga doir hujjatlar;

6) atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlar;

7) keyinchalik ularga muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, favqulodda ekologik ofat zonalarini maqomini berish maqsadida o'tkazilgan hududlarni kompleks tekshirish materiallari;

8) shaharsozlik hujjatlarining barcha turlari;

9) maxsus huquqiy rejimli obyektlar.

Ekologik ekspertiza davlat, idoraviy, jamoat, ilmiy shakllarda tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertisasi o'tkazish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Davlat ekologik ekspertisasi tomonidan amalga oshiriladi¹²².

¹²² Abulqosimov H.P., Abulqosimov M.H. Iqtisodiyatga oid atama va tushunchalarning izohli lug'ati.- T.: "ABU MATBUOT-KONSALT", 2017.- 554-556 562 -betlar.

16.3. O'zbekiston Respublikasida davlatning ekologik siyosatini takomillashtirish yo'llari

O'zbekistonda ekologik siyosatning eng muhim yo'nalishlaridan biri ekologik nazoratning samarali tizimini tashkil etish hisoblanadi. Davlatning ekologik siyosatini amalga oshirishda ekologik nazoratni tashkil etish bo'yicha davlat vakolatli organlarining vazifalari O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Ekologik nazorat to'g'risida"gi qonunda belgilab berilgan. Ekologik nazorat atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablari buzilishining oldini olish, uni aniqlash va unga chek qo'yishga, tabiatni muhofaza qilish faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat va jamoatchilik chora-tadbirlari tizimidir. Ekologik nazoratning asosiy prinsiplari qonuniylik, xolislik, mustaqillik, oshkoralik, shaxs, jamiyat hamda davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Ekologik nazorat sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

-ekologik nazorat tizimini shakllantirish va rivojlantirish;

-fuqarolarning hayoti va sog'lig'i uchun qulay atrof muhitni yaratish;

-ekologik nazorat sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari (bundan buyon matnda maxsus vakolatli davlat organlari deb yuritiladi), mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar bilan atrof muhitning muhofaza qilinishi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanilishini ta'minlash borasida

hamkorlik qilishining tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish;

-ekologik nazorat sohasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Ekologik nazorat obyektlari yer, yer osti boyliklari, suvlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi; atrof muhitga ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy va texnogen manbalar, atrof muhit ifloslanishiga va tabiiy resurslardan nooqilona foydalanilishiga olib kelishi, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tahdid solishi mumkin bo'lgan faoliyat, harakat yoki harakatsizlikdan iboratdir.

Ekologik nazoratning turlari davlat ekologik nazorati; idoraviy ekologik nazorat; ishlab chiqarish ekologik nazorati; jamoatchilik ekologik nazoratidan iborat. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

-ekologik nazorat sohasida yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta'minlaydi;

-davlat ekologik dasturlarini tasdiqlaydi va ularning amalga oshirilishini nazorat qiladi;

-davlat ekologik nazoratini, shuningdek atrof muhitning davlat monitoringini amalga oshirish tartibini belgilaydi;

-idoraviy, ishlab chiqarish, jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risidagi, ekologik xizmat haqidagi, shuningdek ekologik nazoratning jamoatchi inspektori to'g'risidagi namunaviy nizomlarni tasdiqlaydi;

-ekologik nazorat sohasidagi xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

Maxsus vakolatli davlat organlari quyidagi sohalarda davlat ekologik nazoratini amalga oshiradi:

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi — atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasida;

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi — atrof muhitning radioaktiv, kimyoviy, biologik moddalar bilan ifloslanishi, ichimlik suvi ta'minoti, atmosfera havosiga fizik omillarning zararli ta'sir ko'rsatishi yuzasidan;

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi — sanoat xavfsizligiga va radiatsiyaviy xavfsizlikka rioya etilishi, yer qa'rini geologik o'rganish, foydali qazilmalarni kavlab olish, mineral xom ashyoni qayta ishlashda yer qa'ridan foydalanish va uni muhofaza qilish, shuningdek konchilik ishlarini geologik-marksheyderlik jihatidan ta'minlash yuzasidan;

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi — avtomototransport vositalarining ishlatilishida atmosfera havosining ifloslanishi yuzasidan;

O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi va suv xo'jaligi vazirligi — sun'iy suv obyektlarining suvidan foydalanilishi va iste'mol qilinishi, o'simlik va hayvonot dunyosini himoya qilish bo'yicha davlat karantin qoidalarining bajarilishi yuzasidan;

O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi — yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan, yerlarning ishlab chiqarish chiqindilari hamda boshqa chiqindilar, radioaktiv, kimyoviy, biologik moddalar va oqova suvlar bilan ifloslanishi bundan mustasno.

Ekologik siyosatni yanada takomillashtirishda 2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini qabul qilinganligi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 oktabrdagi" 2030 yilgacha bo'lgan davrda o'zbekiston respublikasining atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5863-son Farmoniga mazkur mazkur konsepsiya atrof muhitni muhofaza qilish sohasida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlari buzilishlari profilaktikasi, ularni aniqlash va oldini olishning samarali mexanizmlarini joriy etish, respublika aholi punktlarining sanitariya va ekologik holati uchun davlat organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar rahbarlari va fuqarolarning shaxsiy javobgarligini kuchaytirish, shuningdek, 2030 yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalarga erishishni ta'minlash maqsadida tasdiqlangan.

Quyidagilar Konsepsiyaning maqsadlari hisoblanadi:

O'zbekiston Respublikasi aholisining hayoti va salomatlik darajasini yaxshilashning zarur sharti sifatida atrof muhitning qulay holatini ta'minlash;

atrof muhitga va aholining salomatligiga salbiy ta'sirni pasaytiruvchi innovatsion texnologiyalarni joriy etish hisobiga barqaror iqtisodiy rivojlanish;

atrof muhit obyektlaridan oqilona foydalanishni va biologik resurslar qayta tiklanishini ta'minlash.

Quyidagilar Konsepsiyaning vazifalari hisoblanadi:

atrof muhit obyektlarini (yer, suv, atmosfera havosi, yer qa'ri, o'simlik va hayvonot dunyosi) saqlash va qo'riqlanishini ta'minlash;

qo'riqlanadigan tabiiy hududlarni kengaytirish;

iqtisodiyotni ekologiyalashtirish, tabiatdan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarini joriy qilish, ekologik jihatdan eng kam xavf tug'diruvchi materiallar, mahsulotlardan, ishlab chiqarish obyektlari va boshqa obyektlardan ustuvor darajada foydalanish;

atrof muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish sohasida davlat nazoratini, shuningdek, atrof muhitning ekologik monitoringi tizimini takomillashtirish;

atrof muhitni muhofaza qilishni ilmiy jihatdan ta'minlash;

ekologik xavfsizlikni e'tiborga olgan holda, chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish tizimini takomillashtirish, zaharli kimyoviy va radioaktiv moddalardan ekologik xavfsiz foydalanishni ta'minlash;

aholining ekologik madaniyatini oshirish, atrof muhitni muhofaza qilish sohasida davlat organlari faoliyatining oshkoralik darajasini oshirish va fuqarolik jamiyatining rolini kuchaytirish;

atrof muhitga minimal og'irlik tushiradigan barqaror rivojlanishni ta'minlovchi jamiyatni shakllantirish;

atrof muhitni muhofaza qilish sohasida xalqaro hamkorlikni kengaytirish.

Konsepsiyaning amalga oshirilishi natijasida 2030 yilda;

Orol dengizining qurigan tubining O'zbekistondagi qismida o'rmonzorlar maydonini uning jami hududiga nisbatan 60 foizgacha yetkazish;

qishloq xo'jaligida suv resurslarini yo'qotishni 10 foizga kamaytirish;

qishloq xo'jaligida suv iste'molini (solishtirma gektarga nisbatan) 15 foizga kamaytirish;

oqava suvlarini tozalash samaradorligini 80 foizgacha oshirish;

atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar chiqarilishini 10 foizga kamaytirish;

transport vositalarining 80 foizini gaz-ballon yoqilg'isi va elektr energiyasida ishlashga o'tkazish;

o'rmonzorlar bilan qoplangan o'rmon fondi hududini 4,5 mln gektargacha kengaytirish;

IV toifadagi qo'riqlanadigan tabiiy hududlar maydonini 12 foizgacha kengaytirish;

Qizil kitobga kiritilgan va pitomniklarda parvarish qilingan chiroyli tuvaloqlarni tabiatga qo'yib yuborishni yiliga 4000 gacha ko'paytirish;

aholini qattiq maishiy chiqindilarni to'plash va olib ketish xizmatlari bilan 100 foiz qamrab olish;

hosil bo'ladigan qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash hajmini 65 foizgacha ko'paytirish;

alohida xususiyatga ega chiqindilar (tarkibida simob bo'lgan chiqindilar, avtoshinalar, akkumulatorlar, ishlatib bo'lingan moylar, qadoqlar chiqindilari va boshqalar)ni qayta ishlash hajmini 30 foizgacha ko'paytirish kutilmoqda¹²³.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 79-maqsad sifatida aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish hamda 80-maqсад sifatida ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish belgilangan. Ushbu maqsadlarni amalga oshirish bo'yicha quyidagilar belgilangan:

¹²³ 2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish kontseptsiyasi // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 oktabrdagi "2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof muhitni muhofaza qilish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5863-son Farmonigal-ilova//<https://lex.uz/docs/4574008>

- "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida har yil kamida 200 million tup daraxt ekish. "Yashil makon" umummilliy loyihasi tashabbuslariga mos tarzda respublikaning 10 ta hududida aerobiologik monitoring tizimini yo'lga qo'yish;

- maishiy chiqindilarni yig'ishni 100 foizga, ularni qayta ishlash darajasini 2026 yilga qadar 21 foizdan 50 foizga yetkazish;

- Respublika bo'yicha 51 ta yer usti tabiiy suv obyektlari (daryolar, kichik daryolar va tabiiy ko'llar)ning sanitariya-muhofaza zonolari va sohil bo'yi mintaqalarini belgilash ishlarini yakunlash.;

- Toshkent shahrini aholiga qulay, ekologik toza va yashash uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo'lgan hududga aylantirish, ko'kalamzorlashtirish darajasini 30 foizga yetkazish;

- Orol dengizining qurigan tubida qo'shimcha 500 ming gektar yashil maydonlarni barpo etib, 2026 yil yakuniga qadar ularning umumiy hajmini 2,5 million gektarga yoki hududning 78 foiziga yetkazish;

- Orolbo'yida xalqaro "Yashil iqlim" va Global ekologik jamg'armalarning bioxilma-xillik, iqlim o'zgarishi va tuproq yemirilishining oldini olishga qaratilgan dasturlari asosida 300 million AQSh dollari qiymatidagi loyihalarni amalga oshirish;

- shahar va tuman markazlarida har 50-100 ming aholi uchun "jamoat parklari"ni tashkil etish;

- Orolbo'yi mintaqasida yashovchi aholini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish¹²⁴.

Asosiy tushuncha va atamalar

Atrof tabiiy muhit, atrof-muhitning ifloslanishi, atmosferaga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish, ishlab chiqarish chiqindilar

¹²⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022yil 28yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60sonli Farmoni. I-ilova// <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

xavfli chiqindilar, ekologiya, davlatning ekologik siyosati, ekologik nazorat, ekologik xavfsizlik, ekologik xavfsizlikka tahdidlar.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Atrof tabiiy muhit va ekologiya tushunchalarining mazmuni hamda farqli, o'xshashliklari nimalarda ifodalanadi?
2. Ekologik muammolarning umumiy kelib chiqish sabablari nimalardan iborat?
3. O'zbekistonning ekologik vaziyatni tavsiflab bering?
4. O'zbekistondagi ekologik muammolar nimalardan iborat?
5. Orol fojiasining vujudga kelib chiqish sabablari nimalardan iborat?
6. Orol bo'yida vujudga kelgan ekologik vaziyatni tavsiflab bering?
7. O'zbekistonda ekologik muammolarni hal qilish uchun nimalar amalga oshirilgan?
8. Davlatning ekologik siyosatining mohiyati va asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
9. Ekologik nazorat nima uchun kerak?
10. Ekologik nazorat tizimini qanday tashkil etish mumkin.
11. Ekologik nazorat bo'yicha maxsus vakolatli organlarning vazifalari nimalardan iborat?
12. Ekologik nazoratni amalga oshirishda Siz talaba sifatida nima qila olishingiz mumkin?
13. O'zbekistonda ekologik vaziyatni yaxshilash, ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun nima qilish kerak?

XVII BOB. O'ZBEKISTONDA TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

17.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati - xalqaro munosabatlarda milliy manfaatlarni ta'minlash borasidagi davlat faoliyatining yo'nalishi va sohasi, shuningdek tegishli maqsad va vazifalarni amalga oshirishdagi aniq chora-tadbirlar yig'indisidir. Tashqi iqtisodiy siyosatning mohiyati uning davlat va xalqning suverenitetini ta'minlashdan iborat bo'lgan, milliy manfaatlarni himoya qilish bo'yicha mexanizmining butun say-harakati ijtimoiy-iqtisodiy integratsion jarayonlarda milliy, mintaqaviy va global xavfsizlikni ta'minlashda o'z ifodasini topadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati negizida tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish va ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimlanishida mamlakat ishtirokini maqbullashtirish tartibini belgilashga doir bir maqsadga yo'naltirilgan faoliyatlar yotadi.

Tashqi iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlari bo'lib tashqi savdo siyosati, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va xorijdagi milliy kapital qo'yilmalarni tartibga solish borasidagi siyosat, valyuta siyosatlari hisoblanadi. Bundan tashqari mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan alohida davlatlar va mintaqalar bilan tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish ko'rinishlari ham mavjud.

Tashqi iqtisodiy siyosat tashqi iqtisodiy faoliyatni ham tartibga soladi. Ko'plab davlatlarda mavjud bo'lgan tashqi iqtisodiy siyosat vositalarining keng doirasi ularga o'z tashqi iqtisodiy aloqalari tarkibini va ularni rivojlantirish yo'nalishlarini shakllantirishga ham, boshqa mamlakatlarning tashqi iqtisodiy

aloqalari va tashqi iqtisodiy siyosatiga ham faol ta'sir etish imkonini beradi. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalarini savdo-siyosiy mexanizm sifatida ta'riflash mumkin.

O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlari va uni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar sifatida mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichida uning o'z oldiga qo'ygan vazifalari mavjud bo'lib, davlatning iqtisodiy siyosati bu vazifalarni bajarilishiga qaratilmog'i kerak. Mamlakat iqtisodiy rivojlanishining har bir bosqichida davlat tashqi iqtisodiy siyosatining maqsadlari shu davrning o'ziga xos xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ular orasida eng muhimlari quyidagilar:

- eksportni rivojlantirish va uning tarkibiy tuzilishini yaxshilash;

- importning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ya'ni uni milliy ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va kengaytirishga qaratish;

- ishlab chiqaruvchi kuchlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish uchun chet el investitsiyalarini jalb etish;

- mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, ya'ni ma'lum darajada tashqi iqtisodiy faoliyatda eksport-import operatsiyalari, valyutani olib chiqish, boshqa xalqaro bitimlar ustidan davlat nazoratini o'rnatish.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati aniq belgilangan maqsadlar va ularni amalga oshirishga qaratilgan asosiy tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, respublika milliy iqtisodiyotining kuchli eksport bo'g'inini tashkil etuvchi va uni jahon bozorida munosib o'ringa ega bo'lishini ta'minlovchi sohalarini aniqlash.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning eksport bo'g'inida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash usullaridan keng foydalanish. Bu usullar quyidagilardan iborat:

- eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish uchun imtiyozli foizlar bo'yicha uzoq muddatli kreditlar ajratish;

- milliy investitsiyalarni sug'urtalash;

- eksport qiluvchilarga milliy ishlab chiqarish va uning xorijiy raqobatchilari ishlab chiqarishi xarajatlari o'rtasidagi farqni qoplash;

- davlat tomonidan respublikaga ilg'or texnologiyalar, tajribalar, bilimlarni kirib kelishiga subsidiyalar ajratish;

- eksport va importni litsenziyalash yoki chetga mol chiqarishga va chetdan uni olib kelishga ruxsatnomalar berish;

- ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi, xorijdan keltiriladigan xom ashyo va materiallar, asbob-uskunalar va jihozlar ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va boshqalar.

Shu bilan birga, tashqi iqtisodiy siyosat milliy valyutani mustahkamlash va uni boshqa valyutalarga erkin almashuvini ta'minlashni, ichki narxlarni jahon bozori narxlariga yaqinlashtirish maqsadida baholar islohotini tugallashni, tashqi iqtisodiy faoliyatning me'yoriy va huquqiy asoslarini xalqaro talablar darajasiga yetkazishni nazarda tutadi.

17.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va tarkibiy qismlari

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati kundalik va strategik maqsadlarga muvofiq uning tashqi iqtisodiy siyosatiga asoslangan. Mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati deganda, boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solishga qaratilgan faoliyat tushuniladi.

Davlatni xalqaro savdo jarayonlariga aralashuvi darajasiga ko'ra xalqaro savdo siyosati proteksionistik savdo siyosatiga hamda erkin savdo siyosatiga bo'linadi.

Erkin savdo – davlatni tashqi savdo jarayonlariga aralashuvini kamayishi, ya'ni tashqi savdoni erkin bozor talabi va taklifiga asosan rivojlanish.

Proteksionizm – tarif va notarif usullarini qo'llash orqali ichki bozorni chet el raqobatchilaridan himoya qaratilgan davlat siyosati.

Erkinlashtirish va proteksionizm siyosati dunyodagi xar qanday davlat uchun xos. Hozirgi paytda tashqi savdoni erkinlashtirishga moyillik kuzatilayapti. Bu jarayon uch xil ko'rinishda amalga oshirilayapti:

- alohida mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro savdoda;
- yagona bojxona ittifoqiga kiruvchi alohida davlatlar o'rtasida;

- Jahon savdo tashkiloti, Savdo va rivojlanish bo'yicha BMTning konferensiyalari (YunKTAD), BMTning Yevropa iqtisodiy komissiyasi (YeIK) doirasida ko'p tomonlama kelishuvlar asosida amalga oshiriladi.

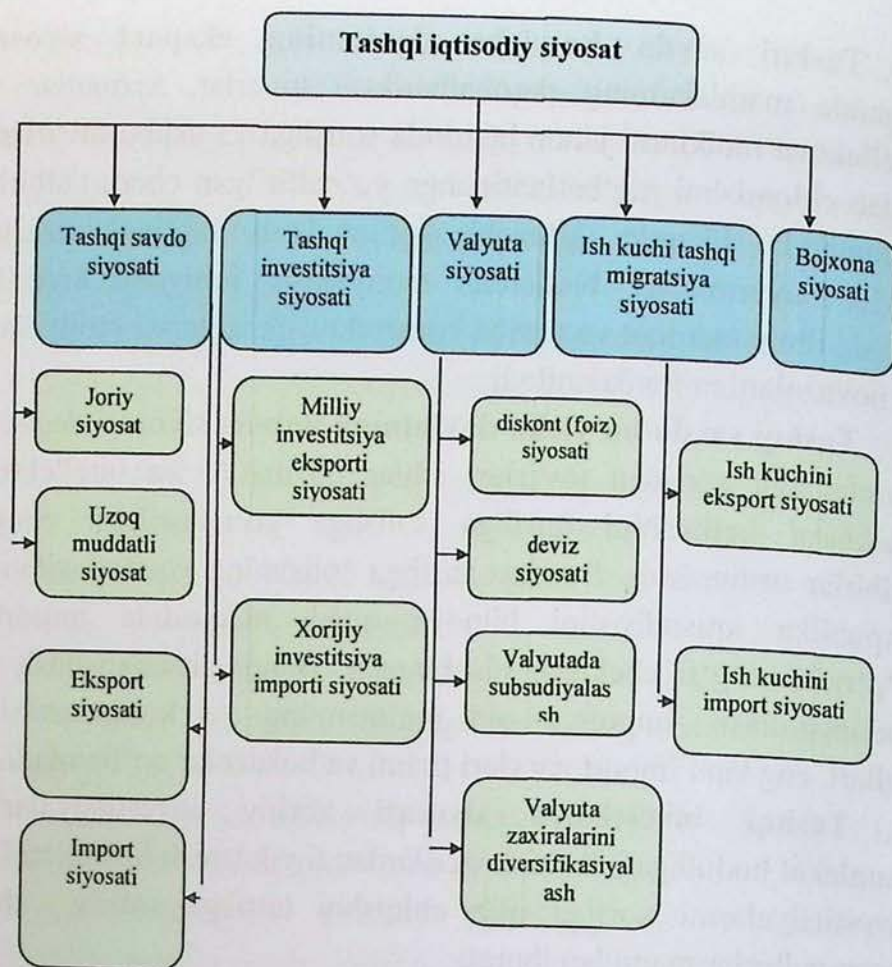
Tashqi iqtisodiy siyosat - bu milliy joriy va strategik maqsadlarga muvofiq tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisidir.

Tashqi iqtisodiy siyosatning makon jihatida jahon va mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha davlatning harakatlarini belgilaydi. Ushbu belgiga binoan, davlatning tashqi iqtisodiy siyosati tarkibiga tashqi savdo siyosati, tashqi investitsiya siyosati, valyuta siyosati, bojxona siyosati kiradi. (17.2.1.-rasm.)

Tashqi savdo bo'yicha davlatning eksport siyosati deganda mamlakatning raqobatbardosh tovarlar, xizmatlar va intellektual mulklarni jahon bozorida sotishga va ushbu tovarlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishda davlat buyurtmalari, budjetdan moliyalash, imtiyozli kreditlar berish, ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini moliyalash va hokazolardan foydalaniladi.

Tashqi savdo bo'yicha davlatning import siyosati deganda mamlakatga xorijdan tovarlar, ishlar, xizmatlar va intellektual mulklarni kelinishini tartibga solishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Bunday tartibga solishning vositasi sifatida respublika iqtisodiyotini himoya qilish maqsadida importni to'g'ridan-to'g'ri cheklash hisoblanadi. Bunda litsenziyalash va kontingentlash, importga oid antidemping va kompensatsiya bojlari, eng kam import narxlar tizimi va hokazolar qo'llaniladi.

Tashqi investitsiya siyosati xorijiy investitsiyalarini mamlakat hududiga jalb etish va ulardan foydalanish hamda milliy investitsiyalarini xorijga olib chiqishni tartibga solishga doir chora-tadbirlar majuidan iborat.

17.2.1-rasm. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatning asosiy shakllari

Valyuta siyosati davlat va xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta munosabatlari sohasidagi iqtisodiy choralar hamda tashkiliy shakl va usullar yig'indisini tashkil etadi. Valyuta siyosati davlatning valyuta mablag'laridan maqsadli foydalanish bo'lib, o'z ichiga valyuta mablag'larini shakllantirish va ishlatishning asosiy yo'nalishlarini hamda bunday mablag'lardan samarali foydalanishga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishni oladi.

Diskont siyosati investitsiyalar harakatlarini tartibga solish va to'lov majburiyatlarini muvozanatlashtirish, valyuta kursini taxminiy tuzatish uchun foizning hisob stavkasidan foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu siyosat pul talabi holatiga, narx dinamikasi va darajasiga, pul massasi hajmiga, qisqa muddatli investitsiyalar migratsiyasiga ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'ladi. **Deviz siyosati** - valyuta intervensiyasi va valyuta cheklashlari yordamida valyutani xarid qilish va sotish bilan valyuta kursini tartibga solish tizimidir.

Valyuta intervensiyasi Markaziy bankning xorijiy valyutaning oldi-sotdisi bo'yicha maqsadli operatsiyalari bo'lib, u milliy valyuta kursi dinamikasini uni oshirish yoki pasaytirishning muayyan chegaralari bilan cheklash maqsadini ko'zlaydi. Valyuta cheklashlari milliy va xorijiy valyuta, oltin va hokazolarga doir operatsiyalarni tartibga soladigan iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy chora-tadbirlar majmuidan iborat.

Ishchi kuchi eksporti siyosati deganda bir mamlakat hududidan ikkinchi bir mamlakatga ishchi kuchining ko'chishi uchun qulay sharoit yaratish yoki taqiqlash borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Ishchi kuchini eksport qilish natijasida mamlakatda ishsizlik darajasini kamaytirish va mamlakatga qo'shimcha valyuta daromadlarini paydo qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Ishchi kuchini import siyosati deganda mamlakatga xarijdan ishchi kuchining kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratish yoki to'siqlar qo'yish borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi.

Bojxona siyosati - davlat tashqi savdo faoliyatining bir qismi bo'lib, tovarlarni eksport va import qilishning shart-sharoitlari, hajmi va tarkibini tartibga solib turadi. Bojxona

siyosatining mohiyati bojxona – tarif qonunchiligida, bojxona ittifoqlari va konvensiyalari, erkin zonalar, tarif blokadalar va boshqalarni tashkil etishda namoyon bo'ladi. Tovarlarini olib kirish yoki olib chiqishning davlat tomonidan rag'batlantirilishi yoki chegaralanishiga bog'liq holda iqtisodiy va *bojxona siyosatining quyidagi to'rt asosiy turini ajratish mumkin:*

1. *Qisman cheklash siyosati.* Bu siyosat ichki bozorga ba'zi tovarlarni, masalan, mamlakat milliy mafkurasiga hamda aholi turmush tarziga teskari ta'sir qiladigan kino – video mahsulotlari va turli nashrlarni kiritmaslik maqsadida qo'llaniladi.

2. *Proteksionizm siyosati.* Bu ichki bozorni xorijiy raqobatdan himoyalashdir.

3. *Erkin savdo siyosati – «fritrederlik».* Bu tashqi savdodagi cheklashlarni eng minimumiga tushirishdir. Odatda, u o'z tovarlarining raqobatbardoshligi yuqori bo'lgan va bozorlarda yetakchi mavqega ega mamlakatlar tomonidan qo'llaniladi.

4. *Taqchil bozorni to'yintirish – «teskari proteksionizm» siyosati.* Bu faqat milliy bozorda chuqur taqchillik sharoiti yuz berganda va unda hammaga o'rin topiladigan sharoitdagina samarali hisoblanadi.

Bojxona siyosatining asosiy vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- 1) tashqi savdoning rivojlanishiga ko'mak berish;
- 2) davlatning iqtisodiy o'sishini tezlashtirish;
- 3) xalqaro mehnat taqsimotida qatnashishdan foyda olish;
- 4) mamlakat savdo va to'lov balansining ijobiy saldosi ta'minlash;
- 5) davlat budjeti daromadlarini o'stirish;
- 6) xorijiy davlatlar va ular ittifoqlarining diskriminatsion aksiyalariga qarshi harakat olib borish;

7) davlatning savdo – siyosiy pozitsiyasini mustahkamlash;

8) korxonalar, tashkilotlar va tadbirkorlarning tashqi bozorga chiqishini ta'minlash;

9) milliy iqtisodiyotning tarkibiy qayta qurilishiga ko'mak berish;

10) mamlakat xalq xo'jaligining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish;

11) bozor faoliyatiga shart – sharoit yaratish.

O'zbekiston Respublikasi bojxona siyosatining asosiy tamoyillari Jahon savdo tashkiloti (JST) hujjatlarida qayd etilgan bojxona siyosatining xalqaro tajribalariga hamda O'zbekistonning tashqi va ichki siyosati tamoyillariga asoslangan bo'lib, quyidagilardan iborat:

1. *Xalqaro huquq normalarining ichki davlat normalari oldida ustunligini tan olish tamoyili.* Uning mohiyati shundaki, o'z milliy huquq tizimini yaratayotgan milliy davlatimiz xalqaro huquq normalarining ichki davlat normalari oldida ustun turishini tan oladi.

2. *O'zbekistonda amalga oshiriladigan bojxona siyosatining yagonaligi tamoyili.* Bu O'zbekiston Respublikasining bojxona hududida yagona bojxona siyosatining olib borilishini anglatadi.

3. *Ikki va ko'p tomonlama aloqalarni o'rnatish va rivojlantirish tamoyili.* Bu tamoyil O'zbekiston Respublikasining bojxona ishi sohasida xalqaro hamkorlik olib borishga faol intilishi orqali amalga oshiriladi.

4. *Milliy davlat manfaatlari ustunligini hisobga olgan holda o'zaro savdo kelishuvlarida yon berishlik tamoyili.* Bojxona siyosati hamkor mamlakatlarning joriy manfaatlarini hisobga olsa hamda o'zaro munosabatlarda ma'lum bir kelishuvlarni qabul

qilsa, uning samaradorligi yanada oshadi. Ammo, bunda davlatning milliy xavfsizligi xavf ostiga qo'yilishi mumkin emas.

5. *O'zaro kamsitmaslik tamoyili*. Davlat o'z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish maqsadida bojxona siyosati dastaklari orqali u yoki bu milliy bozorda chegaralash chora-tadbirlarini qo'llaydi. Ularni qo'llash diskriminatsion (kamsitish) ko'rinishda bo'lmasligi, ya'ni bazi mamlakatlarga nisbatan emas, balki barcha qatnashuvchi mamlakatlarga nisbatan birdek qo'llanishi lozim.

6. *Bir tomonlama harakatlarga yo'l qo'ymaslik*. Milliy bozorni himoya qilish bo'yicha qarorlar ko'p tomonlama maslahatlashuvlardan so'ng qabul qilinishi kerak.

7. *Demokratizm tamoyili*. Demokratizm tamoyili bojxona siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga qo'llashda xo'jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolarning bojxona ishi sohasidagi huquqlarining himoyalaniشىni talab qiladi.

17.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullari

Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish tizimining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- respublika milliy manfaatlariga javob beruvchi va uning jahon hamjamiyatidagi o'rnini ta'minlovchi tashqi iqtisodiy siyosatni takomillashtirish va amalga joriy etish;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning qonuniy asoslarini takomillashtirish va yanada erkinlashtirish;

- mulkchilik ko'rinishining turli shakllaridan qat'iy nazar, tashqi iqtisodiy faoliyatni barcha ishtirokchilari uchun eng yuqori samaradorlikni ta'minlash, ularning faoliyati va manfaatlarini himoya qilish;

- milliy iqtisodiyotning tarkibiy bo'g'inlarini

modernizatsiyalashda tashqi iqtisodiy omillardan oqilona foydalanish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullari bo'lib, tashqi iqtisodiy aloqalarda qatnashuvchilarning iqtisodiy manfaatlarini, ularning daromadini taqsimlashga, bitim shartlarini bajarishga ta'sir etuvchi, bojxona tariflari va bojlari, turli soliqlar, valyutadan tushgan puldan ajratmalar me'yori, xalqaro operatsiyalarni kreditlash va sug'urtalashning foiz stavkalari kabilar hisoblanib, u subyektlarni u yoki bu harakatni tanlash imkonini beradi.

Bilvosita usullari ichida bojxona bojlari va tariflari juda muhim hisoblanadi. **Boj**, *boj puli* – (arab. o'lpon, soliq) – bojxona nazorati ostida davlat tomonidan mamlakat chegarasidan olib o'tiladigan import tovarlar, mol-mulk va qimmatbaho buyumlardan undiriladigan pul yig'imi. U bilvosita soliq bo'lib, uning tovar chiqarish, tovar kiritish va mamlakat hududi orqali tashib o'tkazish uchun (tranzit) undiriladigan turlari mavjud. Hozirgi davrda boj muayyan tovarlar ro'yxati, tovar miqdori, massasi, birligi, shuningdek, tovar bahosi (*advalor boj*) bo'yicha belgilangan bojxona tariflari doirasida undiriladi.

Boj tarifi – davlat chegarasi orqali o'tadigan tovarlardan undiriladigan bojar stavkalari majmui (to'plami). Boj tarifida tovarlar qayta ishlanish darajasi (tayyor mahsulot, yarim tayyor mahsulot, xom ashyo) va tarmoq turiga (sanoat, qishloq xo'jaligi, mineral-xom ashyo) ko'ra guruhlanadi. Bojxona tarifi tovar klassifikatorlari asosida tashkil topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro savdo aloqalarida eng ko'p qo'llaniladigan tovar klassifikatorlarida ular keng ko'lamda sistemalashtirilgan va kodlashtirilgandir.

56. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti: axborot-tahliliy byulleten. 2016 yil.-T.:ITM, 2017.

57. O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami. 2010-2016 yillar.-T., 2017.

58. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за январь-декабрь 2017г.-Т.: Госком стат Р Уз.,2018.

59. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi//www.stat.uz

60. <http://www.gov.uz> – O'zbekiston Respublikasining davlat portali.

61. <http://www.mineconomy.uz> – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligining rasmiy sayti.

62. <http://www.edu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining rasmiy sayti.

63. <http://www.mexnat.uz> – O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholining ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi sayti.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING IQTISODIY VAZIFALARI	6
1.1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi va shakllari	6
1.2. Bozor iqtisodiyotini tartibga solish bo'yicha davlat boshqaruv organlarining vazifalari va dastaklari	12
1.3. Davlatning iqtisodiy siyosatining tamoyillari va yo'nalishlari ..	18
1.4. O'zbekistonda davlatning iqtisodiy vazifalari	22
II BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING NAZARIY ASOSLARI	28
2.1. Iqtisodiyotda davlatning o'rni haqidagi merkantilizm, fiziokratizm, klassik siyosiy-iqtisod namoyondalarining konsepsiyalari ..	28
2.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning keynscha nazariyasi	30
2.3. Iqtisodiyotni tartibga solishda monetar nazariya va siyosatning ahamiyati	36
2.4. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning neoklassik modeli	42
III BOB. O'ZBEKISTONDA IQTISODIY ISLOHOTLAR VA IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH MEXANIZMINING SHAKLLANISHI	46
3.1. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilish strategiyasining yaratilishi	46
3.2. Institutsional islohotlar va iqtisodiyotni tartibga solish tizimini shakllantirishning zarurligi va maqsadi	54
3.3. O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning asosiy yo'nalishlari ..	56
IV BOB. O'ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI	62
4.1. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari	62
4.2. Davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish samaradorligini oshirish yo'llari	70

**V BOB. IJTIMOYIY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI
DASTURLASH, PROGNOZLASHTIRISH VA
REJALASHTIRISH..... 79**

- 5.1. Iqtisodiyotni prognozlashtirish, dasturlashning maqsadi va shakllari, usullari 79
- 5.2. Iqtisodiy rivojlanishni rejalashtirish va uning shakllari, usullari 82
- 5.3. O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish va dasturlashning ustuvor yo'nalishlari 85
- 5.4. Eng muhim tarmoq, sohalarni rivojlantirish dasturlarining maqsadi va yo'nalishlari 90

**VI BOB. IQTISODIYOTDA MONOPOLIYAGA QARSHI
KURASHISH SIYOSATI VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH... 95**

- 6.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari 95
- 6.2. Davlatning iqtisodiy monopoliyaga qarshi kurash siyosati chora-tadbirlari 100
- 6.3. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo'nalishlari 104

**VII BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA NARXNING
REGULYATORLIK VAZIFASI VA UNI DAVLAT TOMONIDAN
TARTIBGA SOLINISHI..... 117**

- 7.1. Narxning mazmuni va uning iqtisodiyotning regulyatori sifatidagi vazifalari 117
- 7.2. Davlat narx siyosatining maqsadi va asosiy usullari 120
- 7.3. Davlatning inflatsiyaga qarshi siyosati iqtisodiyotni tartibga solish shakllaridan biri sifatida 126

**VIII BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN
TARTIBGA SOLISHNING BUDJET-SOLIQ SIYOSATI
VOSITALARI..... 136**

- 8.1. Davlat budjeti – iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositasi 136
- 8.2. Soliqlar ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida 142
- 8.3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalari tizimida soliq imtiyozlari 149
- 8.4. Iqtisodiyotni tartibga solishda moliya va soliq tizimini takomillashtirish 156

**IX BOB. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHNING PUL-
KREDIT SIYOSATI VOSITALARI 164**

- 9.1. Pul va pul muomalasi, pulga bo'lgan talab va pul taklifi 164
- 9.2. Kredit va bank tizimining vazifalari 167
- 9.3. Pul-kredit siyosati vositalarining iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli 175
- 9.4. O'zbekistonda pul-kredit tizimini takomillashtirish yo'nalishlari 185

**X BOB. JAMIYATNING IJTIMOYIY SOHASI VA
DAVLATNING IJTIMOYIY SIYOSATI..... 196**

- 10.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli 196
- 10.2. Davlatning ijtimoiy siyosatining mohiyati, maqsadi va vazifalari 201
- 10.3. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning maqsadi, yo'nalishlari va ijtimoiy sohada davlat boshqaruvi 204
- 10.4. Davlatning bandlik siyosati va aholining ish bilan bandligini tartibga solish 207
- 10.5. Daromadlar siyosati va aholi turmush darajasining o'sishi 219
- 10.6. Aholining ijtimoiy ehtiyojmand toifalarini ijtimoiy himoyalash 231
- 10.7. Ijtimoiy xizmatlar sohasining rivojlanishi 237
- Asosiy tushuncha va atamalar 248
- Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar 248

**XI BOB. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING
MAKROIQTISODIY MUVOZANATNI TA'MINLASH VA
INQIROZGA QARSHI SIYOSATI..... 250**

- 11.1. Makroiqtisodiy muvozanat va uning namoyon bo'lish shakllari 250
- 11.2. Iqtisodiy sikl va inqirozlarning kelib chiqish sabablari 253
- 11.3. Davlatning antisiklik barqarorlashtirish siyosati vositalari va ularning O'zbekistondagi xususiyatlari 259
- 11.4. Global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va koronavirus pandemiyasining salbiy oqibatlarini bartaraf etish va O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish istiqbollari 265

**XII BOB. DAVLATNING TARKIBIY-INVESTITSION
SIYOSATI..... 277**

12.1. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishning zarurligi va uning O'zbekistondagi xususiyatlari	277
12.2. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishning maqsadi, vazifalari va yo'nalishlari	282
12.3. Investitsiyalarning mohiyati, turlari, investitsion faoliyat va davlat siyosati	289
12.4. O'zbekistonda iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish tendensiyalari	292
12.5. Xorijiy investitsiyalarni jalb etishining davlat tomonidan rag'batlantirilishi	300
XIII BOB. DAVLATNING SANOAT SIYOSATI VA SANOAT RIVOJLANISHINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH YO'NALISHLARI	307
13.1. Davlatning sanoat siyosatining mazmuni, maqsadi va vazifalari	307
13.2. O'zbekistonda davlatning sanoat siyosatining o'ziga xos xususiyatlari	310
13.3. Sanoatni modernizatsiya qilish va rivojlantirish istiqbollari ...	315
XIV BOB. AGRAR SOHANI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA QO'LLAB – QUVVATLASH.....	323
14.1. Agrar sohani davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab – quvvatlashning mohiyati va zaruriyati	323
14.2. Davlatning agrar sohani tartibga solishdagi asosiy vazifalari va usullari	327
14.3. O'zbekiston Respublikasining agrar siyosati va uni amalga oshirish yo'llari	335
14.4. Qishloq xo'jaligida tarkibiy o'zgarishlar va rivojlanish tendensiyalari	340
14.5. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirish	345
XV BOB. DAVLATNING MINTAQAVIY SIYOSATI VA HUDUDLAR RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI.....	355
15.1. Mintaqaviy iqtisodiyot va davlat mintaqaviy siyosatining mohiyati, prinsiplari, maqsadlari	355
15.2. Hududlar rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalari	358

15.3. O'zbekistonda mintaqaviy siyosatning o'ziga xos xususiyatlari	363
15.4. Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish	371
XVI BOB. DAVLATNING TABIIY RESURLARDAN FOYDALANISH JARAYONLARINI TARTIBGA SOLISHI VA EKOLOGIYA SOHASIDAGI SIYOSATI.....	383
16.1. O'zbekistonda ekologik vaziyat va tabiatdan foydalanishni tartibga solishning zarurligi	383
16.2. Davlatning ekologik siyosati va tabiatdan foydalanish vazifalari	392
16.3. O'zbekiston Respublikasida davlatning ekologik siyosatini takomillashtirish yo'llari	401
XVII BOB. O'ZBEKISTONDA TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI	409
17.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati	409
17.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va tarkibiy qismlari	411
17.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullari	418
17.4. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va takomillashtirish yo'nalishlari	428
XULOSA	437
IZOHLI LUG'AT (GLOSSARIY)	443
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	469

**SHADMANOV E.SH., ABULQOSIMOV H.P.
ANARKULOV A.D., ABULQOSIMOV M.X.**

IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH

Darslik

Muharrir: Bozorov A.A.
Texnik muharrir: Ravshanov U.M.
Korrektor: Odilova F.K.

Bosishga ruxsat etildi: 24.01.2025 y. Buyurtma: № 8. Format 60x90/16.
Times New Roman garniturası bilan raqamli bosma usulida bosildi.
Hajmi 29,5 sh.-b.t., 12,96 n.-h.t. Adadi 20 nusxa.
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti bosmaxonasi

